

Наряджає доню: здається, то власне серце, вибране з грудей, окремо радіє.

А знов лихо: повели чоловіка в сільраду. Скільки їм треба? Чіпляються і гризуть: давай! — як не гроші, так хліб.

— Мамо, скоро? Я на майдані подожду.

— Скоро, — чого ж на майдані? Потерпи: тата відпустять, і зразу підем.

— Миколи і Андрійка нема.

Тата ждуть: як станеться що... Їй страшно навіть вимовити. Причісує Оленку, пильнуючи кожного пасмочка; завітчує, ніби коронує зірками, зверх блілого лобика. Нічого не каже їй, але невимовлені слова тремтять, подібні до сполохів, насередині грудей: "Квітко моя!" — і неозначиме почуття обкинулося, ніби передвістя з болями; не знати, що, крім них, прийде. Не хоче піддатися їм душа. Втіха коло доні не гасне, як місяць — любим серпиком.

— Скоро скінчу, стій! — стримує доню, чомусь нетерпеливу, з сірим зошитом на долонях: там її наука.

— Може, я не піду? — несміливо питає Оленка.— З мене сміятимуться.

— Хто ж?

— Учні і вчителі: всі.

— Нерозумний сміх і грішний.

— Вони глузуватимуть!

— Терпи! Це годиною краще, ніж цілий вік хвалять.

Дарія Олександрівна досадує, що "вони" сміються з її дитини. От-от схопиться гнів: справедливий був би, але чимсь небезпечний. Нехай зникає в обширі серця, де нема йому чим горіти. Зосталась гіркота, звична за довгі роки.

І стерпіла! — як завжди.

Хмуриться мати.

Первісток її, чотирма роками старший за Оленку, підкорився страху. "Навіщо пережиток?" — сказав, напевно, з чужого голосу. Андрійко, найменший, часом послухає.

Малі думають, що мама темніша, ніж шкільні, бо ті ходять з новими книжками, а вона старі читала... Так там була правда і серце, а що в теперішніх? Зла настирливість. Відчуває мати, як день у день "вони" настроюють дітей проти її думки і волі. Діти очужили.

Різку, аж розпачливу кривду відчуває з того, ніби рану від іржавого ножа, коли впікається і мучить. А що робити? — хоч кричи, не поможеться; "вони" сильніші.

Обличчя в неї — з видовженістю і запалими щоками; з надто звуженими, супроти звичайного, обрисами нижніх повік, як і надто вглибленими очима, кольору темно-сірого, без гострого блиску. Але їх ясність відтінена бровами і косами — в такому відсвіті, що нагадує попіл від згорілого шовку; і видаються темнішими, ніж насправді, через неприродну блідість обличчя.

Дарія Олександрівна ніби спокутується в празник, відболюючи провину: з непотрібної гостроти до Оленки, що недавно мала в школі декілька низьких оцінок; не з-за своєї нездібності, а з-за пустощів і недбальства.

Чомусь тоді, можливо, з побоювання сорому від чужих посміхів: мовляв, "дурна дитина в вас",— Дарія Олександрівна грізно нагримала на Оленку і мало не вдарила. Хоч не збиралась бити. Однак не сподівалася, що з того гримання вийде. Дитя сполотніло, затрусилося плечиками і, ледве не впавши непритомне, відступило в куток. Заридало, та так гірко, в болючому плачі, тремтівши дрібною судомою,— що всі в хаті обмерли. А воно раптом стихло, і хоч тоді кинулися всі втішати, проте було як потеряне і, здається, занедужало. Потім старалося і принесло найкращі оцінки. Раділо за маму, якій неодмінно треба бачити гарні знаки в зошиті. Видно, так і не тямило до кінця, чому — треба.

Глянувши на зошит, Дарія Олександрівна відчула, як болісно серце стиснулось: такий жаль на себе! — роки життя віддала б, тільки вернути те, що сталося.

Оленка під маминим гребінцем стала покірна; вся в білому і сама бліда, з світлими очима і високо піднятими брівцями — як в тата. Кілька квіток біля її чола, здавалося, посиляли бризкучий промінчик на всі сторони. Як зоря — жила в хаті, дивна тихістю.

Сьогодні так пильно мати зачісує Оленку, збираючися піти з нею в церкву; стояти поруч і випроситися з провини.

І якраз лихо! — причіпкові повели чоловіка і невідомо що буде.

І також: Оленка збивається. Як важко вмовляти, при чужому настроюванні з насмішкою.

Згодиться; чого ж на майдані стояти?

— Оленко, дражнитимуть, що в церкву пішла, то промовч! Їхнє зло щезне, а правда — ніколи.

— Де буде?

— З людьми, що живуть скрізь. А повмирають, буде з ними на небі.

— А ми — де?

— Коли достойні, з ними.

— Як там живуть?

Дарія Олександрівна подумала: ось як твоя душа — безвинна і всім прощає, люблячи. Так живуть.

— Того не знаю, але — щасливі.

— Де?

— Оленко, все питаєш, а я не знаю.

— Мабуть, високо! — як птахи. Де дінуться від дощу?

— Це над дощем і зірками.

— А що їсти?

— Нічого не треба.

— І хліба?

— І хліба теж — ні.

Оленка дивиться в вікно, думаючи.

— Я вже знаю! — так, як сонце: ні об що не тримається і ходить.

Знов роздумує, поглядаючи на світило за шибкою.

— Не розлучаться?

— Хто?

— Всі — родичі.

— Як любитимуться, то — ні: разом будуть; і коли не розділяться самі, перед брамою.

— Де?

— Невидима і коло всіх. Як церква.

Оленка тримає зошит, ніби звіт. Сіра обкладинка з поземними рисами і власний підпис — в округлих і нерівних літерах.

Думка прив'язана до одного: як будуть разом — "тоді"? Чи так, мов через небозвід переходить гурток зоряний, нерозлучимо, склавши рисунок? Губиться думка.

Гарно — з мамою піти; в церкві бабуся стоїть; а від посмішників одвернутись, і годі.

Чого зошит — в Оленчиних руках, відомо, але мати ні словом не вказує здогаду: така хитрість любляча. Зошит з милими кривулями; дорожчий, ніж речі хатні. Бо замкнено між сторінки спогад і світло:

подібно до квітів, кладених з весни — радіти ними і смуткувати, відкриваючи перед очі.

Мов не бачить! — удає Дарія Олександрівна. В неї сумнів: чи не розлінується доня ще раз і дужче, ніж попереду, коли похвалити? Хай старається без нагороди. Але — чи гаразд, отак проминути доньчин знак? То ж від пошани до мами.

— Дай зошит!

Оленка зраділа: мама знов подивиться на працю. Літери трудні і непевні обрисами, ніби будовані з крихітних кілочків і дугастих сковок. А для Дарії Олександрівни красні — ліпші, ніж празниковий візерунок.

— Гарно! — сказала і кладе зошит на поличку, де тісним рядком стоять книги.

Поправляє вбрання на Оленці, пригладжує, обсмикує або просто торкає; і все не може відірватися ні почуттям, ні поглядом.

Пора. Треба, ідучи до церкви, спитати хлопців, чи тата бачили.

— Ну, вже! — сказала Оленці, подаючи дзеркальце, мовляв, дивись, як мама нарядила, і не забудь: ніхто не прибере краще.

Шаснули кроки мимо вікон; тітка Ганна, перейшовши через город, навідується: мабуть, спитати про збори.

Сусідка старша від господині; грушуваті зморшки навколо губ.

Зразу всміхнулась до Оленки:

— Гожа! — хоч на заручини, а нехай не наврочу...

Легко дмухнула, ніби відкаснувши злий наплив.

Оленка миттю поклала дзеркальце на стіл і, торгнувши дверима, відпурхнула через сіни.

— Чого в сільраду ведуть?

— Чого ж? Хліб правити — останній. Враз, після цих слів, ніби тінь підступила: тінь крізь весь світ; здалося — вікна стемніли.

— Біда на всіх! — журиться тітка.

Глибоко в платок закуталася, хоч день погожий, з теплої смуги перед дощами. Платок картатий і тяжкий: закривав, як сутінок від хмари — присохлу вишню.

Обличчя, в'янувши, знебарвилось і в брижі пішло, розвійчаті при очах, повних думкою.

— Снилось мені,— оповідає тітка тихо, з докладністю кожного звуку, мов доспівуючи,— що отак близько, як он піч, бачу: кожушанка передо мною; і не видно, на чому висить, на одвірку, чи що? — кожушанка з ящірки зроблена, хоч і шерсть є, руденька-руденька, а цього не бува на ящірці... Таки знати: з ящірки, і все. Простягла я руку, погладити шерсть, узнати, з чого вона, і аж обпеклась об кригу. Недобрий сон — до чого воно?

— Недобрий! — згоджується Дарія Олександрівна. — В ящурину кожушанку або ж нещастя одягнуть.

— Одягнуть. Недобрий сон! — звіку такого не бачила. Де ж хлопці?

— На майдані. Вести хотіла в церкву, так опинаються ба в школі їх соромлять, сміхом мучать.

— От ворожа твар!

— Наторочено дітям, що нові книжки церкву перерослії. А ті книжки мертві!

— Отак з моїми племінниками. Їм очі прив'язано до нових книжок, хоч бачу: нудно. Стару книжку попадуть, то цілу ніч коло прикрученого світла сичиками сидять.

— Біда; і вчити треба, бо знидіють.

— Треба! — згоджується тітка.— Аби ж учено, як годиться. Напам'ять нічого не знають. Колись було... от, я сама: недовго вчилась, а скільки пісень і казок знала! — вночі збудять, і прокажу.

2

Хлібороби, сполохом зібрані в сільраду недільного дня, слухають промовця, як ніколи в селі Кленоточі.

Мирон Данилович притерп до стіни, коло крайнього вікна, і поглядає на промовця: "Страшний, ох, страшний! — твердить він собі в думці.— Такий переступить".

Стій і мучся мовчки, а дома рідні ждуть; і ранок біліє за тинками, в саду, як люстро — ранок; павутинки обсіпані росою і світяться від чистого неба. Ти ж мучся безпробовно, бо понурик надумав з кістками взяти всіх. На думці знов: "Переступить хоч закон, хоч щої" Якби тому рудцеві близько в очі заглянув, був би вражений — аж скипілістю біжать поблиски в окунюватих чоловічках кароокого крізь масивні, мов з криги

січені, скельця окулярів. Лоб скосистий і білявий: різнить проти щік, пройнятих брунатною тінню.

Загрозливо, але забарно, рушає доповідчик: від самого царизму. Береться до твердих справ: індустрії, підкуркульства, саботажу, хлібоздачі і вкінці — "корчування".

Мирон Данилович огірчений без краю: "Так би зразу казав — давай весь хліб, бо вб'ємо! — як здобичник. А то кружить змієм і мучить".

— Зламаєм опір і гнізда зметем! — промовець підвищує виголос до дзвінкості; земля здригнеться, так зметем з лиця.

Григорій Отроходін як промовець звик підносити стан почуття — до палючої погрозовості проти слухачів. Мова текла в виразі власної правоти. Виголошеннями летів на них, що противляться сповіщенню, свіченому з партійних світильників.

— Трудящі, борючись під прапором!...— карбує Отроходін.

В його уяві "трудящі" витіснили присутніх, що з залізними мозолями; він — про інших. Папери інструкцій дихали квітнем, коли мріяв, якими щасливими трудящі стануть. Віддалені і невиразні. Але їх думання і розвиток — джерело бадьорості для Отроходіна. Від їх імені накладає вимоги, як на лезах, до зерносіїв, чужих очима.

Перша група зібрана гаразд; міліція при дверях: для строю і впливу. Ти партійністю відповідай — чому ж хатники ходять дозвільно, лишаючи справу в прориві, під оргвисновки? Ні, він чоловік міцніший, ніж борщоді думають. Кип'яч варити — в кліщі їх! Мертвяки встануть і, насипавши зерно в труни, бігом принесуть на зернопункт, йому до ніг. Поклоняться на додачу.

Постанова є — і виконай! Вона в портфелі, під мідяними заклацками, коло руки. Дужча, ніж ваша впертість.

На прийомі в столиці один з групи, зготованої до виїзду, питає: що коли селяни вмиратимуть, противлячись хлібоздачі? Керівник, який досі поскіпано жовтів, з міною суворо-офіційного державця, і стримано ворухив руку, випускаючи з-під посмоктаних вусів камінно-повільні речення, тут сіпнувсь і відкрив губи в такий вищир, що Отроходіна пройняло остиглістю... "Нечисто!" — метнулась думка про "хазяїна", очі якого глянули потім, спинені, з крижаною рудістю, ніби зимнооерна істота старовини, оживши, крізь них загрозилась.

Отроходін, від недовір'я до власного враження, зразу ж погасив думку. Боявся за переступ у самосвідомості і слухав відповідь, як канон на гранітній сторінці.

— Взяти хліб з мертвих — весь!

Шана до вождя безмежна; френч замовлено, як в ньогі викрій півфронтний і — зеленкавість, бо справді війни.

Він знає: хоч і зневажливо слухають хлібороби, але налякані. "Подумаєш! — царі... Жуки з поскорузливими мізками: а глядять, як шляхта: на кого?"

З підвищення, ніби драматичного кону, видно їх обличчя: всюди вирази гострої відрази, очі — з огниками; тривога і похмурість віє по залі. Дехто збайдужів.

У погляді одного, що біля вікна, вражає докір з фосфоричною гіркотою свічення, від якого трудно відхилитись.

Перевірити: притаєний! — з "індусів"; навколо таких, як правило, гніздиться опір.

Отроходін, звично зв'язуючи вислови, придивляється до видовженого обличчя в різкій світлотіні з вікна. Брови підняті, ніби здивовано, хіба — від терпеливості? Очі сірі, трішки блакитнясті: в терпких посвітах.

Щось, захоплюючи горючістю, рухнулось Отроходіну на серці і він скипає; говорить суворо — в очі коло вікна.

Мирон Данилович стояв, як до стовпа прикутий. З вигляду — середовий чоловік; і в прізвищі сільська звичайність: Катранник. Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло. Череп вимірівся в височину, з записками, що коло русявої чуприни білили над обпаленістю чола і видовженого обличчя. Аж сивими, на дні западин, виглядають очі, хоч вони з проголубінню, притіненою від брів: мов землистого тону, як і вуса, опущені крайцями вниз.

Сатинову сорочку, колись темно-синю, а тепер білясту, з рештками початкового барвлення біля коміра, закривав піджак неозначимої сірості, як буває на старих стернях під час обложного дощу.

Катранникові видно в вікно: стоїть підвода, кінь зіпрілий — на прив'язі коло штахетин. Намагається поміж ними вхопити бадилину. Ловить, повертаючи голову і посилаючи в протулину попелясті губи... "Вже ми — як той кінь! — знов мучиться думкою Мирон Данилович.— Прикрутила партлінія, бур'янця не вхопим".

Дядьки принишкли, як часом соняшники під грозою, ще на півнеба нависла і цілить стрілами в беззахисний збір. Грозить обома руками Отроходін, говорячи, а його широкий золотий зуб, відтінений щербинкою поруч, аж жевріє, одночасно з товстими скельцями окулярів без оправ, при самих металічних зачіпцях.

Долонями вдарив об стіл з огнистою накривкою:

— Зробимо, як з ворогами,— в разі невиконання! Відповідатимуть і сім'ї...

Застиг. Скеля! Партійці і сільрадівці з револьверами в кишенях, і також міліціонери з револьверами на поясах наставлені в захист Отроходіна. А впроти — гурт худих дядьків, з яких тільки в одного ціпочок: тонкий, мов комишина.

Похилив голову Мирон Данилович. Знав: розправляться; сталося ж так під час турення в колгоспи. Штовхнуть на північ, плачів повну, як і снігів.

Проминувши коня, зір стрічає далеко і протиставне до сонця,— ген, як карб: місяць, що спада, весь пошрамований; крейдяна печатка на блакитний папір.

"...Нам зображення,— думає Мирон Данилович. — Брат брата на вилах держить; під груди вдарив і підняв, поки — смерть; поставлено малюнок, як нагадку проти каїнства, що діється, і погіршало, бо з родинами гублять".

Недвигне біліє, мов привиддя, моторошний відбиток, а близько — тополі вряд, мов свідки або приречені.

Біль на серці в Мирона Даниловича: "Нехай я пропаду,— а чим сім'я винна?.. І до кого вдатися? Чого з ненашої столиці лізуть, сиділи б дома... Ну, частину бери, і нам зостав; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не лізем до них. От пішли б по Москві і в хату цього гризуна — теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди — все, все. А тепер спухніть з голоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем. Ох, мордуйся під його грозьбою! Чи мати в церкві достоять? Боятимуться, що я тут загрузну в лихо. Трохи лишилось харчів для дітей, віддаси — тоді їм смерть і нам з ними. Ці ж супостати: давай! — виходить, просто хотять

повбивати. Десь діти, на сонці, як жайворонята, ждуть, чи тато вирветься з напасті. Бідні! — хто пожаліє, як нас не буде".

Мирон Данилович від думок доповідчика відсторонений. "Ясно, до чого йде! Чули. Тепер тільки одно — звідси вирватись; біда наша: втішаються нею партійщикн, як вовки овечим криком... І неділя пропала — золотозубий обгавкав світ".

За вікном кінь ловить бадилину.

"...Бач, мудрує. Ні, дарма! — губи короткі проти загорожі".

Катранник зустрів позирк промовця: пронизливий!

От відкриті в погляді один для одного. Як на вузькій кладці через безодню, або терпеливо розминутися, або — загибель.

Крізь очі, дрібні віконечка, побачили душі, яка повна відвертість їх здійсниться навіки; а до чого ж недобрі між собою, хоч значно ближчі, ніж здається з ворожнечі!

Катранникові — такий розпач, мов нерви сповнені гіркими іскрами. І враз відгоріло. Найтихіша мирність прийшла, мов сновиддя. За нею знов досада, але вже трішки просвітлена дивною цікавістю до промовця, після незміренної відрази.

Отроходін вирішив миттю, що селянин "плохий", можна вивернути. В непокорі криється м'якість. А чомусь розпалився гнівом: дужим і диким; зіниці в найгострішому блисків зверненні до селянина. Густо-брунаті поверхнею, вони — без звичайної прозору, їх мовби щось випинало зсередини в тверду застиглість, як часом буває в відважних осіб, холодних нервами.

При владності Отроходін, якій неодмінно приналежить, куди б не було! — рушить зразу в крайнощі.

Терпкий погляд буває в селянина поступливого! Для нього на життєвій межі здавна лежав світлий камінь: ознака розділених власностей, довірніша, ніж правничі папери. Бо взаконена в поколіннях, на межі його душі і душі другої о, означаючи закон — для білого світу добрих, який, видно, повинен обвалитись. Вирішено коїти руїну. Пнеться інший розпорядок: як хаща. Без жалості. Рватимуть крихту з дитячих рук! Гірко на думці в Мирона Даниловича: "Хтось десь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші, і переллють сльози в золото, наситять жадобу".

Склавши висновок, Мирон Данилович одвів погляд від промовця. Говори! Твоя справа на місяці показана.

Кінь натужно здобува бадилину; всією шиєю тягнеться, протуляючи губи між дошками, але і ця спроба марна. Вимучений і зголоднілий, стріпував гривую від злих мушок, що лізли в очі

"...Прокисли повіки в коня, бач, мошкара роїться, знає, куди лізти: на слабі очі; біда тварині, бо такі господарі — заморили в роботі, а щоб кинути сіна, того нема; забатожено і нас на гибель,— ну, діждались!"

Отроходін скінчив. Несподівано виштовхнувсь наперед, з-поміж сусідів, що тісно стояли, хліборобик, сухенький і якийсь обгострений рисами лица і одежі: ніби пташкуватий весь: також і злеглі пучечки волосся були схожі на пір'я, в нерівних стрішках.

— Можна спитать? — звернувся він до хмурного Отрокодїна.

Дядько стривожений, з хрипиком в голосі, теж — подібним до пташиного скрику. Не діждавшись відповіді, вискрипнув з обуренням:

— Хто ж діти візьме?

— Чиї, які діти? — осаджує дядька Отроходін, напружуючи губи в суворості.

— Дитинячі діти! — з відчаєм закричав дядько.— Мої діти, їх семеро, а їсти нічого. Хто годуватиме, коли в хаті ні скоринки, а ми з жінкою вмеремо,— хто?

Отроходін мовчить, аж міниться. Тоді серед дядьків піднявся гомін:

— Спитав правильно! Куди діти підуть? А як же! Ви скажіть — куди? Хліба нема: вже забрано. Отроходін скипів, скипів неймовірно:

— До порядку! Арештувати, хто порушить тишину!

Замовкло. Враз. В коротку мить зникли голоси: як огники свічок, що гасить, прохопившись, вихор. Зчинився рух— дядьки посунули до дверей.

З

Тин, як розділковий ряд, до якого припав від сільради трикутник шпоришів, а напроти — здичавілий сад, його,. скажені нетрі.

Микола ставив крейдою знаки на кілках, що забілили, обгорнуті в рисунок, мов ритуальні стояки древності.

Андрій, оглянувши символи, сів і вчинив перегляд кишенькового добра в складі: лінзи, що збирає світло в огненну крапку, орластого гудзика, перламутринки з райдужним свіченням і красновисика в образі оленя.

Погляд хлопця відхилений до сусіднього дворища: там — дія з участю трьох. Найменший, намірившись злізти на повітку, попросив помочі в середульшого. Той зчепив пальці, як підпору — ставити ногу. Спинається найменший, руками шарудить по кривій стіні... раптом послизнувся набік і впав. Піднявся, перейшов до краю стіни, де з попередньою поміччю повторив спробу, тримаючися за ріг повітки. Виліз би він але підійшов найстарший і потягнув за сорочку — знов падає хлопець. Хоч не так погано, як перший раз, бо середульший, звільнивши ліву руку, теж потягнув його за сорочку — в протилежний бік — і зрівноважив. Відходять утрьох від повітки і знаходять велику коробку. Найстарший кинув її об землю, аж заторохтіла; пішов далі в супроводі середульшого. Тоді найменший приставив її до стіни; злізши, як на підпору, простягнув руки і вчепився за покрівлю. Вгору потягнувся, помагаючи собі пальцями ніг, якими на стіні знаходив горбкуваті місця. Став на покрівлі і зробив крок-другий. Але виходить бабуса з повітки і кричить:

— Злізь мені зараз! — чого посурганився? Він, миттю блиснувши наниз, побіг до двох старших; з ними і зник.

Андрій споглядав послідовність при здійсненні наміру, ніби картинку в книзі. Роїлися марева; сама пуста запада в глибочину: з загрозою, тишиною, мертвістю, мов цвинтар. Дивна для пам'яті! Брала очі, його великі очі і темно сірі, як у матері.

— Що там бачиш? — питає Микола.— Поки нема нікого, піди до сільради, в вікно заглянь: як — тато?

Більший має право посилати, і Андрійко слухається. Звик! Шанував брата: той боронив, завжди добрий і справедливий, з тихою і світлою думністю в худорлявому вигляді.

Посланець вернувся, бо з сіней сільради виступили два сизомундирні міліціонери і покурюють. Потягнули з перехрестка до сільради — місцеві партійці.

Микола на них вимовив:

— Хліботруси!

— А ми ні: ми хліботруди,— сказав Андрій.

— В основному вірно; але хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси.

Андрій мовчки згодився; потім повідомив:

— Я знаю, хто всякі другі.

— Що знаєш?

— Є хлібопроси, і всякі.

— Добре! — сказав Микола.— Твій горщик здібний варити. А ще?

— Ну, є... хлібоноси і хлібовози.

— Ще — хто?

— Ще, зараз подумаю, є хліботорги, і хлібокупи, хлібокради. Це все.

— Гаразд. А хто — ті, що хліб дають хлібопросам? Андрій думав і вагався, і не міг сказати; видно, знайшов слово, яке не задовольняло — плечима знизав від невирішення.

— Звуться: хлібодани! — назвав Микола,— Їх мало; витіснили їх сильніші. Скажи, хто ті, що хліб беруть?

— Хлібобери, чи ні...

Микола поправив:

— Вони хлібохапи.

Засвоївши новий термін, Андрій показав на збір коло сільради, куди прикотили дрожки.

— Пам'ятай,— попереджує Микола,— щоб замок держав на губі! Десь проквакаєшся з назвами, тата замучать по арештах: через нас. Зрозумів?

— Я мовчатиму

Микола перевірів крейдяні окраси на кілках, доповнив декотрі. Витяг пожмакану книжку з кишені і, сказавши братові: "Гуляй, поки що!" — зосередився на сторінках з обідраними берегами. От, спільно мандрують Правда і Кривда, і мусять, згідно з умовою, хліб ділити. Правда спочатку постачає, далі — черга Кривди, бо ця друга так запропонувала, і перша згодилась. Як клунок Правди спорожнів і гинула з голоду, то Кривда вийняла з неї очі — платою за дрібні кусники хліба.

Читає і жахається Микола, і обурюється: як же так?! Страшно ранить його підступність.

Книжку старші учні дали тихцем; звеліли: "Читай і думай! — чим відплачують нам, забираючи хліб".

Микола забув поглядати на сільраду, біля якої зграями гайворонів купчаться бригади, зготовлені рушати. Переживає він зміст, ніби самого нападсть мучить: з кров'ю відбирає світло очей, ведучи на смерть; він — присуджений. Зловістя грозиться, заступаючи день.

Андрій побрів через пустош до сараїв,, потоплених між бур'яни: самі руїни з потрухлими дошками в плісні. Ходив, як сновида, по садибі, порожній після висилок.

Саморобна піч рудіє: цеглини, складені в неповний квадрат, і зверху аркуш заліза з круглою вирізкою. Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через що річ видавалася поглядомі значно справжнішою, ніж довколишність, і пробуджувала болючий неспокій. Нібидесь бачив закуток, що розкривається перед очі. Бачив — з іншого обширу, прозорішого, ніж звичайний. Видіння виступає бічними обрисами примітне, а рештою — ледь приуявлюється з незримості і турбує, проситься, світліє, зневолюючи цікавитися і стояти тут: без слуху! — тільки силою душевною вчуватися в значення чогось більшого, ніж знаходить погляд серед пустки.

А гурти громадилися біля сільради, як хмари з грозою: слухали розпорядчиків, маючи при собі підводу, кожен — окрему. Перелітали птахи над прижовклими верховіттями, знехотя і важко підкидаючи крила. Мовчки стежив їх Андрій, поки брат скінчить книжку; коли ж читання згорнуто і впроваджено в кишеню,— тоді спитався:

— Хто живе довше, ворон чи змії?

— Могли виздыхати, а виходить, потрібні. Мабуть, змії!

— Скільки років?

— Багато; від змія залежить. Забув... деякі — сотнями літ. Можу помилитись.

— Ворон скільки?

— Багато десятків. Він потрібніший — прибирати. Є також непотрібні: он!

Він дивиться на сільраду. Непотрібні, щось почувши від дверей, заметушилися і стали до підвід на чолі з розпорядчиками. Враз висипали з сіней дядьки,— швидкою ходою розділилися в різні напрямки.

А хлопці, вгледівши тата, поспішили назустріч і побачили смутного, як ніколи; примітили Отроходіна, що, блискучий окулярним склом, зубом і течкою, показував секретареві сільради на тата і про щось довідувався. Мирон Данилович, очима скинувши на промовця, пояснює дітям:

— На смерть вирізнув! Ми — осібні противники.

Зажурений, пішов з хлопцями додому.

*

Вигляд промовця, замість рудасто-зеленкавого, чомусь примарювався полум'яно-мишастий і мінений в тінь, з гострими, ніби обкусаними в щипцях, заціпками жорстокості. За ним тьма і примари височинять: муругі, дедалі в міцнішому виході, і — охрою горить вигляд істоти, що німа до сльози і хижа до життя.

Жахається думкою Мирон Данилович: "Ну, ящір і єсть! Скоро — час головного, який від прірви і мучитель..." Кілька місяців в уяві — той жовтар з підсвіття, де позводив металічні нитки під ніччю і виставляється, ніби з пошесті, знаходячи очі Мирона Даниловича; влютовується посеред думок, учіпливо, без перерви, при кожному помислі. Навіть коли згадати про справу, і тоді враз, проти волі, влізає привиддя і мучить серце.

При стрічах із знайомими теж: раптом до сказаного припрядалось кляте марення — завжди.

Мирон Данилович недавно питався в батюшки: чого це? — і робити що?

— Ви,— посумував батюшка,— спокусились про звіра.

— Та ні! — перечив Мирон Данилович.— Ним я не спокусився.

Батюшка поправив:

— Не ним, а про нього; це — друга річ. Об чім, а не чим. Стережіть серце і не впускайте оману, воюйте з нею! Верніться в повну смиренність і живіть любов'ю, як світлом: до всіх, до Бога найбільше. І моліться в кожну хвилину. Молитва — найдужча сила на землі.

Вислухав пораду Мирон Данилович і щиро хотів сповнити, однак, через клопоти і зайнятість відбився; мара ж лізла в думки по-старому.

От, знов міниться промовець: говорить речення, мов крук на могилі віщує розор...

Їдучи дροжками, Отроходін погляда на двори і ображається: чому тисячники звуть пункт призначення — "муходряньськ"? Даремно! Шкодить в зображенні ролі на селі. Коли столиця повна вапняної трути, що повисла в розпаленому повітрі серед цегли, то жити можна тут: зелень і росяні світанки. А зимою полонить столиця! — в завалах снігів і грізній свіжості чистого, мов діамант, повітря, в якому камінь дзвенющою луною віддає кожен тон довкруги. Скрізь відчайні розгони з складністю: в блідо-рожево-сизій мряковинці далечини, підводяться барвними великостями будівлі, древні — з вежами, і новіші — багатовіконні і краснокарнизні. Життєвий дух, поривний і могутній, проймає і людину, і місто в строгості настрою.

Постійно в спогаді Отроходіна — столиця; там народивсь і п'ястуком окріпнув: для неї ладен світ перетрусити — в перемену або загибель.

Меткі очі в Отроходіна! Тільки раз обтяжився помилкою, залюблений в одну з колишніх технічних секретарок обкому. Про її зовсім легенький нахил до бухарінської фракції взнав аж при розквіті в сердечній драмі. Почав відступати і порвав відносини, але тінь пригоди простяглася на життєпис.

Приятелі, що коло оргбюро, зрештою, "зам'яли" дрібний прогріх. Ретельність він виказав несамовиту! Крім того, промкнувся в двері двох загадок найглибшого порядкування в "рядах".

Легшу загадку збагнув наполовину; труднішу — тільки до десятої досади.

Половина дивовижно проста: зразу дослідив і звикся Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна в чому, а тобі ціна в партії — копійка зелена, якщо проморгав єство справи: чоломбитство "хазяїнові"! Якщо ж ти — ну, словом, Отроходін, вхопивши цієї струни, вплив до верхів грання і наприкінці відірвався від прозорої тіні.

Інша половина в тих дверях аж надто некришталева, і навіть він, весь небілий, зупинився, вважаючи, що досить.

Що ж до труднішої загадки, то гірко сприкрила: в побудові лабіринту мала постійну лукавість. Ніби грали з тобою в "кішку-мишку". Зробив сюди крок, готувавшись надзвичайно, а успіху нема, бо негайно зверхники пересунули справу в інший напрямок, і видно, що тільки з потреби ставили перепону. Весь час! Незміренна чужість і гостра ворожість приходить — з далекості, роблячи страшний замок... здається, рідні сосни в тумані збожеволіли б і закричали, обливаючись кровавою смолою.

Дещо він схопив, дякуючи швидкості думки, але вони, "згори", маючи партійний механізм і сніг, змусили приморозитись.

Вивчав їх крючки, і петлі, і підойми, перед якими печінки боліли. Однак без жодного ключа і навіть номера на обідок. Тільки досвід набуто: в полі "парткаверз", як він собі означив. Аж тут можливість і поштовх дано — "просунутися" через низову мережу. Відпочивши від

численних неводів, якими дрібна рибка партії відділена від смачних місць, зайнятих рибищами,— він офіційно зрадив нагоді.

Надіявся довести, в ореолі знавця місцевих обставин, ентузіазм до слуху "хазяїна" понад сітчасті заслони. Йому "вгорі" нададуть великориб'ячу луску: ордени, "путьовки", абонементи на видовища, грошові конверти тощо... "Вгорі" — означає в столиці, в апараті; так життя в дійсному сенсі: з багатством змісту, а передусім без сонності "низу", де загрузли в побут, як тварини! — сорокаградусна, котлети з мухами, сімейні зради, духовна порожнеча і нудьга! нудьга, хоч повісся.

Щоправда, і "згори" раптом страшно була вкусила за середину душі — нудьга, скручена кільцями в партії, мов зміїний вузол з навколишнього непросвітку. Пощастило "розвіятися"!

Зрештою, кинули в село: тут столичні партробітники прибирають німб подвижництва і пнуться наверх з останнього сухожилля; або хоч мріють виплисти.

Біг дροжок по немощеній землі, як завжди заспокоював Отроходіна після засідань: м'який і рівний біг, з дружними коненятами, що дістати собі в розпорядження було сподіванкою віддавна,— слабо впливає тепер.

Збурила непокірність дядьків: відмовилися мовчки відходити в землю.

4

Неділя випала найнещасливіша для Кленоточі і сусіднього села, звідки приходили богомольці, втративши свій храм, коли обернено його в склад городини і пиляного лісу. Неодмінно приходили, хоч віддаль — біля семи верств.

Давня церква. Кажуть, будована спершу з дерева, до навали татар, при яких нерушимо встояла, бо ті хоч трохи поважали несвою віру. В XVII

віці церква згоріла, при напастях від християн таки ж, а з прибуття протилежного до татар. За пізніших гетьманів викладено з каменю.

Біла, як празниковий хліб. Оздобами і виступцями, карнизми і щедрою ритмікою віконного рисунку окреслювалася в ранковій просвітленості.

І ось повідомлено: сьогодні, як попереду в сусідньому селі, церкву "закривають"; після відправи ключі віддати комісії, нехай приймає коштовності.

Батюшка сідий і тихоголосий, слабкий на очі. Повно молящих. Поприходили з хуторців також, почувши, що — остання служба. В проповіді сказано про терпіння в часи цезарів і далеко після них, до нашого дня. Напасті ні тоді не вгасили світильника церкви, ні тепер неспроможні, хоч храмовий будинок сплюндрують.

— Здібні храмину тіла кожного з нас нищити,— сказав батюшка,— а душу вбити безсилі, бо вічна.

Слухаючи, мати Мирона Даниловича уявляє собі: ніби в сні, душа від земного виду звільнена, десь там... відходить до ненашого селища. Зрештою, і вона, Харитина Катранник, і всі знають, які то привиди; і душа — подібна після смерті. Сама бабуса близька до того: висохла від літ. У чорному; просторно і рівно держиться одежа після прасування. Хустка біла, далеко вперед нависла, аж очі втонули під тінню: глибоко сивіють, як і в сина, тільки без блакитнястого тону. Був колись, замолоду, та вицвів на пекучій дорозі.

Батюшка вчить:

— Пам'ятаймо завжди, що Бог любить нас!

Чує і знає Харитина Григорівна, без жодного сумніву: це правда; і це так зворушує! — сльози збираються, застилаючи очі. Гіркий світ, де живемо, проте — не покинуті ми.

Чує з проповіді знов:

— Як покаємося, простить Господь і помилує. Знає стара: і це правда; чує серцем! — і так радісно їй, знов — не може сліз стримати. Не пропащі ми, хоч грішні; є порятунок. Дивиться бабуса — нічого за дрібними не бачить, а весь слух душі її ловить промовлене, як нива, вже біляста з посухи і спрагла, вбирає краплі дощу. Ідуть перед нею, велике — як досвід, добрі правди. Стара часом аж тремтить, стрічаючи речення, хоч не про милость, а вже — про наш переступ. Чуючи їх вразливість, бабуса і порадіє: виразку відкрито — гоїти! Мов з поміччю переходячи по сліпому бездоріжжю, стара приймає слова і боїться недочути.

— Заповідано нам,— сказав священник,— тільки любов; сам Христос єсть любов божественна. Ті з нас — учні Його, котрі виконують заповідь. А хто ні,— не належить до церкви, хоч нехай тут вистоює дні і ночі. Огляньмось на своє серце! Гризня, огнем дихаєм чи байдужістю. Заздрим і осміюєм, лаєм чорно і шкодим ближньому, як змії: без каяття, ніби так і треба. Хочем упертістю пересилити Бога. Вийдем із церкви, і знов живем, як погани: в ненависті. А свята любов — від серця Божого; чи живем любов'ю? Ні! Колись гебреї сорок літ по камінню і піску в пустині мандрували, обношені і змучені; хоч грішили, так каялись. І скінію несли, як святиню найбільшу. А ми? — чи в серцях несе́м ковчег, що дав Христос: заповідь Його? Покинули! І понесли злобу. Без молитов, згорділи, що в нас родюча земля. От, відібрана. Без молитов згорділи, що багато хліба було. Віднявся. Бо з пирогами забули скінію духовну. Одумаймось! Сокира при дереві і огонь: пожерти, коли духовного плоду нема.

Страхається бабуса, згадуючи, що тепер — в селі; так і є: розпились і розсобачились. Непоштиві ми, насмішкуваті і злі, і нещирі; пліткуєм, як

свині, про кожного — нечисто. Живем без страху Божого. В неділю бійка на вулицях. Озвірили! Хіба що кара справить.

Священик докоряє:

— Ми кажем, чого любити сусідів, коли кривдять? Так тоді ж любов справжня! Бо чого варта, якщо — на обмін для рівної плати, мов гроші. Згадаймо розбійників, розп'ятих коло Ісуса. Один насміявся з істини. Другий благав Господа про милування, і двері раю відкрилися — тому, хто кривдив інших. Можливо, скривджені оскаржать: "Чого він, Господи, тут? Ненавидим його!" Чи будуть гідні жити в Царстві такі непрощаючі, що вносять злобу і роздор? Ні! Ніяк і ніколи! Бо в небі — тільки згода і мир, тільки любов і прощення, тільки радість блаженних. Ні відгуку сварок з помстою; благоугодно Всемилосердному простити розкаяного розбійника, і ніхто не думай допитувати суди Божі... Кожен знай одно: чи власні гріхи прощені? — бо кожен осквернився.

Харитина Григорівна похоплена в думці: "Це я! про чужу чорноту злюсь, а свою забула, ще гіршу. І все — курчата, все — грядки, тижнями в клопоті, на небо не гляну".

Раптом знов полонив її, виринувши на серці, неспокій, з яким і в церкву прийшла: чого сина позвали сільрадівці? Біда якась!

Проповідь закінчується в примиренні:

— Забудьмо, хто кому винен. Обмиймо душі від злоби і станьмо, як одна сім'я, в імені Спасителя, що кров'ю і смертю викупив нас. Звернім очі до Нього в день іспиту, бо вже приходить. Будьмо тверді, як перші мученики перед звірами, що з ревом близилися терзати. Душі наші в руці Христовій. Амінь.

Плакала вся церква. Люди бачили свою долю: обікрадені і загнані в осоружну гуртівню, де стали — як жеброта, а хто не пішов, того зацьковано в дворищі з нуждою.

Досі мали хоч кораблик світлий, що обороняв. А підступають і тут зайди, надихані тьмою.

Виходячи в натовпі, бабуса поглядає на мальовання давніх літ, з якого видно браму, навскоси поставлену посередині; згори книга розпросторює світло, і обведена в огнений вінок. Білохресний схимник — справа, а за ним сонце, місяць і зорі одночасно. В лівій частині від брами, як відгородки, розміщено: бочоночок, переповнений червінцями; карафку з вином, обкуту в золото, на взір "царяградки"; портретик жінки, нестрого зачісаної, і княжу корону. Посередині ж там кістяк смерті лисніє. Нанизу кириличний підпис червонить кіновар'ю з потемнілості: "Да не іскусяться змисли".

Харитина Григорівна споглядає малюнок, а в тискові мусить слухати шепіт двох жінок, старших, ніж сама.

— Оце дев'ятнадцять віків збіга, як Христа розп'ято, і вже відзначить анахтемська сила: душитиме! — журиться одна, хитаючи головою.

— Атож! І зна звідки почати — з церкви. Це ж і воно,— болісно відшептує друга.

Всі повиходили; староста замкнув двері і з ключами дожидає комісію. Батюшка пішов: і хворий, і не міг дивитись на осквернення. Поодаль народ стовпився півкрузно, дожидаючи,— що з церквою буде. Розмова притишено перейшла в живій стіні людській і вщухла. Жінки, молодші віком, поставали наперед. Безгоміння! — мов серед колосся в ниві, перед грозою.

Похила душа жіноча, така стара, що її обсіпалися з повік, між якими ворушились дві пригаслі іскорки,— щось прошамкотіла зморщеними устами. Молодші поставили її спереду, нехай побачить.

Наближається комісія, і з нею комсомольці, яких люди знають з обличчя і прізвища, а від цього дня будуть пам'ятати з приладдя розору, несеного до церкви: лому, кайла, сокири, молотка, линви, пилки, чи що. Як збройні солдати, хлопці держать знаряддя, удаючи зневажливість, але огинаються під поглядами.

При дверях староста і невеликий гурток стрічають прихідчиків; тихо і неспішно відповідають на запитання, що — в тоні нетерплячого окрику. Члени комісії квапливі і дражняться. Виказують рішучість, мов судові виконавці, і скупчено, на чолі бригади, тягнуться до дверей.

Притьма відхилилась увага: і збору прихожан, і старости з його людьми, також — комісії з руїнниками. Напруження в ворожнечі розгорілось до краю, тому досить було випадку, щоб блискавка почуттєва розрядилася в його сторону.

Глянули люди і застигли.

Під стіною поспівав, як нерівний дзвін торкнув, сліпецьдідик з лірою. Сивина його посіріла від старості і припорошеності. Поряд стояв обшарпаний хлопчак, держачи в одній руці костур старого, а в другій дерев'яну мисочку — милостиню брати.

Скрипіла тягучими звуками реля: в супровід голосові, що, виринаючи з хрипкості, піднісся оповідати, чергуванням співу і примовок.

По святій горі Спаситель ходив,— алілуя;

Спаситель ходив, райський сад садив: Господи помилуй.

Райський сад садив, три рази полив,— алілуя;

Три рази полив, райський сад зацвів: Господи помилуй.

Жорстокі діти зірвали квіти,— алілуя;

Квіти зірвали, марно зів'яли: Господи помилуй.

Спаситель сказав: "Не журітеся!" — алілуя;

В полі тернина біло зацвіла: Господи помилуй.

Її зірвете, вінок сплетете,— алілуя;

Вінок сплетете, мене вберете: Господи помилуй.

Мене вберете, на хресті розпнете,— алілуя;

Руки і ноги гвоздем проб'єте: Господи помилуй.

Моє реберце коп'єм проб'єте,— алілуя;

З мого серденька потече кров-вода: Господи помилуй.

Я тою кров'ю весь народ скуплю,— алілуя;

Весь народ скуплю, з собою візьму: Господи помилуй.

На середині співання голова комісії вирвав ключі з рук старости і почав відмикати замок, аби показати всім, як відвертається від забобонності — він, свідомий громадянин. З ним і члени комісії підступили до дверей, ніби їм псальма байдужа, а вслухалися пильно, бо цікавить.

Не щастило голові з ключами! — ніяк не второпає відімкнути: при нервуванні увага розділена, бо і сам ловить нитку лірникової мови.

Поки відмикано двері, дідик докінчував вірш; було щось незвичайне в піднесеному голосі, дякуючи чому картина ставала перед очима, як жива. Ніхто не ворухився в натовпі.

Скінчив дідик, то ще не віддзвеніли останні відзвуки,— вже кинувся до старого один з членів комісії; гостро викрикнув:

— Ти що! — контрреволюцію приніс? Дідик думає. Зрештою, відхитує головою:

— А ні, ще ніхто не чув, про що кажете, як ця старовина була. Ірод царював. Потім того, за козащини псальма складена. Це давнє! А те, що кажете,— де б воно взялося?

Причепі рот скувало: не знав, що відповісти. Тим часом голова, відімкнувши церкву, входив при супровідцях. І молодиці з натовпу також підступили: аж підганяючи. Втрутилися в саму бригаду. Слідом і весь збір людський рушився. Серед живих хвиль комісія з бригадою закрутилися трісками. Не встигли отямитись, як народ, поспішаючи без жодного слова, наповнив церкву і з мурав'їною запопадливістю обпав обладнання в церкві.

Ніхто в цілковитому безладді навіть не поткнувся прямо на Царські ворота. Вбігали в олтар північними і південними дверима. Там відразу найшло багато,— жоден з комсомольців і комісії не зміг протовпитися. Миттю схоплено: Євангеліє, хрест, дарохранильницю, антимінс і все, що з олтаря можна винести.

Корогви серед живого виру хитались, падали і, відділені від деревка, щезали за пазухами в селян; ікони зіходили з своїх місць і, трохи пропливши над поверхнею, також тонули в людських течіях. Плащаниця,

обережно несена, світліла над головами, наближаючися до дверей, і раптом — ніби розтанула. Кадила, священичі одежі, таці, лампадки — всі речі, які можна врятувати від напасників, щезали негайно.

Враз натовп кидається до виходу, мов пожежа гонить; і теж — без слова. Як наповнили храм раптово, так і розбіглись. Лірник із поводитирем зник також. Голова комісії почав був кричати, щоб спинили рух, але зразу ж затих. борсаючись. Отямився він з тисканини, коли церква спорожніла.

Ні прихожан, ні цінностей. Тільки комісія і бригада тягнуться до свого начальника. Він забурчав:

— Знаю, позакопують! Були й хуторські, рознесуть по степу і в лісі. Ну, нічого: знайдеться.

Обсмикав піджак на собі, сіруватий, із шаховинками. Махнув пухлою рукою, як полководець до битви; випасений лисун; мішечки під безколірними очима — обтяжують вид, як і розкішні жовті вуса.

— Зняти дзвони!

Хлопці знехотя, ніби ледачі підпаски, послані завернути коні, рушили до дзвіниці, приглушено ремствуючи. Через деякий час валили дзвін, вживаючи линву і дерев'яні пристрої. Заблищав він проти світла, вихилений з вікнини. А скрізь по дворах, близьких до площі і церкви, повисипали люди: дивляться на розор.

Дзвін летів, як блискавка; світнув, обкинутий сонцем, і з громовим гуркотом ударився об цеглу біля дзвіниці. Відкинувся догори і трохи вбік від місця, де впав, теряючи клин міді, нерівне відколотий. Нечутно, але з страшною луною духовною, відгукнувся той звук навколо — в цілому селі. Стало сумно, як. після пожежі. І ніби все село, крім дзвіниці, заніміло, стративши голос.

Підходячи з донькою до хвірки, господиня вгледіла: вертається її чоловік з обома хлопцями, а слідом гурба навкруг підводи. Кров схолонула в серці: "Лихо знов!"

Страшенно засмучений він — ще таким не бачила... от бідний наш, невсипущий робітник, всю сім'ю годує, і за що вони мучать? Ми ж — тільки злидні: до середняків не піднялись.

Як приречені, йдуть Мирон Данилович і хлопці. За ними, на п'яти набігаючи,— бригадники.

Стала господиня коло воріт, не зрушиться, мов приросли стопи до землі, хоч тривога аж валить з ніг, пориваючи, мов вітер — суху билинку.

Напасники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають коло підводи, покрикуючи.

Господар сказав дружині:

— Стільки хліба правлять, що — нема...

— Де б же взявся? Забрано! — скрикнула, мов не при собі, Дарія Олександрівна, збагнувши, що юрма забігає вже класти в могилу.

— Забрано? — перепитує і наближається розпорядник. Сизіють обводи вкруг каламутних очей: недоспаних і обпитих. Рідка щетинка тягнеться на пергамових щоках.

— Сказали: забрано? — про державну заготівлю?.. Замість, як свідомі громадяни, здати лишки, ви сказали наклеп, що забрано! Ось покажем, що значить: забрано, — підкуркульники!

— Хто підкуркульники? Приходили схожі на вас, забрали землю. Зосталась хата і шматок ґрунту коло вікон. Ми незаможники.

— Розкажіть! — з досадою відповів розпорядчик.— Збіжжя повно.

— Ми засівали сам клинчик і нема хліба.

— Заладили: нема!

— Бо нема. Кукурудзи трішки було та буряків, та картоплі: думалось, на прожиток стане, хоч скупий. Землі ж не мали — забрано.

— Забрано, забрано! — передражнює, лютуючи, розпорядник.— Зараз подивитесь, як бува забрано.

І враз повертає обличчя на вулицю: там крик розлягається, за ворітьми в сусіда. Чутно вигук і відповідь.

Ланка піонерів-школярів, як настроєний хор, під орудою партійця, затинає:

— Куркуль, віддай хліб!

Сусід, стоячи на порозі, спокійно відказує:

— Дітки, беріть хліб, як вам треба...

— Віддай хліб, ти — есплутатор! Вивчені недоладно, скалічили слово; а сусід відповідає в тон:

— Який я есплутатор? То — хтось другий: навча неправди і так робить. А я від землі. Дивіться на мої руки: сі в мозолях, і дивіться на чийсь...

Піонери зирнули на руки диригента-партійця, м'які, як балабушки, але він помигонув грізним знаком — знов кричати.

— Віддай ключі, куркуль!

— Ось вони! — мирно відповідає сусід.— Раз вам треба, дітки, беріть! Хіба не даю?

Керівник докинув найособливіший сигнал,— тоді хор репетує, щоб на весь куток віддалося луною:

— Куркуль!

На додачу диригент грозить хліборобові:

— Ми з тебе Свитченка зробимо!

На вулицях завжди красувався взірець майбутнього, що обіцяє партієць. Під тинами, де зеленіла смуга шпоришу, в холодку від тополь прилягав Свитченко і хропів. Обжмаканий, як годиться "каенесові", себто "незаможному". Село вживало його ім'я, замісно назвати когось: "ледащо".

Сусід сказав:

— Зробити з мене Свитченка легко; а от зробити з Свитченка мене — це трудніше.

Партієць стояв мовчки. Зненацька, як обпечений, виробив долонями знак — і знов різнуло найвищими голосами:

— Куркуль!

Через вулицю всю суперечку чути в дворі Катранників. Тут юрма хмарою потемніла від сусідового слова, і розпорядчик закричав:

— Віддаєте хліб чи ні?!

— Де ж ми візьмем? — з розпачем сказала Дарія Олександрівна.— Вже забрано...

— А-а, забрано! — розпаленів круглоокий.

Він обернувся до своїх, що спинили підводу і стали за його спиною, озброєні лопатами, ломами, "шпиками" чи "щупами" — довгими, понад зріст людський, залізними стрижнями, загостреними з одного боку, з другого загнутими під прямим кутом: рукою держати, вганяючи в землю. Декотрі мали гвинтівку.

— Провчимо підкуркульників!

Він розділив загін на дві частини. Одна розсипається по садибі; друга, з ним самим на чолі, прямує в хату, ніби в свою власну, не спитавшись дозволу і не глянувши на господарів.

Дарія Олександрівна за ними, і доня тремтячою рукою тримається за її рукав: підбігає. Вся дрижить, ніби в пропасниці. Хлопці, ідучи за Оленкою, дуже присмирніли.

Зоставшись надворі, господар стежить обшукувачів. Морозний острах торкає серце, коли вони крутяться довкруг попелища: біля зваленого тинка і нишпорять при глинищі, де спадає воно до потоку з кладкою, серед осичини.

Вони раз у раз вганяють у землю "шпики": строчать скрізь. Докопуються в саду і розхитують кожний стовпчик. Перевертають дрівітню. Під пеньками порпаються. Перекочують каміння і зброджують

кропивники. Вивертають огорожу. Гупають і прислухаються, чи нема луни з порожнин.

Мирон Данилович від плюндрування зболів,— похило відступає до хати.

Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія. Заскочили в хижу і все поперевертали. Глечик із смальцем,— надщерблений, без ручки,— поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвинтівочник став: стерегти!... поважний, як виобраз "порядку".

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом; оклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбинка з квасолею висіла на кілочку,— сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика.

Паляницю з стола, рушником прикриту, теж — до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю в погнутому відерку з проржавілим дном скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням, підRESHІТОК із пшеничкою "кінський зуб".

Мирон Данилович, як засуджений на шибеницю, білий, стояв під стіною проти вікна. Була мить — йому здавалося: вхопить сокиру з підпиччя і розвалить голову розпорядчикові, бо так ограбував хату, що дітей нагодувати нічим...

"Це — не те, що злодії, ті, коли доберуться, дорожче і краще візьмуть, а решту тобі залишають; ну, влада ж кругом обдира!"

Що буде? В хаті п'ять ротів — як прогодувати?.. Жінка метнулася віднімати хлібину. — Це ж дітям — навіщо береде?

Її кулаками відштовхнули. Біля покуття плаче, затуливши очі краєм хустки. Доня до неї притулилася, як пташеня в бурю, і все не перестає тремтіти; щось дуже її вразило під час нападу.

Хлопці коло тата: притихли, настрахані.

Винесено харчі на підводу. Гвинтівочник, зображуючи на ширококостому білесому обличчі відтінок владності, застиг — загрозово, в скам'янілій сіризні, як статуя вождя, що в районі, між елеватором і залізничною станцією.

Витупотівши з хати, юрма приєдналася до спільників.

Мирон Данилович знов тривожно погляда, як вони бродять, врзаючи щупи і прокопуючи ямки.

Вернулася з церкви Харитина Григорівна. Злякано дивиться і питає сина:

— Це — вони?..

— Вони, мамо!

Пішла в хату; глянула, переступивши поріг, і обмерла! Їхня хата, ще прадідівська, з сволоками в старовинних знаках, різьблених і свічами палених, була завжди біла. Харитина Григорівна і невістка так поралися, так гляділи, щоб зберегти добрий вигляд зокола і всередині.

А ось — гірше, ніж у сараї! Як після землетрусу. Поперериване все і поперекидане, позмішуване і потоптане.

Сльоза збігла по щоці. Здогадалася стара — вже кінець настав.

На старість побачила: знищено їхню хату, хату-святиню, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі.

Все їстівне взято! Стала вона за поріг, бачить — топчуться бригадники по грядках. Гребуться, як собаки, по несвоїй садибі. Підійшла стара до підводи і вмовляє вартового:

— Оддайте харчі, то ж не ваше — не ви напрацювали! Дітям їсти треба, оддайте зараз, я вам кажу!

Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі. Грізний! В руці сила, власна і начальника. За начальником рудіє Отроходін, той інструктував: "Забрати до крихти". А далі, вгорі — вождь партії і держави.

Чого ж стара турбує?

Бабуся взялася за полудрабок. Тоді вартовий штовхнув її в плече — поточилась вона і впала на шпориш. І не могла встати. Син, підбігши, піднімає. Глянув на вартового і промовив з великою вразою:

— Дикун собачий!

А той, прозваний, зготувавши гвинтівку, процідив зневажливо:

— Ти! Гляди мені,— і замовк. Відповідальний, мов коло порохового погребя. Стара нічого не казала: ведена під руку, віддалялася до хати.

Прилягла на піл, пахмітину підославши; і — мов нездужала незнаною пошестю.

Млисті приуяви кружилися, всі розметані. Крізь майоріння відчувала: наближений морок холодною запоною обки, дається, і ніде обминути. Потім розтанув. Лишився біль, гіркий і гострий, не так за себе, як за

внуків — їсти вже нічого дати. Квилитимуть, пташенята при дорозі. В світі нема нікого, хто б поміг. Незнані вони ні в кого і ніхто не заступиться; коли пропадуть, слова ніхто не скаже. Один Бог бачить з неба. Може — іспит, нехай очистимося в горі, як огні останньому.

Родина ставить речі на місце.

Потім: що їсти? — діти просять. Мати вирила десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку. Дуже посолену, сьорбали з сухарцями, що були розсипані в хижці.

Ось, лихо захопило тенетами — несила вирватися. Безжалісно, ніби гроза, облягло; мучить, наганяючи до загибелі.

Діти споважніли, мов цілком розуміють, що діється.

Бабуся і мати, сидячи на полу, почали клопіт коло одержин — оглядають: котра годиться про зиму, котра ні.

— Стрінув пічник,— говорить бабуся,— про церкву питає, чи закрили.

Андрія цікавить чудесник, який, справлявши піч, розповів про хитрі димоходи всередині. Доти піч видавалася нудною: купа цегли; а тепер — повна загадок.

— Кажу йому, що було. Він і жаліється: не глянемо на Писання — по ньому жити. Читаємо сторінки нивок: туди серця віддали. Так само сказав батюшка.

— І правда! — зітхає мати.

— Про небо забули. Горе прийде.

— Вже почалося.

— Сказав тоді: живемо в кінці часів. Тож антихристи спішать зло довершити. Це з ікон видно; Спаситель на хресті мучиться, а внизу вони, домальовані, скрегочуть, глядячи на безвинного... Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть.

— Вже ж видно! — згодилась невістка.

— Пічник примітив: птиця падає мертва.

— Походом на нас рушено,— додав Мирон Данилович.— То тільки видається, що їх прапори червоні; вони темні.

— Дивно говориш,— зауважує дружина.

— Так бачу! Пропадем; а хіба можна жити по-демонському?

— Стримайся!

Дарія Олександрівна сама бачить: край життя; так треба ж зберегти малих від страху.

Менший при столі ворухить книжку; старший присів під стіною в міжвіконні: затерп! і очі запали, з нерушимою думкою. Оленка біля мами спостерігає, як чотири великі руки — дві в рясних брижках і стемнілі, а дві світліші — перебирають одягу, рубчик по рубчику, латку за латкою.

— Я ж нічого!.. З їх прапорами негаразд,— поправився господар.— То тільки Лук'ян потіша, що "заживем".

— Не ми, хтось другий! — сказала бабуся.

— Не ми і не Лук'ян,— продовжив господар.— Лук'ян знає одно: голосувати "за". Зразу підніма руку — перший. Завжди "за" і попереду всіх. Не встиг доповідник зачинити рот — Лук'ян підніма руку: згоджується. За позику перший, за розкуркулення перший. Сьогодні розбіглися, а то голосував би "за", хоч гробове віко кладуть на село. Потішає — "заживем". Змії з'їдять!

— Нащо казати? — спиняє жінка, повівши погляд на дітей.— Лук'ян не гірший від начальників.

— Ті не люди, а гаки — тягти хліб! Перед зборами чув новину: вночі потяг приходить, вартою обтиканий: переполох!.. Начальство з міста аж курить на вокзал, бо там головні, з Москви. Крізь вагонні двері жменьку вціджено, самих заводіїв. Стрінули їх: обдутий один і попелястий, вуса під щіточку, Молотов, чи що, а рядом Каганович — бідовий, з вусами, як виновий валет. Наказують розбити кутки в хатах і весь харч винести... Чорнявий підкинувся і кричить на всю станцію: "До зернини! До зернини!" — себто, так забрати хліб; а попелястий гребнув зерно, що було в кишені, і з усієї сили сипнув його в пику окружного партсекретаря. Зерно вдарилося і повідлітало... "Ось ваша хлібозаготівля; як таке зерно негодяще здаватимуть, всіх під розстріл". Відлітавши, зерно вскочило в рот одному з тутешніх і він почав його крутити і розмелювати на зубах: непогане зерно,— він агрономом був і знав. А реву, а тупоту!.. Кажуть, якби паровоз свиснув, не було б чути. Секретаря взято під арешт і невідомо де дівся. А ці два змовлені з третім...

— Може б, тихіше говорив? — попросила жінка.— Всі чуємо.

— Добре! — Мирон Данилович обнизив мову: — Люди взнали, що для двох повно всього в вагоні, як в ресторані: і харчів, і напоїв, м'яса, окороків, ну, всього!.. Питва найкращі, котрі на експорт. Як люди взнали, аж дивно.

— Чому не знати? — втручається бабуся.— Он, коли Журавленків обікрадено, років тому з десять буде, ніхто ж і не бачив і не чув, а всі зразу в одно: не інакше, як Корінчук заліз. Пішли шукати — так і є!.. Повитрушували крадене.

— А наїдків зібрано в вагоні: риба консервна і корейка — закушувати сорокаградусну, нарізати і на булку класти; курятина і масло; скільки чого хочеш! — помаранчі і виноград...

— Мамо, помаранчі хочу,— тихенько озвалась Оленка, мов спросоння.

— Дитинко, де ми візьмемо? Тут — аби живими бути. Мирон Данилович, мов заворожений, вичитує коло вікна, з якого видно місце, де стояла підвода:

— А в буфеті — вина і наливки, і горілки теж, настояні на чому завгодно: на полині...

— Чого б полинівку пили? — сумнівається бабуся.

— Може, ні! А так кажуть. І зубрівка...

— Хилитимуть гірку?

— Чого ж, їдучи хилитимуть; і в Кремлі повно...

— Ну, верховодові рознесло вид,—згадала бабуся.

— Кажуть: швидко їсть; понурий!

— Понурий глибоко моркву риє.

— При дітях би не казали: десь вирветься! — просить Дарія Олександрівна.

— Не бійся, дочко! В найчорніші двері прибули, вихідні з світу.

Безгоміння настало в хаті, ніби невидимий ворон, більший, ніж ніч, обвіяв душі.

6

Темрява — як чорний дим.

Пильно слухаючи, спустився господар до краю згористого глинища: відкопувати запас, для сім'ї найдорожчий.

Довго рив! — і в поті, і аж в тремтінні. Крім праці, тривога мучила. Розкрив сховок, викладений соломою; вийняв пшоно в клунку, обкутаному старою цератою, що краями злипалась. Надібрав трохи і знов зарив. Хотів чиркнути сірник і перевірити, чи латка глинища виглядала, як завжди, але побоявся: міг привернути лихі очі. Вдосвіта, ледве забіліє, треба навідатися. Внизу, недалеко від глинища, хлюпотіла річечка,— туди пішов і обмив руки.

Вертаючися, сторожко ступав, як кіт, що боїться собак. Швидко брав двері: не встигли рипнути, і зразу ж замкнув.

Діти сплять. У пічурці — прикручена лампа; сумовитою червоनावістю вирізняє з пільми господаря і його дружину, заклопотаних коло пшона. Зварили кашу — рідкувату, трішки припряжену лустками цибулі.

Побудили дітей і сіли за стіл: до пізньої вечері.

— Що таке? — промовляє Мирон Данилович, оббираючи з країв миски.— Було що їсти — не доїдав, а як не стало — аж трусишся, дуже кортить.

— Від страху за їжу! — пояснила бабуса.

Всі ретельно вискрібали миски. Казанок віддано найменшому, і той довго порається, хоч повіки липнуть, ніби в глей замазані.

З тієї ночі зайшла в хаті невситима жадоба до їжі; і мов нечутий крик, болючий провістями, повиснув серед повітря і почав мучити.

Недовго спав Мирон Данилович; прокинувся вчасно, як призначив собі: звичка, вироблена роками, від неспокою. В нервах зростали незнані часоміри, що вірно числять. Крізь сутінки, змішані з випарами, прокрадався господар до глинища — поправити на перекопаному і посипати сухого листя. Пташина прокинулася, подала прозору вістку, але він не слухав, як раніше. Поспішаючи, зиркнув і мимоволі уявив споживну істотку — без пір'я. Відпурхнула пташина понад течією, до галузок на тому боці, а господар відійшов нагору до хати. Поглядав на обидва боки: котрі з рослин годяться в горщик. Гострим оком обвів попелище, серед полиння і кропиви, біля решток садової загорожі, але не підступав, щоб сліду на траві не робити. В сарайчику похазяйнував коло решток реманенту, хоч марно: худоби немає.

Нетерпеливий! Покинув справу і вийшов за ворота, постояв — прислухався; тихими вуличками побрів через околицю.

Де-не-де люди никали в подвір'ях, мов тіні. Спало на думку — заглянути до Никифора Кайданця, який, знаючи потроху всього: бондар, коваль, слюсар, лимар і що хочеш, скрізь буває і новини приносить, як часопис.

Там був приятель майстра Стадничук, тесля другої руки.

— Вас обскочили? — спитав коваль нового гостя.

— Так: перенюхали двір до дрібки! Що можна в рот класти, забрали.

Сумно і тут. Кайданці — він білоокий чоловік, дужий, як віл, а вона сухенька, мов тернова гілка,— сидять коло згорнутих пожитків.

Коваль помітив здивування:

— Ждемо, скоро в нас будуть...

— Час пропада, тікати треба! — скрикнув Стадничук.

Запальний серцем, а руками, як коріння в'яза, кріпкий. Під опущеними бровами, схожими на обніжки,— скорбний огник.

"...Могучі люди, і тікають! Видно, що біда надовго",— мовчки вирішує Мирон Данилович.

Від воріт притупотіло двоє; в двері гуркіт:

— Кайданець, ану, давай сюди, скоро!

Вийшов коваль, за ним жінка. Чути суперечку за вікном:

— Чому не оплатив повісток, которі прислані? — сварячись, питає сільрадівець.

— Як, чому? Я ж не тут робив, а в містечку: коні підковував і гарби справляв. Навіщо ж тутешні повістки і мені, і жінці прислано? Вона не працює, бо хвора.

— Одкручуєшся! — в'їдливо протягнув другий голос.

— У колгосп не хочеш,— закидає перший з гарячою злістю,— плати ж по всіх повістках! Озвалася жінка:

— І пеню до повістки дочеплено...

Стадничук, що слухав похмуро, прихилився до гостя:

— Я вже пенею обріс, як сірко шерстю.

За вікном погрози підносяться:

— Не хочеш платити, значить — ворог!

— А де взяти? — відбивається коваль.— Мені п'ятий місяць у кузні зарплату не видають, а кузня ж державна...

— Не наше діло; плати! Коваль розповідає:

— Хтось хвартук ремінний украв, як нарочито, а гроші правлять з мене, і начислено за старий учетверо більше, як йому ціна новому. Теж вимагають: плати зразу! А я нічого не маю. Що робити?

— Так тобі й треба, раз ти ворог! Щоб було заплачено, чусш? А то просвіжишся, знаєш, де... Сільрадівці відгупотіли до воріт. Кайданець вернувся з жінкою в хату.

— Обчищено, як липи на лико: гладенькі ми і круглі! Снігом притрусять, щоб не виприснули з руки.

— Притрусять! — стверджує Стадничук.— Притрусять аж на тундрі: там липи м'якнуть, як локшина. Треба з клунками перебігати на Кавказ, чи що, бо кінець приходить Чули? — розорено в Вороницях підряд і до цурки — всіх. Один був, що не могли вчепити, так сусід поміг. Довго

ходила комісія по двору, рила, пруги стромляла — нема хліба! А член комісії, сусід, горбатий, злий, як відьмак,— на обшу куваного, мабуть, без причини, тільки від чорного серця, — взяв дома жіночий рукав із зерном, пішов і підсунув тому дядькові під стіжок сіна. От, комісія допитує:

"Є в тебе хліб?"

"Самі ж бачите, нема: хоч би й десять літ ми шукали — не знайдем".

"Так кажеш, нема?"

"Нема".

"Підпишись отут!"

Дядько підписався; тоді горбань сказав комісії:

"Він свідчився, що нема, а може, під стіжком є?"

Ідуть до стіжка: сорок чоловік зібралось і перекидають стіжок. Він тяжкенький був. Возилися довго, аж ось, як нап'ялись — перекинули: дивляться, лежить рукав із зерном.

"А! — кричать вони.— Ти он який! Підписався, що нема зерна, а воно є. Владу обдурив, проти свого ж підпису: ти злочинець".

Все в нього забрала комісія, впрах розорила; і всім так зроблять.

— Або, перебіжить пошесть? — питала Кайдашева жінка.

— Перебіжить, а нас не буде! — відказав тесляр.— Страшну справу проти нас коять. Є в мене знайомий старичок, ну, як знайомий? Стругав йому полиці під книги: там читання зібрано на цілий вік. Я з полицями

старався — зробив міцно і взяв недорого. Бувало, підходить і розмовляє: сам він математик, з академії; от, питає він:

"Ну, побачили, чому лихо?"

"Приходить! — кажу.— Бачу, що приходить, а чому, не знаю".

"Бо постановлено: ми шкірами своїми, як великими карбованцями, заплатим".

"Чому ж — ми?"

"Ми крайні, з кого дерти. Цінності церков перепродані будуть. З'являться хитруни до півмертвого і покажуть сухарик, промовляючи: віддай з грудей хрестик — сухарик дістанеш! І віддасть, аби пожувати щось, поки сконає".

Суперечить господиня:

—Вам старичок говорив, і він міг помилитися. Числа знає, як ви сказали; а ці речі — інакші.

— Буде чи не буде,— заговорював Кайданець,— побачимо, а вже столичник жити не дає.

— Це на місяці намальовано: один одного вилами підкинув,— пояснює Мирон Данилович.

Господиня відмовила:

— Намальовано, а не віриться, щоб так — з нами...

— А як же роблять? — загарячився Стадничук.— Наслано забісованих, і вони в немовлят з губи крихту хапають. Був я в дворі Касяненка: там діти грудні, а ці прилізли, риються в колисках... дітей викидають просто додолу і дошукуються під пелюшками, чи нема крупинок, бережених на кашку; все чисто забирають. Ви собі мріть із немовлятами! Так це — що, скажіть? Всі ж головні начальники обшуків і грабунків, хто? — саранча з столиці. Он, набігли гурмою до Григоруна, мого сусіда — в нього з жінкою життя розладилось, і вона поїхала, покинувши дітей. Холодно в хаті і голодно. А зайшли з обшуком — останнє забрали, в хаті і в дворищі. Молоко стояло в горщику, на дні: для малих; так нарочито перекинули на припічку і розлили. Мовчав Григоруна, з горя — сам не при собі. Прикипів до місця і дивиться на всі очі, худий, як тичка. Дивиться, а ніби не бачить нічого. Діти плачуть, та дарма! Дитячі сльози — ніщо для здирників. Один з них, губою одхряпнутий, все перекидав, ламав, рив, аж ось почало його пробирати від погляду Григоруна і став, дражнений, сіпатися. Крикнув на чоловіка: "Самошедчий!" — а сам закручується і поспіша з хати. Чує на собі погляд і озирається, і таки падає через поріг. Мабуть би, розбився дуже, так бригадні підхопили. В сінях тріснувся лобом об переставлену драбину і вибіг злий, як вовк. Думаєте, втишився потім? Подобрішав? Куди там! — мітлою виміта дитячий харч і розоря хатні кутки. Все лама. Їх таких повно: на погибель нашу. Кажу вам, збирайтесь, поки не пізно, на Кавказ: там і заробітки більші, і не так уповноважені душать.

— Як же нам їхати? — відказує господиня.— Душа до вікон приросла.

— Однаково відірвуть. Старичок, що я вам казав, над верхніми книгами зберігає серед скручених паперів один твердіший — там малюнок. Розгорнув його:

"Подивіться!.."

Сидить гостроокий хтось, ніби золотий, цілком литий,— з червонастим виблиском; в короні чудній і пишній одежі. Високо підноситься. Видима тільки верхня частина: як викинута з недоброго

дзеркала. Ребра схожі на верх брами, розчиненої так, що туди з низини на картині тягнуться люди без кінця і перерви: люди бідні — тягнуться під кліткову браму примарця і там зникають. Як вівці на бойні. Смутні всі і худючі, і обідрані; тягнуться сім'ями, несуть дітей на грудях і за руки ведуть. А наглядачі підганяють гостряками, на кінцях сточеними, наче блискавки. Старичок спитав:

"Отакий пан; звідки?"

Роздивився я на картину і мовчу. Сльоза впала на рукав. Кажу:

"Ото — ми внизу! На погибель, з маленькими".

Кайданець пильно слухав, і враз до жінки:

— Збиратись будем!

Заплакала вона і проситься:

— Куди ж я пійду від порога? Коли вмирати мені, то біля цієї стіни білої. Мучитимусь на чужій стороні. Ти їдь!..

— Годі вже, не плач! Хочеш зостатися, хай так буде. А я десь підроблю трохи, бо тут і копійки добути не можна.

— Не баріться, бо замкнуть виходи! — настоював Стадничук.

Почала господиня глядіти серед домашніх речей: що — в дорогу.

Тоді, відчуваючи, яка невідхилима біда всіх настигла, і куди можна вдатися наостанку, відійшов Мирон Данилович. Думав: ніж гинути біля порога, треба спробувати шляхів! Десь є заробітки. А душа

приголомшена; і віється в очі огнем — сила охряного пана, що поглина, ось тепер, обставши сторожею...

Згадка про подорож цвяхом стала в свідомості; десь с напрямок, тісний страшно: аби проскочити... проліг низом, потемнівши,— крізь світ, що став інший, ніби в різкий поворот обернено його і обвалилися добрі поняття, а образ життя виглянув руїною.

7

Мирон Данилович наближався до колгоспного; і назва, і розпорядок знов збудили в думці оклик: "Татаровня!" — жаль односельчан, що з'юрмлено в турлучну вигадку.

Там клопіт: мечуться люди на сторони, мов почаділи. Один, розхристаний, перелякався і мчить мимо — наосліп; аж коли почув, що питається чоловік, чого метушня? — відказує, стримуючи крок:

— З дворів худобу назганяли, вся передохла. Винуватих висмикують, хто січку з малясом давав на ніч; думають — від того.

Подався чолові'яга.

Гурток на дворищі зростає і чути викрик: "Отрута і більш нічого! Отрута!" — махнули руками і розійшлись.

Тоді заспішила міліція когось ловити, а Мирон Данилович вирішив: досить видовища. Пішов, пришвидшуючи кроки, з виглядом поглибленого.

Минув провулок і стихився. В дворі стурбовані господарі — біля корови, що околіла. Сусіди близько.

— Бач, із коровою що! — дивується крихітна тітка, в світлій з крапками хустині; тримає ломачку і скорину, черству, аж поцвілу зелено: про собацюг.

Друга тітка, на сонці обпалена, мов горіх, додала:

— Це саме скрізь! Птиця пада мертва, без причини: мертва, і все.

Також роздумує вголос дід, в зношеній кепці, височенний, як штиль; підборіддя оббіліло в пух.

— Чи не кінець світові? — хтозна.

Мирон Данилович проминув гай, що з вижолобиною врізається в околицю села, а далі криє ярк — під вільхами, дубами, берестками. Перелітавши, галка, схожа на грудку кам'яного вугілля, непорядно опустилася до гілок, а звідти додолу, в траву.

Як вкопаний, став Мирон Данилович! Коли ж підступив до птиці і передком черевика перевернув,— нежива, хоч об пень бий.

Відійшов на дорогу і розмислюється: що ж? — буває птиця недужа і не вічно їй жити.

Аж здригнувся від окрику, глянув — то Калинчак Петро; проживає осторонь, за ярком, і теж "індус", себто одноосібник. Білявець, мов льонкуватий, але очі стемна-карі, з свічучими клинцями. Він — косар; наймався в містечку і коло залізниці: ростиння вибивати.

— Що загубили? — питає Калинчак.

— Ні! — не загубив нічого; птиця падає.

— Недавно, як був місяць кров'ю наведений, це почалось.

— Кажуть, час злого і знаки.

— І я, косивши на курорті, від приїжджих чув: біда близько.

— Сходиться в одно. Сходиться, бо правда.

— Окремі, з партійною печаткою, переступлять,— сказав Мирон Данилович.

Віддаляються бесідники проз осокори.

— Так, переступлять! А стрінеться котрий Зінченко,— чули?..

— Ніби...— вагається Мирон Данилович.

— Курортом завідував; скрізь сосни по горі і павільйони, як виточені. Курортників повно з міста. Їм купання є — річка внизу.

— Знаю, коло берега пісок і вода тепла. А далі глибше і холодніше, аж морозом обсипає; з дитячих літ знаю,— додав Мирон Данилович.— Вода зцілюща: недарма ж курорт.

— А недарма! Свіжий куток, землі двадцять десятин. Насаджено сосни і берези в "лінію", себто рядами — під шнурок, щоб прогулюватися; для чотирьох чоловік разом.

— Козиряють партійці, а мабуть, страшно ступати в ліс по одному.

— Боятися; курорт трудовий, а боятися! Ходив я раз, чи нема роботи, і стрічає сам завідувач — Зінченко. Розказую про біду: в нас діти голодні. Він послухав і радить: допомогти можна тільки одним — підгодувати

корову, коли схудла, як драбина, і перестала доїтись. Дасть вона молоко, тоді голоду кінець. І сказав: "От що, скосить отут сіно, між "лініями", і одвезить собі. Прийдете в неділю, коли підводи вільні. За один день упораєтеся. Скинете копицю з одного краю і копицю з другого, біля самого коровника. Як спитають, можна показати: он сіно. А скільки його, ніхто не знатиме. Для курортних корів корму припасено більше, ніж треба..." От, Зінченко партійний, а жалів дітей. Інші ж куди там! Кожного розірвуть, якщо з інструкції на партзборах прочитано.

— Розірвуть і без інструкції,— відмовив Мирон Данилович.— А цей з якої сім'ї?

— Казав, земля, де насаджено "лінії", належала його батькові, хоч був з другого повіту. Якось проїжджав і прикупив наділ — думав хазяйнувати. Не судилось! Прийшли червоні в дев'ятсот двадцятому і сходку скликали: голосують, щоб багатших забрати геть,— хто за це? Уже тоді наш Лук'ян, та ви знаєте його...

— Лук'ян — той, що "за"?

— Він самий! Перший підняв "за" аж дві руки і з того дня однаково голосує. Декотрі зовсім не підводили долоню, як Зінченків батько. Жив тоді в хаті хазяїна, що втік на Донбас. Відходячи, той казав: бери все і господарюй, нічого мені за це не треба. Піду, бо більшовики вб'ють. Ну, і не підняв руки старий Зінченко. Через тиждень приїхали червоні: "Де такий? А де такий? Це не наші!" Був наказ — повбивати підряд.

Коли брали людей, то діти за них чіплялися. В одного діти були німі, ніяк говорити не могли, і так чіплялися, що страшно глядіти, а їх прикладами били — поламали їм руки. Всіх, і дітей теж, зібрали на площу: там розривними кулями повбивали, скрізь мозок розлітався. Лежали довго. Мухи їх обліплювали і сморід стояв тяжкий. Згуртувалися старі жінки, що вже їм смерть не страшна; сиві всі і вбрані в чорному, з ціпочками: як на похоронах — і то сама біднота сільська. Пішли до

начальства: сперечатись проти пекла їхнього. Нехай дозволять прибрати мертвих — поховати в одній ямі. Вистанув комісар, в червоній будьоновці, як сатанинець, і закричав: "Не сміть! То — вороги! Єсть наказ від Леніна з ворогами розправляться, щоб духу нашого боялись". Так і прогнав старих. Зінченко — син одного з тих, що на площі вбито. Коли забирали, — дома не був. Потім переселився в другий повіт; жив там і записався в партію.

— Це ж і видно,— доводить Мирон Данилович.— Знайдеться добрий, так не з їхнього куща виріс.

— Може, з їхнього є хто,— не бачив! А цього бачив. Розсудливий чоловік; поміг оклигати і оборонив. Ми з одним чоловіком скошили сіно, чотирнадцять копиць перевезли і поділили. То був мені рятунок, а їм на курорті сіно тільки заважало ходити і ніхто не косив його; все пропадало. Знаєте, що пізніше було? Викликають Зінченка в міліцію і питають: "За гроші продав сіно, чи як?" — "Ні, я звелів прокосити сіно тільки на "лініях", щоб вигідніше було курортникам ходити; там курять і кидають недопалки в траву, то від огню могли зайнятися сосни". Відпущено Зінченка; він тоді одразу до мене: так і так, "ви, коли в міліцію покличуть, кажіть те саме!" Справді, через три дні мене викликають: "Що ти заплатив за сіно?" — "Не платив нічого; завідувач наказав скошити тільки на "лініях", щоб краще курортникам ходити,— я в байраках не косив". Добре, що нарадив Зінченко, як казати.

— Таких вибивають з начальства, а становлять мучителя.

— Це — скрізь, і Зінченка відсунуто. Пішов я раз до нього і перестрінув на дорозі двох мисливців з Києва: один чорнявенький, аж прикипілий біля очей, а другий — з лисиною і веселими зіничками. Розпитуються, де полювання добре. А я кожного птаха знаю, в якому місці водиться: голуб лісний, чи крижень, чи перепел. Розказав їм і хочу до завідувача піти; "До Зінченка? Ми хотіли його побачити, приїхавши,— нема!.. Переведено в другий район, бо партсекретар підкопався і вижив". Говоримо далі; я розпитую: хто вони самі? — і взнаю: чорнявий друкує

книжки, а старший — хімік, з лабораторії. Зайшла мова про село,— що тут робиться і як грабують; чорнявець то ще дужче темніє, то блідніє, і наприкінці вчистив: "Товаришу, монгол з московської ночі вилазить — рвати груди". Хімік тільки одно докинув: "Іду вулицею і чую крик — то міліціонер, ступаючи серед натовпу, виголошує: слуги бісівські постановили Україну душити в рік розп'яття, тридцять третій, бережіться, люди, бережіться! — так виголошує, мов на службі. Всі перехожі слухають; великий натовп зібрався: тихо йдуть і слухають, як пророка в старовину".

— Це саме мати в церкві чула.

— А на того пророка, що в френчі, налетіли виконавці — миттю потягли в установу. Скоро чутка пройшла: міліціонера розстріляно.

Постояли бесідники біля урвища з берестками, глянули на ворона, що високо линув, і попрощалися. Мирон Данилович, вертавши додому, пригадав назву цього місця: Зміїв яр. Певно, звідти лютий вилізав хапати тварини домашні або і людей. Було зображення в школі,— тоді батьки з черги вкошували учнів, бо дисципліна вкрай розхиталася через комсомольські вибрики проти вчителів; зображення було в багатьох кольорах: з драговиння і хвощуватих нетрів ящур повз до дрібних тваринок, роззявляючи пащу. Вже червонів зубними гостряками, бо котрусь істоту роздер. Приуявлюється той вигляд, супроти зусилля волі — прогнати його; ні! — мов нарізано з заліза; і кольори мінить на чорність, як попередня примара. Зневажити треба і обійтися самому. Деякий час думки вільні, а потім збоку в обширі свідомості, ніби підкинутий мимовільною пружністю, при цікавості душі до власного стану і забезпеченості, виник вигляд! — крізь духовну просторність проступив. Мирон Данилович, напружуючи думку до судоми в шийних м'язах, проганяє привиддя і звертається до навкружності: дерев, ґрунту, погоди, що несподівано погіршала, бо з півночі хмари темними купами... і знов обвівся обрис: знов! — от, закляття! — з розпуки, мов скрикнула вся душа до когось невидного поблизу: та відійди геть, нечиста кров! — геть

відійди!.. Мирон Данилович відвернувся від марища і пішов, куди очі ведуть.

Обмеживсь думками до обсягу своєї особистості і кінцевих справ; стало тихо на душі. Тільки мертвотно-бліді стіни хаток, по обидва боки, приймали моторошну тінь з півночі.

"...Лихо приходить, а помочі ж — ні від кого!" — думає, понурившись, Мирон Данилович. Так і дійшов з пропащою гадкою до площі; хотів звернути в вулицю, що вела до його кутка, але, на диво собі, минув її: забраний сильним поривом почуттєвим — в одному напрямі! — простував ммо східців цегляного будинку, критого бляхою, в якому гніздиться партійний осередок.

Проминув його; і тоді почали вгасати пориви недоброго почуття. А видалося, що чує постріл,— і нерви ловлять повторення звуку. Та знов Мирон Данилович спонурюється, відходячи. Враз страшно зойкнуло! — він оглянувся, ніби в плечі вжалений; мороз обсипав душу: так зойкнуло з кам'яниці.

Там, чіпляючися за одвірок відчинених дверей, стоїть жінка: збіліла і так дихає — мов її щойно душено і тепер спроможна вхопити трішки повітря.

— Поможіть! — закричала вона.

Мирон Данилович побіг до сходів, але прискочивши близько, вдержався: через звичний страх перед будинком, звідки завжди сунуло і загрожувало начальство, приїждже — владичне, і тутешнє — дрібне, провадячи розор.

Позаду чути кроки і оклик:

— Заходьмо!

То — рахівник сільради, що нагодився поблизу; з ним ступив Мирон Данилович на східці.

Жінка однією рукою трималася за одвірок, а другою — в хворому жесті, вкрай безвільному — показала на приміщення і зразу ж поклала її до грудей, мов би серце хотіла спинити:

— Там... секретар райкому застрелився — приїхав тепер...

Прибіщі, стишені, обережно ступаючи, зайшли в будинок. Минули коридор, ніби видовжені сіни. Опинилися в просторній жовтавій кімнаті, як залі для засідань, де на одній стороні двері прочинено: заглянули туди і притерпли біля порога.

Рахівник перший зважується ввійти, а Мирон Данилович — слідом, як тінь, до секретаря, що з підібгнутими колінами лежить при столі, недалеко від стіни; револьвер поруч. Очі поскляніли, запавшись димувато-білястою млою; застигли непорушне, без блиску і свічення, тільки в холодній порожнечі і легенькій прозорості зверху. З проломини в скроні густо і в'язко, пасмовитими патьоками, трішки розділяючися, збігла кров; розлилась по підлозі, при голові і плечі. Бризки ж були на столі — торкнули папір.

Гляділи захожі, ніби перемагаючи сліпучий, хоч невидимий, сполох з таємної пожежі, коли вмить з'явилася,— з іншої, ніж та, що речі спалить.

Мирон Данилович стояв, згадуючи і терплячи давній страх — от, з'явиться всилення, змінить колір на чорний, перед очима... Але ні! — зосталась кров червона, як була. І мало не скрикнув він: "Так кров єсть правда!"

Оглянувши самогубця, свідки переконалися: таки мертвий. А не знають, що далі робити. Рахівник стояв, як із сірого дерева різьблений. Зробив зусилля — звільнитись від оціпенілості; і говорить гірко:

— Вдарив крапку!

Колір крові ніби скував Мирона Даниловича, і думки тривожили: ось що тайно хотів бачити! — її, пролиту; мовляв, нею заплатять за нещастя всіх, люто розорених і повбиваних,— чи вдоволений червоністю її? Тобі, можливо, так дано тепер: глянь і скажи, чи того хотів? чи радуєшся?.."Ні!" — знялось, наче скрик, на серці: бо бачив невикупливою кров секретаря — проти моря нещастя людського, такими, як він, заподіяного.

Рахівник не міг дивитись на труп; уникаючи його, відвів погляд на стіл до папірців, що там білили. Нахилений до найбільшого і вбрижаного, читає — очі йому розширюються від різючого змісту. Дочитавши, з хвилину він стояв і невидющо дивився на стіл.

— Розберіть самі! — сказав і відійшов геть. Рядки спершу рябіють в очах Миронові Даниловичу; а таки вдається прочитати. Зверху стоїть: "Цілковито секретно"; далі — potwierдження вказівок про віддачу дев'яноста відсотків зерна самій державі, в хлібопоставках і для насінневих фондів; наприкінці — Москва, Кремль і підписи.

Від руки, нерівними літерами і швидкими, додано: про штучно завищені плани хлібозаготівель, які неможливо виконати після ліквідації значної частини продуктивного населення.

А потім висновок, що приречено села на десять недійсних відсотків, до кінця; з ними трудно сам актив придержати на межі голоду, а решта...

"Ця директива — смертний присуд для трудового селянства, я не можу..."

Вичитавши запис секретаря, Мирон Данилович присуджує:

— По-своєму чесний був.

— І як посвідчився! — сказав рахівник.— Другий би село задушив. Зробимо так: вийдіть у сусідню кімнату і сидіть; ніби не бачили діловодства. Я в сільраду дзвонитиму.

Взяв телефон — зверхникові, що сталося.

— ...Так! прибиральниця сама була; він, я думаю, всіх розіслав нарочито з завданнями, щоб zostатися самому... Портфель? Ні, нема! Я ждатиму.

Скінчивши звіт, рахівник пройшовся по залі, в коридор виглянув; виніс, жінці стілець і наказав нікого з відвідувачів не впускати, поки прибудуть керівники.

Прибули вони за ліктями Отроходіна, що поспішав, рвучкий і владний — авторитет про всіх; навіть і уповноважений, з револьверною небайдужістю до думання громадян за їх замкнутими дверима і завішеними вікнами, повинен відсторонитися з дороги.

Рудун звелів: поставити вартового при вході і допитувати свідків; коли зиркнув на Мирона Даниловича, вмить свічнувато-збілілий вираз при сизковій відтіненості очей розгострився крізь масивні шкельця окулярів.

Покликано одного з "почту": широковидого і поторканого партробітника,— звелено дещо; показано на Мирона Даниловича.

Під тканинами партійного почування Отроходін мав звичку, що виявлялася з механічною постійністю, хоч і свідомо: при кожній зустрічі з людиною, що заважає або нелюба, негайно ставити її на підозрі, включившись з кількома, собі відповідними, в першу модель чи зразок домовленості. Встановлюють зону заслон — спочатку найменшим — і в ній розгортають запідозрення і відсування наміченої особи з життєвого поля. Проти неї завжди "мають рацію", в найгірших обмовах, а вона — ні; проти неї несуть обов'язкову "ідейність", вона ж — ні; встановлюють для

неї оцінку, як "нетакої", вона ж завжди підсудна. Їх — купка спритників і більш нічого; однак, володіють на арені життя неодмінно. Виб'ють намічену жертву з лінії її існування. Бо діють могутністю злагодженого запідозрювання і самісно привласненими правами: переслідувати до кінця, до погибелі. Якраз на цьому будують шлях до влади, як червону драбину: вилізати весь час наверх, поки щури зробляться царями. Нема політичної матерії для змовленого запідозрення — знайдуть побутову: розроблять маніру проти призначеного на "підозрострачення" і розвинути її до ступеня державної важливості, навіть при філософії життя. Повторно обговорюючи скабресну вигадку, розсмакують інтелектуально і почуттєво, як свій духовний харч, на височині історичної героїки і надзвичайного покликання. Пафос високосвітоглядowego запідозрення завжди на практиці виразиться в спиханні з життєвої стежки — того, кого намітили, обов'язково — з стежки! — і захоплення стежки собі, в прямому чи переносному значенні слова і в сенсі наслідків.

Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення. І серце впало.

Перед очима ті два: Отроходін і скеповид — як із примарення.

Головарі оглядали самогубця, а один з помічних, в ролі слідчого, допитував рахівника, складаючи протокол. Настала черга Мирона Даниловича — на допит, жовтовид підступив слухати. Відповіджено при ньому і вписано: про постріл і жіночий крик; поворот і острах перед східцями, ось, товариш рахівник посвідчить: він підбадьорив. Увійшли вдвох — тільки здаля глянули. Підступати боялись. Товариш рахівник зразу звелів: тут сидіть, а я дзвонитиму до голови сільради. Це — все! На запитання, чи оглядали і рушили біля секретаря, Мирон Данилович повторив: ні, боялись. Круглавий жовтар їв і колов очима при кожній відповіді. Написавши протокол, допитувач грозить — Нікому ні слова! За порушення притягнетесь до відповідальності; підпишіть... І випровадив свідка з приміщення, або, як судити про голос, вигнав.

Мирон Данилович від східців пішов скоро, з гострою тривоною, передчуваючи, що через самогубство прийдуть неонщасні події і докладуться до теперішніх. Партийний розпорядчик і його джура горіли в уяві, мов намальовані вогненною фарбою: невідступне загрозливі.

"...Той папір прочитали головарі і самі чутку поширять,— міркує Мирон Данилович.— Дома скажуть жінкам, а ті приятелькам — так і пішло... За розмови ж хапатимуть: начальство вгорі, взнавши про випадок, вислужиться: здавить село в кліщах; біда!"

Дома переказує, що бачив і чув: про курорт і Зінченка; моторошного володаря і міліціонера, коли віщував роківщину,— і розстріляний.

— Сказав правду, за це вбили! — означила бабуса.

Про самогубство в будинку партії слухали з острахом, сподіваючись недоброго.

Записку секретаря і напасть Отроходіна промовчав Мирон Данилович: нащо надміру тривожити душі в хаті? — і так мучаться. Події ж ростуть, мов гори, через які йти треба, над краями; і невідомо, хто зірветься вниз.

8

Надвечір'я розгодинюється, і видно скибочку сонця. Жіночі постаті промайнули проз вікно, серед них — тітка Ганна. В сінях зашамотіло; ось чути обережний стукіт.

Як прочинила двері Дарія Олександрівна, поманено її руками в сіни, де з легкого сутінку вирізнилися обличчя: сусідки і двох дівчат; їх пригадує.

Зашепотіла тітка:

— Мої родички прийшли радитись, а я думала довго і кажу, ходім до Дарки за поміччю...

— Федоро, треба порадниці знати...

Одна з дівчат, світлокоса, відгорнула на грудях платок, блакитно і зелено ділений по темносиньості, що вкутував, мов кирея,— і піднесла річ, обгорнуту білою хусткою.

— Поможи, Катрусю! — звернулась до подруги; та простягла зложені долоні: підтримати річ. Федора відгорнула хустину.

Тоді в сінешній темряві, куди приходили через відчинену ляду над драбиною рештки надвечірнього світла,— замерехтіла чаша. Вузкий промінчик, пробігши крізь надвірні двері, впав на обвід, що його коштовні оздоби стали жаріти, як живий огонь; означилася чаша всім обрисом, над руками, посилаючи сяйво.

Жінки, серед свого вбозтва, дивились на неї і слова не вимовляли; знали святиню, що перед ними. А найменшому з дітей, Андрієві, нетерпеливилось бачити маму,— виглянувши, застиг при дверях:

— Зірка вранці! — показав на чашу.

— Правда, але йди в хату, я зараз вернусь!

Тітка просить:

— Дарко, кажіть, де сховати! Вчора, проти комісії, Федора і Катря вихопили чашу і закопали за хатою. Тепер до двору черга — на обшук. Знайдуть анахтеми і заберуть.

Господиня гляділа на відсвіти і ввижалося їй, що невідомо де і як треба йти: довго і тяжко, з терпцем страшним, хоч падати, а знов підводитися і йти до останнього знаку,— так треба.

Зір звик до півсутінку і знаходить старолітній напис на чаші, про кров, що "за многих ізліваема"; і зображено: Ісус Христос, розп'ятий на хресті, коло якого Богородиця і апостол. Окраса далі вкруг чаші — з тонкими галузочками; і самоцвіти, обрамовуючи хрещатий взір, розділяють картини з Святого Письма. Коштовні камінці скрізь: квадратів, в рамчатих обковах, золотих, як вся чаша. Осередніх каменів два — фіялковий і зелений. Спід посуду — теж в окрасі, ширшій хвилями, і також стебло і підстанова: триступінчата, в топазах і — узор серед них.

Дивиться на чашу Дарія Олександрівна і відчуває, як відійшла безвидна туча з просторів; так гарно на душі: спокій невисловимий. Здається, могла стояти тут без кінця часу. Але ось, думає і не може знайти відповіді: де чашу сховати? — зрештою, зривається з уст:

— Маму спитаймо!

Бабуся ж, коли покликано її, тихо стояла перед чашею, слухаючи Ганниної мови і знаючи, чого треба; перебирала в думці, хто б міг сховати безпечно? Само надумалося — пічникова жінка, мовчазниця богобоязна; на огні палить, не скаже нікому, де закопано. Чоловік її слуха, як вона згодиться, все добре буде: не хлібороби обоє і зроду землі не мали,— раз він для колгоспу робить, не ритимуться в його садибі.

— А покличте Мар'яну, пічникову! — сказала стара; всі зраділи: і правда, не буде в селі надійнішої.

— Її чоловік не в нашу церкву ходить, а на домашній спів, бо євангелик, тільки ж нехай кожен чесним буде, як він.

Мати велить найменшому:

— Біжи до пічників і проси тітку Мар'яну, хай зараз прийде — дуже треба!

Він пішов, але мати, виглянувши за поріг, вернула.

— Нікому про чашу не кажи! Бо нас арештують всіх і розвалить хату,
— шепотом найстрогішим заборонила.

— Мовчатиму! — він поспішив до воріт.

Федора вгорнула чашу в хустку знов і, тримаючи на грудях, закрила під великий платок, що згортками спадав до землі.

Господиня ж їй сказала:

— От славно! Вихопили з кігтів.

— Умовилися, стоячи між людьми,— розповідає Федора,— вбігти і забрати, що можна, аби не попало в нечисті руки. Мені самій не пробитися; це — Катря, працювала передо мною ліктями: комсомольці, як грушки сипались.

— Нащо казати, хіба так було? — дивується Катря: русява, виструнчена, мов придорожна тополінка; брунастий жакет поверх вилялого, колись зеленкавого, плаття.

— Чого ж ми тут? Заходьмо в хату!

— Ні, пора додому,— відказує тітка.— Хіба трохи посидим на призьбі: крайчик неба вгледіти. Скоро й того збудемось.

Вийшли — при останньому огні з сонця; сусідка скаржиться:

— Забігли вчора, все перевернули; як собаки, видряпали і забрали, що було. Я зразу до сестер. Хоч недалеко до їх хуторця, так забарилась я і заночувала там. Кажу до своїх: рятуйтеся! Що є, сховайте, і не в дворі, а в полі чи в лісі — виїдьте вночі, закопайте, та глибше, щоб гостряками не достати. Бо все заберуть. Ми з старим переб'ємся, він на заробітках, я тут,— хоч пропадем, то тільки двоє; а в них же діти малі.

Сидять жінки на призьбі, що рудіє глиною в вечірньому світлі: стіна за розмовцями яснить, мов срібна. Здається, тільки сонце в світі чує їхні жалі.

Андрій прийшов до пічників, коли вечеряли: варена картопля в череп'яній мисці, а в блюдці трішки олії; і сіль — хліба на столі нема. Почувши, чого. прибув хлопець, пічничиха заклопоталася — йти.

— Може б, доїли з гостем, тоді підеш? — питає пічник.

— Вже годі!

Надягла старий чоловіків піджак поверх зношеної суконки. І припрошує:

— Сідай, синку! Ще є картопля.

Літня жінка, дрібна на зріст. Відзнак дивовижної вроди в обрисі обличчя, що помарніло від років і клопотів; оживлюється карими очима, тонко окресленими, як осереддя квіткові, світучими — в прозорості.

Всі в селі знають: мовчазниця і добра. Вдвох, справляючи печі і груби, за чверть віку ніде голки чужої не взяли, буваючи самі — цілими днями — серед чужого добра. Їх рідко звали: Максим Бережан чи Мар'яна Бережан, а просто — пічники, бо при цій роботі в селі — тільки вони, обоє нарівні: коло глини і цеголля, піску і золи, попелу і сажі.

Хлопець спершу острашений від брів пічника, навислих, як стріхи, і здоровенних очей: синіх, що ніби аж переливаються повнотою. Сидячи смиренно, тицяв картоплиною в олію, після чого обережно вів до губ,— а то розсиплеться. Смачна! — можна розсмоктувати до крихотки.

— Чи не Андрійком звать? — раптом прогрімало низько з-під колоскуватого кольору вусів, рівно підрізаних і зовсім дрібних, так що хлопцеві дивно: чому крізь них грізний виголос.

— Так звать,— потверджує гість і здогадується, що пічник пам'ятає його з минулої зими, коли піч лагодив.

— Соли картоплю!

Хлопець послухався і відчув, як смак гострішає і сильно входить в почуття.

Доїв і, обтерши губи, подякував; хотів піти додому.

— Підожди трохи! — наказує пічник.

Відчинив шаховку; обторкав порожні коробки, склянки, капшуки, поки натрапив на грудку цукру: для хлопця.

Той, дякувавши, взяв і відкусив білий гострячок, а решту — в кишеню.

Страх проминав.

— Дядьку, як роблять цукор? — питає Андрій; дивиться ж на піч, криву і низьку: в ворожбита, що всім ставить її, мов картину.

— Везуть білі буряки, що звуться цукровими,— почав пічник.— На завод везуть, патрають і женуть під ножі, вкріплені на колесах: стружка

звідти збіга, як шаткована капуста. В казани її вкинули, завбільшки з будинок, і варять. Починається складна пісня — я забув, хоч і знав трохи. Варять так, що з січки, крізь її середні перегородки, як то була в рослинах, цукровий сік сам висмоктується в гарячу воду,— і вже варять кристалик; додають щось — того я не знаю. Як зварять, наливають рідину в скажені посудини, що крутяться і ревуть гірш від звіра. При сітках кристалик задержується, а рідина відбігає геть. Вибирають рудий пісок і везуть сушити в нахилених бочках, що відкриті з обох країв і крутяться — довго перевершують пісок під протягами. Якось його відбілюють, то мені невідомо. Звідти брав маляс, як мали корову. І робив на заводі трохи: в ливарному цехові гуртом ставили піч.

— А вам хто піч робив?

— Піч — мені?

Хлопець мовчки показав на піч у хаті.

— Я сам! — запевняє пічник.

— Ні, ви дурите...

— Таки правда: я сам! А чого питаєш?

— Погана піч; якби ви ставили, була б гарна, як наша Регочеться пічник. Аж сльози витирає.

— Е, хлопче,— каже він, зрештою вдержавшись,— про це і приказку складено. Ходім, щось покажу!

Скоро старий і малий сиділи в сарайчику, розбираючи взірець печі з її секретами. Хлопець оглянув знаряддя, гострі і плесковаті,— серед цегли, кахлів, юшок, заслонок, колосників, всякого залізного і дощаного майна, потрібного майстрові.

Спитав про люту загадку кожної печі: "Чому вночі сажа горить?" — і, почувши причину, переминув цікавістю до садиби. Там — обтрушена шовковиця з гілками, простягнутими через двір; всі кажуть, під нею пічник читає в неділю.

Обсипаються огняними листками в присмерку вишні: їх чотири; і одна груша, мов свічка рівна; дві сливи сухуваті, з загрозливими колючками. Рядок тополь вистанув при паркані. Скрізь позаростало; ніколи господарям після праці, в зморі і турботі нужденній поратися з рослиною. На стежці просіяно жорству і пісок.

Поляна біля вишень; нічого нема, а колись був квітник рівні насипи, вкриті зелом, виказують, що красувався в зірчастому обрисі. Принесено купу поколотої цегли — мабуть, господар збирався рисунок відновити.

Затишок. Найдалі від вулиці, закритий кущами бузків і ясминами.

Пригадує хлопець: недалеко пустош, біля якої вчора сидів з Миколою, дожидаючи тата. Ні передчуття жодного, ні здогаду в хлопця; нічого на думці, пов'язаного з майбутньою прикметою місця. Тільки чуття і погляд з більшою певністю спиняються тут, мов трохи звикшись — до іншої справжності, якої ще зовсім не знати.

Прийшли жінки в двір: пічничиха, а з нею Федора і Катря.

— Мати звеліла бігти додому! — сказала Федора.

Коли хлопець відходив, йому в уяві проблискували видива: як десь тут сховають коштовність. Але відразу треба відсторонитися від того, бо мати заборонила страшно.

Притьма, мов при допиті, стрічається чоловік, дзьобаний і їдкий з лица, як сірка, серед якої очі горять темною охрою! — палить ними хлопця і наводить на нього, чогось прив'язнувши до його двору. Хлопець

відскочив набік і, вбігши через хвіртку, оглянувся: причепа поволі рушає далі.

Батько почув про покльованого і здогадався:

— Приспосібник, як хорт; крикнуть: "Кусі"! — він кинеться до горла.

Став пильно глядіти Мирон Данилович на сторони; знав, що двір — під горючими очима жовтовида, який, здається, вночі бачить, як удень.

Микола і Оленка зголодніли вкрай; на городі мати накопала капустяних корінців — тим і втишила. Андрій розділив цукор: пити кип'яч.

Біля садиби, почавши тоді, сірчанить Шікрятів при сході і заході сонця; прислухається і розглядає, що Катранники роблять. Замучив їх. Сидять безвихідно, як вивірки в дуплі, коли пес обліг дерево, а перебігти вгорі — нема гілок.

Одного вечора звіяло його лихо; тоді Мирон Данилович набрав пшона з запасу. Пожурився, бачачи, як вичерпується запас; будуть одні бурячки, зариті на попелищі — харч несмачний, хоч можна перебути місяць, коло самої смерті.

Всі так виснажилися і ослабіли, що почали тремтіти; гіркота під грудьми в кожного.

Відро тягнуло руки, а Мар'яна, звикнувши до ваги його при колодязях і криницях, муравлиним терпцем перемагала кволість і втому, як і острах серед темряви.

Напомацки працювала біля двох купок: висипаної землі, куди відхиляла відро, підтягнувши з ями, і — нарізаного на пустоші верхогрунту з травою, до якого чоловік приставив цебро з цементом і прислонив драбинку.

Спершу тільки від краю відгортала землю, що, копаючи, викидав чоловік; потім з глибини тягла в відрі; робота — без брязкоту.

Пічник і його жінка часом пережидали, поки минуть кроки на вулиці або відстукотить підвода, і знов трудилися коло схованки, мов дрібної шахти.

То посиплеться сівкий, як мачок, осінній дощ, то вщухне. Бережан, копаючи на дні при сліпчаків, поставленому в коробку з проріззю збоку, завбільшки — ніби на карнавках, намагався забути про новину: що в колгоспі йому коло печей роботи нема; коли нема, треба з села виходити.

Шахта ставала глибша, ніж дістають залізні щупи бригадників. Пора сховок мурувати: в квадратній ямці, на середині дна,

— Подай драбину! — пошепки в темряві озвався пічник.

Мар'яна спустила драбину, і він, вибираючися по ній, приймав цеглу і зносив на дно; потім — цемент і причандалля, зрештою — скриньки і дошки.

Вимурував чотирикутник і всередину поставив скриньку, що видавалась темна, хоч була синя. В ній — чаша, обгорнута, як попереду, білою шовковою хусткою, а також аркушами воскового паперу. І скріпи між дошками завосковано скрізь. Зверху густо вкрито олійною фарбою.

Бережан замурував сховок цеглою, кладеною в два шари; дошками ж наклав яму на виступцях і нагорнув землі. Вибравсь нагору і витяг драбину; посидів трохи, спочиваючи.

Безшумно вдвох орудували лопатками, коли загортали,— ворушились, мов нічні птиці.

Знов сіє дощик: дрібніший, ніж пил.

— Якраз і треба було полити,— сказав Максим,— зелень візьметься.

— Візьметься: хоч пізно! — промовила жінка.

Починало заходити сірістю передсвітанковою і поволі дніти, коли скінчили роботу; рівно вклали скибки з травою — на скопаній місцині. Незвичним очам трудно примітити, що поверхня зрушена.

Віднесли пристрої в сіни. Хата дихнула теплою тишею; шибки — сіни, як фарба на захованій скриньці. Здається: от, крізь сутінок проступить, жаріючи, ніби чаша, обвід сонця. Але ні,— хмари зап'яли небосхил і сіють найдрібнішим плачем, відсторонивши вікна від світла, як нагорнута земля — очі людські від чаші. І серце теж криється: в свій смуток.

Останню працю дома відбуто. Тепер зав'язуй клунки, пускайся рідного порога, бо нема праці... як нема? — печі ж пообвалювалися і димлять. А так рішено: хай дим очі людям їсть, бо в головарів ощадність, на кращий похапок собі.

— Знайдем роботу в місті! — сказав Максим. Жінка оглянулась.— Роботу знайдем,— пояснив він.— Сказали: тут нема.

Мовчки впроваджувала Мар'яна чавунок в огонь, розтопивши соломкою.

— Чудно якось: голова колгоспу Вартимець зустрівся, напроти так і валить — аж ми носами близько стали, тоді він стріпнув брови, неначе розбудився: "Максime, ти?" — питає він і дивиться несвоїм поглядом.

"Мабуть, вам прикрість або голова болить",— кажу йому. А він:

"Не болить, уже завертається".

"Чого ж?"

Він оглянувся на розорені сараї, де худоба подохла.

"Чого? Дзижчать газетки, що ми заморочені від успільв".

Як приглушений, стоїть; протягає гірко:

"Та-а-ак..."

Жаль стало його, я і раджу:

"Відхиліться думками від клопоту!"

"Куди? — питає він.— Скрізь однаково, і акти складені, що я винен; з посади відхилять, от що. Спішіть і ви звідси, бо роботи ремісникам не буде. Звільнять, аби залишити без копійки".

Вартимець пішов; заточувався, як сонний. Думаю: бідний чоловік з посадою і партквитком! Бісові приписаний, а той першого ж його калічить. Нам би тут берегти, що люди довірили,— ні, тягнися під городські паркани. Заб'ю вікна дошками: комісія вгледить пустку і без мацання одшиється. Хіба влізуть злодії. Та чого, по щербаті горшки? Я їх сховаю в підпіччя і цеглою закладу: там низько, ніби глухий підмузок ліг. А робота в місті знайдеться. Ти — як?

— Про мене! — сказала жінка; себто, їй однаково.

Максим знає: хоч мовчить вона, а прийняла до серця. Чи сказати, як Вартимець про смерть розпитував? Вагається пічник.

Дощик перестав; розлилась біляста світлота крізь хмари.

— Виходжу я з колгоспного — знов Вартимець навпроти: випитливо дивиться, радить перейти на цегельний завод — тепер печі перекладатимуть і треба мулярів. Дають сімейні кутки в бараках. І сам би пішов, так прив'язь.

Дякую йому і дивлюся — подобрішав чоловік; він мою думку вгадує:

"Посмієшся, бо говорю по-другому, ніж колись".

"Ні! Порадію..."

Він скинувся і глянув пильно, ніби перший раз бачить:

"Вартимця нема того, що був. Знаєш, за годину деколи життя перевернеться. Служив їм, як віл, собі рвав жили і всім — підганяв, бо вірив: ось правда. Вони ж, по центрах, дров наламали чортам на розпал. З нами обходяться, як дурні хазяї з собаками. От і я: піду під суд, можуть і в концлагер загнати, і на розстріл, значить, я їм ніщо. Віриш, що є чорти?"

"Злі духи; без личин, як їх малюють".

"Що ж вони, в казанах печуть? На кухні чи де?"

"Без казанів і кухні".

"Гляди, що так! — сказав він.— А то б треба індустрію вести для казанів, на цілу многість; і рудників треба — з безперервною, на чотири зміни, і десятників, кріпильщиків і всяких, бо звідки ж чавун? — і мулярів для печей, і цегельних заводів теж,— силу всього. Дивися, в нас руди повно, а піди казанок купи! — рідко буває, і ціна чортова".

"Там і без казанів, огонь завжди,— кажу йому.— Чи вже будуть грішники і демони, чи ще ні, огонь не гаситься".

"Від чого ж огонь? Ти — пічник і сам знаєш: на чомусь огонь існує".

"Не знаю,— признався я,— там огонь горить не так, як наш. Тут, коли вдарив мороз, який без нічого і ні на чому не держиться, то аж пече. А там не мороз, тільки горяч проти нього: сама собою. Становище таке, де немає милості від Бога — ніякої! Через те все горить огнем. Це однаково, якби хто від сонця сховався в землю: в саму середину. Вже ні хмарка не притінить, ні вітерці не повійнуть, ні деревце ніде не прийме в холодок,— нічого, що від сонця з'явлене, а тільки один огонь. Кажу для прикладу".

"Похоже, що ти влучив! — згоджується Вартимець.— І добре, коли не второпаєм досередини, бо, замісто Сибірюги, туди б гнали етапом. Ось, тепер і мене. З півночі по сніжку втекти можна. Не забудь про цегельний завод: з десятків мулярів приймуть,— мені казали. Скоріше, бо тут зав'яжуть під зашморг!"

Вартимець пішов; а я не знаю, що думати,— чудний він...

— Чого ж чудний? — обізвалася Мар'яна,— в нього серце прокинулось: при біді.

— Правду сказала; так і виглядав, як вирвався з сну до живого дня. Прийшов на край і чує, де став.

— І я чую,— зовсім тихо сказала Мар'яна. Вражено чоловік на неї дивиться, бо знає: казала завжди, що — на серці. Видно, велика тривога в неї.

— Зостанемося тут? — питає він, згадавши про вирішений від'їзд, можливо — причину страхів.

— Будемо їхати! — заперечила Мар'яна.

Він і сам бачив: треба. Заробітку по хатах жодного. Скорбота обгорнула йому думки від жінчиного передчуття. Один просвіток відкриється: як виїхати.

9

Прибрали на столі Катранники після голодного снідання і, почувши тупіт, виглянули в вікна: комісія! — біжить по садибі, вганяє щупи в ґрунт.

Мирон Данилович виступив за поріг; дивиться, як нишпорять піднаказки скеповида — важного, ніби індик, і подібно обдутого сизістю, коли мимо проходить, натужуючись і палячи охряними очима, аж в рукавах стіпується, мов шкварком крильним. Виклохтує спересердя:

— Гляжу, ще живий! Де ти їжу береш, що не здихаєш?

Діткнутий в середину серця, подумав Мирон Данилович: "Це мені смерті хочеш, присурганивши з своєї Москви,— за віщо? Тобі ж не зичу гибелі!" Намірявся сказати, а змовчав: "Хай відбіга кудись, бо ще в хату вскочить і дітей покусась".

Вернувся господар до своїх, що ждали, чи скоро комісію лихо вивіє; а враз — крик, на стороні, де попелище.

Бригадник гукнув під вікно:

— Виходь, опис буряків буде!..

Старші сполотніли: знайдено буряки і тепер скоро кінець.

Вийшов до розритого попелища Мирон Данилович, затерпнувши від тривоги. Небагато буряків, а гамору навкруги — мов знайшли скарбницю царя. Перебирають знахідку в мішечок і складають опис. Шікрятів радий! — і лається; руками підкидає від розбурення, сам стаючи з жовтого і сизого аж червонастий, трішки менш, ніж вириті буряки. В руці щуп, як блискавичний гостряк демона.

Мирон Данилович немовний стоїть при всьому гомоні, знає: ось близько до хати — смерть.

Пробули в смутку, мов живими похоронені, півдня. Оленка притулилася до матері:

. — Їсти!..

— Цить, люба дитино,— терпи!

Мирон Данилович вирішив: "Навідаюся в магазин"; виходячи, глянув на доню — прозора з лиця, так схудла.

"...Бідне моє,— тужить він,— ми старі мучимось, бо грішні, а воно безвинне терпить за нас".

Згорнувши мішечок під лікоть, подався до площі, хоч знав, що те місце не дуже поживніше, ніж пустеля; тільки рідким випадком — харчі на прилавках.

Черга! — привезено чогось, годящого в миску.

Мирон Данилович спитав дідка, шкільного сторожа, що обома руками спирався на ціпок:

— Що?..

— Аж дивно,— відказує дідок,— дають борошно, не знаю, яке, може, з кісток собачих. Животи скручує, хто куштував: от як! І дороге.

— Чого ж беруть?

— А що в рот класти, глину? Беруть, бо зветься: борошно. Жінка тут одна несла; од такого борошна до тесаного хрестика, як од тебе до мене — раз ступити.

Мирон Данилович добувся до терезів; глянув на їдку мішанину і як нюхнув — зразило його звідти трупною затхлістю... нерви збурилися дико і щось під грудьми, мов сіпнувши прив'язь, намагалось перекинутися і рвонути наверх з різким болем. Не витерпів чоловік: вийшов геть. Подихав на чистому повітрі, обпершись об стіну; перестояв недугу.

Багато відверталось від їдучої гнилі, намішаної на продаж.

Мирон Данилович пристав до кількох, що брали напрямок до хати робітника з олійного заводу: там макуху продають, з високою націнкою, а добру.

Заходять. Батько хазяїна, похилий віком та білий сивиною і сорочкою, беріг макуху в дірявому лантусі, під лавою.

От, чотири кружки виторгувано, масні на дотик, з різким і густим пахощем; колір трішки незвичайний...

"Темнувата, як на рижієву"! — подумав Мирон Данилович; прикупив також колотої на куски, ця — з тютюнового зерна, олію ж від нього на фарбування вжито.

Приніс додому добуток і поклав на стіл. Всі обступили: розглядають, обторкують, відкришують трішечки і їдять, хто — без води, як Андрій, тільки на зубах хрумкіт, а хто розмочує; всі хвалять.

— Неначе пряник,— каже бабуся. Пробеує тютюнову:

— Ні, ця не така!

— Ця гірша,— згоджується, покуштувавши, Дарія Олександрівна,— поїмо, коли буряки забрано. Радяться, як розварювати і чого додавати.

Тітка Ганна приходить — хоровита; пробеує макуху; питає, в кого куплено. — Зразу ж піду сама. Погано мені: була в Йосипенків, страшного борошна купили, з зерна якогось, ніби льон; і зразу — пекти корж... я попробувала, тепер душу роздира, ледве ходжу. Глядіть, не купуйте тієї гнилі! По два пуди в одні руки відпускано,— понакуповували люди і скрізь покотом лягають, мертві. Ой, погано! — а я ж дрібний шматочок з'їла.

Взявши, ніби празниковий гостинець, кусник рижієвої, тітка пішла: помалу стопи переставляючи.

Катранники декілька тижнів жилися макухою; але і вона стала виходити. Глянули одного ранку — рештки рудіють.

Холодний день починався в небі чистому, як вимите дзеркало, та швидко спохмурнів: зап'явсь олив'яними хмарами, що втопили село в тінь.

Знов купує рижієвої Мирон Данилович; знов дріб'язок визбирує на городах.

Діти виголодніли і не могли висидіти в школі. Мучить їх.

— Якби бурячки,— жаліється стара,— можна б зварити і дати по одному: нехай підкріплюються діти в перерві, а так — чого мордувати?

— І наука чудна; сьогодні підуть, і годі! — сказала мати.— Бо вертаються ледве живі.

Навчання в селі почалося пізно, бо, при лихому ремонті, школа до осені залишалася руїною в руйнуваннях.

Побудуть діти в школі і похворіють; голови їм наморочаться, а в цілунках — пекота, і слабенькі стають, рухаються, як тіні. Дома полежать і трохи одійдуть.

— Чого вас учено сьогодні? — спитала одного разу мати.

— Вчитель казав, наші батьки — саботажники Мати змовчала. Але подумала, що навчання можна перервати на деякий час.

"Бо з якої речі? Зморожені діти від їхнього голоду будуть душами калічитися, завчаючи злу неправду про батьків".

Сьогодні ж, як вернулися з школи, мати знов спитала:

— Про що учать?

— Про партію,— відповів Андрій,— як гарно при ній...

— Щоб їх так гарно розірвало з нею разом, анахтемів! — сказала бабуся.

Цього чорного дня "наука" для дітей скінчилась.

Микола став аж землистий; запав очима і щоками, і всією душею. Сорочка висіла на раменах, як на жердинці.

Мовчить він — болісно думає. Ніби загадка, за знаття якої демони і їх прислужники вбивають зразу, намагаючись і коріння вирвати з життя.

Раз обізвався до батька:

— Половину вчителів забрано, нема нашої історії...

— Недарма ж забрано! — сказав Мирон Данилович.— Помовчуй на людях про ці речі.

Непокоїло, що став хлопець прилягати, мов недужий, з розкритими очима.

Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: страшно постарів хлопчик і сміх стратив.

Тільки в Оленки трохи радості в очах, але вже, здається, нетутешньої,— стала Доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником. А зшиток все тулить собі до грудей і на маму дивиться, як зачарована. Ніби хоче сказати щось безмежно важливе, але не може.

Харигина Григорівна враз ветха зробилася за осінь — тіль себе самої; рука тремтить і зір погас: неспроможна нитку в голку всилити, а недавно була видюща.

І видається, час летить, як буря непрозора, — всіх разом з хатою відносить, наче пором, відірваний від струни, до невідомого урвища і водяного спаду, чорнішого, ніж ніч.

Дарія Олександрівна, хоч найменше їсть, — усе дітям віддає! — але тримається, мов чудом. А висохла; коли вкутається в платок, зав'язуючи біля шиї, тоді в його обводі над чолом, схожому на звід іконної ризки, раптом видно, як висохла хворісно.

Губи окреслилися в страдному і строгому виразі, а разом — з почуттєвою тихістю... "Праведниця моя!" — відгукнувся враз всім серцем до неї Мирон Данилович, але не проказав цих слів: боявся стратити їх щирість, коли вимовить.

Діти побули в хаті, жуючи рештки від макухи, потім з батьком вибралися на роздобичу; дома—сама бабуся.

Довго рилися на городі, чи нема корінцюватих решток їстівного.

Околицею, через глухі садиби, яких чимало після висилок, діти майнули до польових видолинків з грядками і звідти вернулися в двір.

Зібрали з десяток картоплин, декілька бурячків, соняшничат з висохлим насінням і капустяних качанів...

"Бідолашні, бавляться і не знають, яке нещастя буде!" — сумував, дивлячись на дитячі розкопини, Мирон Данилович.

Для нього вже світ змінився; то був спервовіку чіткий і несхитний підвалинами, безконечними в світлоті, на яких розгорталося все неосяжне, все красне багатство видимого — з явищами, відбуваними в твердому законі. А тепер зрушився весь, ніби підстави його вже розсипано і тому став виручий, темний, сторожкий — враз відрухнеться глибиною і далекістю на кожний помах твоєї руки чи навіть на короткий позирк. Світлота розвалена; взявся чорністю обшир і збір подій в ньому; наситився ворожістю проти душі. Звів незнані досі вихори — страшенно великі і сліпі — і обертати їх почав: швидкістю, дужчою і злішою щодня, такою, що для душі немає місця. Мусить сама переконатися, як приречена вийти з нього в неіснування, жахливо терплячи в голодних муках, невідомо від чого.

Гіркуща осінь! — а ось надходить моторошна зима; як перебути?

Поникавши по городу марно, Мирон Данилович надумався піти за село — до млина: часом люди дістають кілограм борошна; якби попоїсти хліба, справжнього! — можна віджити.

Незвичну слабкість відчував, аж недужий, від якої тремтів нервами грудей, мов лихоманка вселилась. Голова темніє. Ноги неслухняні; хоч і худючі, а обважнілі.

Змінився зір! — все навколо зготувалося текти перед його поглядом, утративши і рівновагу попередньої видності, і сталість. Вигляди речей зробилися для сприйняття ніби стривоженими і позбавленими доброї значущості. Все почало нервувати Мирона Даниловича: його, завжди спокійного серцем, як вода в ставку... Ось, зачепився рукавом за колючки шипшини і так стривожився, що хотів рвонути вмить — подер би одержу. З якоюсь, ніби дитячою, образливістю болючою вражалася душа від дрібниці, хоч одночасно, при пекучій діткливості і згостреності, наставало зглушення в істоті, через що речі, незвичайно важливі колись, погасли значенням для думки, мов зовсім порожні. Над всім — пережиття кривди, без уявимих мір: вона ранить жалом у кров серця, впорскуючи отруту, від якої біль, понад можливість терпіти, збирає при собі горючий неспокій. Здається, ранить кожний доторк; а поряд болісної досади обпала серце скутість: її незримими ланцюгами прип'ято почуття. Тому перешкоджено думці вихід з круга біди, як з незбагненного полону, що забрав собі в жертву — повний гіркоти і подібний до пошесті. Щохвилини ж тиха сила з істоти противиться бранству, помагаючи вертати, поступовими зусиллями, попередню примиренність...

"Що буде, те й буде!" — поклав собі Мирон Данилович, прямуючи до млина: помалу, бо знеможений; нетерпеливився уявою, і тому дорога стала дальшою, ніж колись.

Спершу не впізнав будівлі — якась кріпость височіла над віткою залізниці та бур'янами. Навкруги никали люди, мов мухи — дрібні і сірі проти неї, обшитої свіжою сосниною.

Мирон Данилович мусив присісти на горбику, бо підбився,— треба дух перевести, біля потеряних, як він сам.

Сів і дивиться на височезний паркан, що ним оббудовано млин довкруги: нащо загорожа страшна?

Прихідці збиралися, і один з них, підліток — боса голова і, як паперик, білява, — спитав рідкобородого селянина поблизу, що з нього звисав столітній сіряк:

— Дядьку, чого млин затулено?

— Од таких, як ти! Скільки аршинів буде, як ти скажеш?

— П'ять буде, або шість...

— Бачиш, не вгадав! — дев'ять аршин заввишки. Бо дехто так робить, от, якби твій батько був: бачить, що діти голодні, то взяв рукавець од матеріної сорочки, наточив борошенця повен і викида через паркан — у бур'яни. А ти б, скажім, з братиками та сестричками підібрав. По отаких перекидах всю дітвору попухлу, де в бур'янах кругом бродила, виловлено, а млин обстукано — дивись, якими государственними дошками!

Мовчить хлопець, глядячи на кріпосний паркан і на вагони, що все йдуть і йдуть, легкі — в браму млина, а важкі — звідти.

— Он, залізним колесом наш хліб тягнуть: од твого рота і од мого: прямисінько в Москву і там далі, далі, чортовому синовії — сказав дядько.

Слухав хлопець, коли стороною, обминаючи міліцію попід парканом, купка його однолітків почала підбиратися до воріт. Дехто з старших і собі рухався туди простішим напрямком; люди, ніби осліпши від болю, втратили твердий крок.

Голодні, старші і молодші, хотіли при в'їзних вагонах і собі вкинутися в двір млина. Близько були до входу всередину, але звідти вискочили міліціонери: бистрі, ніби з цепів спущені. Лозинами і ломаками розганяють — б'ють по чім попало. Декотрі з селян попадали, скалічені або неживі: тих за руки і ноги відтягнуто від воріт і кинуто на бур'ян.

Мирон Данилович стоїть, мов черевики прив'язані жовтою травою, коли страх аж звиває. Гурти селян в розпачливій застиглості: худих, як обгорілі стовпці, в лахмітинах, замість одежі, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! — можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок.

Зовсім безсилі і недужі лягають на землю — не рухаються; дехто помер: так близько до брами!

Стугоніли потяги звідти, один за одним, як великанські гусениці, що обпилися крові з-поміж ребер мертвяків; від Москви лізли сухі, а відповзають — земля гнеться.

Міліціонери сизіють: незрушно, мов степові боввани древні, січені з каміння; вицвіли мундирами і дивляться вивітряними зорами поверх лежачих.

Торохтить підвода; возії збирають мертвих і відвозять у степ, спиняються недалеко від млина: там, в ямі, неглибоко прикидають землею. Скоро вертаються назад, по мертвих.

Гайворони метушаться, то осторонь присядуть, то зірвуться кружити, як вихрова мряковина, пронизливо кричучи, то обкинуться широчезною дугою над степом, млином і людьми. Але вагони, коли викочуються, то заглушують їх каркіт своїм червоним стугоном, і брязкотом, і стукотом, все йдучи від млина, ніби харчівні — кудись на північ.

Мирон Данилович стежить червону низку, що почина йому очі тьмити і кружити голову.

Очунявши, підвівся він і походив поодаль від брами — розрухати суглоби і притерплі м'язи. Потоптався серед півтрупів і побрів додому, схиливши голову. Молодші і хуткіші теж вертали від неприступних воріт і випереджували його; один повторював:

— Тепер тільки на Вороніжчину! Там є хліб; сусід казав: за верхню сорочку виміняв борошно. Одежа вся йде.

Ті слова не були для Мирона Даниловича значущі. Але, що далі відходили бесідники, їхня розмова відживала все дужче в пам'яті. Збуджувала надію, хоч кволу — добути хліб...

"А гляди, вдасться? Треба їхати, от — на Вороніжчину! Раз мають хліб, виміняю".

З такою думкою вернувся. І знову ліг на лаві: заморений! Руки безвільні, мов чужі, на грудях. Лежав і оповідав про млин — тихо, ніби виписаний з лікарні; коли згадав про Вороніжчину, жінка погодилася: треба їхати.

— Є в нас трохи полотна тонкого на білизну; можна дещо з верхньої одежі повезти.

— Знаходь! — просить він.— Це візьмуть.

— Удвох поїдем.

Мирон Данилович відхитав заперечливо головою.

— Ні? — допитувалася дружина.

— Чого вдох? — небагато ж речей: на одну руку перекину. А гроші за квиток чималі.

Мирон Данилович полежав, глибоко дихаючи, аж до повноти в грудях і розгону крові в скронях. Піднявся, трохи вкріплений, пожував дріб'язку з макухи — все-таки поживність, хоч і недобре після неї, скільки не запивай юшкою. Треба соковитого рослиння: перебити смак.

Взяв мішок і пішов з хати. В повітрі щось наче спинилось і застигло з сонною непорушністю, супроти подихів свіжих, навіть пронизливих. Хмари сірі і низькі. Мабуть, скоро сніг завіє.

За село вибрався Мирон Данилович,—до струмка, що біжить через Зміїв яр і впадає в річечку. Там, при його більшій воді, греблю загачено і поставлено місток, попід яким збігає допливний надмір: вниз, в калабаню, по краях окриту ряскою.

Здобичник закотив холоші і скрізь почав рити, вживаючи берестовий сучок, як за часів найдревніших; все — при берегах калабані і ставка, річечки і потоку, ступаючи вгору, 'проти течії, до самої тіснини в байраці. Виривав коріння з твані, визбирував поживні низки і — в мішок; також і листя очухрував, де м'якше: все — в мішок. Приніс додому і сказав:

— Це на обід! Низки можна сирими їсти.

Жували нехотя і відходили. Зваривши корінці і листя в великому горщику, налили в спільну череп'яну миску, посолили і сьорбають. Гаряча юшка трохи підкріплює, хоч так болісно нудить.

Діти мовчать. Аж дивно. То було, в звичайний час, заведуть голосну музику: "Їсти хочемо!" — тепер принишки і німо мучаться; все розуміють. Звідки в них терпець? — як в старих.

Дружина і мама перерили злидення; вибрали: два рушники, полотно, одну сорочку і скатерть — міняти на хліб.

Поклав речі в торбу господар, а цю торбу — в другу більшу. Почав прощатися з рідними. Коли відходив від порога, стривожився дуже — вслід йому тихо плакали.

10

Дотліла на західному крайнебі цитринна смуга і згинула в млистих запонах, під сутінками вітряного вечора.

Зірвався сніг і косо завіяв: такий густий, що ні билінки не видно на обочинах.

Мирон Данилович знав кожний горбок і вибоїну на дорозі до залізниці,— певно йшов, схилившись під хуртовиною. Притьма наштотхнувся на гурток людський; теж — згорблені, з клунками бредуть; і впізнав їх — односельчани, сім'я Савченка, що був на Сибіру і недавно вернувся. Всі тут: він, жінка і два хлопчики.

Мирон Данилович привітався і хотів обминути, бо — чи схотять люди супутника? Відчуває, як проти вітру йому тяжко ступати, і стишує ходу. Савченко перший гукнув — розговорилися, хто куди мандрує.

— От, ідем сім'єю,— журиться він,— не знаєм, де прийдеться жити.

Крізь сніг означається кремезний чоловік; на нім стерта шапка, колись смушева, і подобизна бушлата; в борідці вже більше снігу, ніж волосся.

— Чого так? — питає Катранник; все думає: може, і нам треба сім'єю тікати, поки не пізно.

— Хто б пішов, якби не гнали? — сказав Савченко.— Я, бачите, попав на заслання, бо не в тій вишивці нитку смикнув. А додому приніс посвідку, що відбуто повністю і відпущений, бо робив за двох волів і одного чоловіка. Тепер забрали все. Знаєте самі: село, мов стара птиця, гребеться — зернину шукає. Ми сиділи голодні. Тоді зарізали півня, останнього в дворі: був він, як годинник, будив раненько, а довелося порішити. Зварили борщ і сіли до столу; хліба зосталось півпаляниці. Де не візьмись комісія — приходить розкуркулювати, шука скрізь. Нічого нема, так вони борщ і хліб поїли. Після того вибили вікна і звеліли: "Вибирайся з хати!" От, хилимо під метелицю. Лихо! Треба цілу ніч іти: до жінчиної сестри — її чоловік працює в правлінні колгоспу і їздить кіньми; одвезе за вісімнадцять верст до містечка. Звідти доб'ємося до города, коли грошей стане, і підем до мого дядька, нехай щось придума. Він добрий слюсар; якби коло нього роботу знайти!

На перехресті стали прощатися. "Чого людей по світу ганяють",— думає Мирон Данилович, глянувши на Савченка, злиденно вдягнутого, що сніг обліпив, приподібнивши до привида. Жінка біля нього, бліднюща і тонка, в блаженькій кожушанці, латаній і перелатаній, підперезаній мотузком. Сіра хустка опущена, бо сніг забиває зір. Два хлопчики їхні: один за материну руку тримається, другий за батькову,— в сукончатих "ушанках" обидва і в старих піджачках, натягнутих по два на кожного: рукава нижні видно з верхніх рукавів.

Розійшлися стрічні на різні сторони; хуртовина розділила, обкидавши перехрестя.

Засіювала суцільною многістю і, мов пеленою, вгортала степ. А скоро відмінилася сніжинами: одні великі, як пір'я, між ними непочислимі менші... Кудись летіли разом, ніби сам простір рушав, відносячи їх. Часто змішувалися в вири, втративши напрямок і силу, але раптом повівом зразу ж далі мчали. Неслися страшенно хутко, ніби вистрілені, і миттю, змінивши рух, кидалися самогубцями на землю. Потім величезною масою, притишені, движуть плавко; і знов, рвонувшись, біжать! — без кінця, без перерви: в далечину, незупинним безумством хуртовини.

Закривають весь світі — все несамопитіше; часом, як від крил білої пожежі, з скаженства сіяні. Іноді такі невстежимо швидкі, що зливаються в поземні пасма, мов струни моторошного телеграфу, через який перебігає звістка про світову біду...

"Ну, й завіяло! дихати не дає",—поскаржився в думці на негоду Мирон Данилович і став: трохи перепочинути, коли сніжини знов жахливо стовпились, наче не встигаючи бігти в невідому браму. Згодом наповнили весь обшир, як зірки небо, і тихо осідають, та тільки — на хвилину, і зразу ж знов мчати! Обернуться і закружать дикий вихор: обходити в неосяжній лійці — спускові вселенської прірви, звідки шарпнуться вбік, на обличчя землі. Обсипають кожен прижовклий кущик, мертву траву, бур'ян, дрібні деревця і горби, наповнюють вижолобини біля них і вибиті колії на дорозі.

Понеслися! Летять, ніби влучають в невидимі марева, коло степових могил: не вичерпаються і не втомляться бігти блідими бджолами нещастя, що жалять душу, обвіявши її холодними смутками.

До станції прибився Мирон Данилович пізно; хуртовина стихала, поволі ведучи сніжини навскоси через світляну ділянку помаранчевого ліхтаря — на-цеглу. Скрізь під стінами, на камінні, люди: в лахмітті, знічені від холоду; їм довго ждати, бо потяги дуже спізнюються.

Катранник з натугою проник крізь юрму при східцях чергового потяга і, вскочивши в вагон, поспішив зайняти верхню лаву. Зразу ж поклав торбу в голови і випростався на брудному дереві. Пасажири никали в переходах; гомоніли, клали і забирали речі, закурювали, щось жували, зрештою притихли,— Мирон Данилович зміг задрімати під мірний стугін.

Через якусь годину, відчувши крізь сон, що хтось промацує напрямом до внутрішньої кишені піджака, він шарпко скинувся і грібнув по загроженому місцю,— спізнився рухом... Темна фігура безшумно майнула, мов тінь, крізь вагонний сутінок, ледве просвітлений від кволого

мерехтіння під стелею, і розтанула: хутко і примарно, ніби не була, тільки приснилася.

Він довго не міг заснути знов, так розхвилювався! — ось, дрібні рублі в нього, останні, на квиток додому: вернутися до сім'ї, що, тремтячи, дожидає, голодна. А тут, дивись, вовча вдача хотіла занапастити всіх.

Ліг на бік Мирон Данилович: ребрами прикрити кишеню і придавити вагою тіла — до лави; також руку приклав на підступі до гаманця. Спав тривожно. Марева розкидані снилися, втоплені в безмежну тривогу, бігли швидко і прикрі були, і невиразні — не міг згуртувати їх. Почав з мукою, висловом розпачу, домагатися в когось: "Віддай! Віддай, кажу тобі!" — щоб той вернув річ, схожу на глиняний кухоль, з якого дома воду п'ють, лише темний. Домагався з несвітським болем душевним, а той — хтось, жахливо недобрий, не хотів віддати і великим димом перемінявся: ніхто не міг би його торкнути; взяте пропало. Але серце криком прагнуло вслід, поки не зморилося вкрай, і від того стало гірко в грудях,— подих стиснутий!..

Катранник прокинувся; болів бік, натруджений об тверду поверхню, і лікоть отерп — треба перевертатися поволі, обперши другу руку об перегородку.

Потяг став надовго в німоті степового простору. Враз сіпнувся залізними суглобами, і рушив з місця; спершу сунув повільно, мов слимак, поки розігнався на добру хуткість. Настала пересадка. Ждання без кінця і знов — терзання в навалі до вагона. Знов стояли годинами: то на глухому полустанку, то просто серед сніжного поля. Бліда зоря світова змінила ніч — розлилася по холодному полю, запнутому сірою завісою, куди, синіючи, відходили переліски.

Мирон Данилович весь час тривожився: не проїхати б Вороніжчину! Озвався сусід з нижньої лави, старкуватий горожанин; його капелюх — обшкрябаний і вижмаканий, але чиетий на диво. Вуса з підвусниками і

борідка, піскуваті і претонісінького волосу, так ретельно розчесані, наче розкреслені на папері. Вражала різниця між виглядом обличчя, вицвілого, в ниткуватих брижках, і ясними, як брунатне скло, очима — незвичайно спокійними.

— Боїтеся проминути? — вам куди?

— Вороніжчину треба...

— І мені туди! — зрадів дідок.— Я дорогу знаю.

Приглушив голос:

— Мабуть, міняти?

— Чого б же ще?..

— Всі за тим. Держіться мене — я вже там був і дечого привіз. Багато воріт бачив. Діти в вас?

— Троє в хаті, та ще ми, старші: ротів досить.

— Е-е! — трудніша доля. Що — на обмін?

Мирон Данилович перечислив речі, а дідок хмурно замислився, мов розв'язуючи задачу; потім в роздумі пожував порожньо, не розкриваючи рота.

— От що: борошна багато не наміняєте; достанеться торбина, одберуть на станції. Зерна теж дадуть мало — з сім'єю, як ваша, довго не продержитесь. Беріть лузгу, два лантухи!.. одбиральники не зачеплять, бо нащо їм лузга? А в ній сила з зерна.

— Хоч би лузги, бо вмеремо,— сказав Мирон Данилович.

На станції, куди прибули, всюди облава.

— Гляньте, обмітають потяг з Вороніжчини! — шепотів дідок. — І хто ж командує? Круки душоїдні.

Міліція і "круки" обшукували всіх, переходячи з вагона в вагон; торбинки, клунки, вузли, мішки, сидори,— все тягнуто під жаденющі очі оглядачів. Скрізь запускаються причіпкові п'ятірні, що звикли до одного зусилля: грабежу останніх харчів людських.

Жінки в плач.

— Чи їхні сльози допоможуться? — сказав Мирон Данилович.

— Ніяк! Примовка є про сльози.

— Що їм столиця не вірить?..

— То не все. Кровушку берьот.

— Ще як! Цим держиться.

Тягнувся трус; плач ограбованих жінок, що, намінявши на рештки одягів чогось їстівного, везли до примерлих дітей і тепер стратилися: плач стояв на всій станції, тяжкий і розпачливий.

Ні міліція, ні червоні жандарі чи, як їх назвав дідок, "круки душоїдні" з гострими очима, ані трішки не зважали на горе; злісно вишарпували злиденні бебеги з жіночих рук; штурханами і їдкою лайкою відганяли геть, хто впрошував.

Надивившись на державний розбій серед білого дня, сусіди понуро мовчали; а їх потяг прибув, куди треба: в омріяну Вороніжчину. До села йшли. Прикрість на серці, як камінь.

— Ви колгоспник?—питає старий.

— Ні, одскочив, я "індус": так дражнять одноосібника.

— Чому ж ви так?

— Бо то — татарщина. Одкаснися своєї душі, стань побігайлом. Об кусок рельси дзвякнуть, і ти потягнув ногу швиденько, як собака, бо битимуть. Що заробив, не бачиш; ти жили собі рви, а другий дурно рукою водить, міра ж рівна: робочий день. Погана витівка — на розор.

— Не скажіть! Витівка хитра. Знаєте, за яку ціну добро з колгоспів беруть?.. За десяту часть і ще меншу, супроти ціни в магазині, де це спродується... люди, капіталізму не снилось!

— Хвалять, що то дорога в радість, а я думаю — в хлівець.

— Бо силувані. Якби своїм наміром, то з хлівця палац би втнули. А раз душа не прийма — пустяк діло!

— Хто не хоче, того чорнять: ворог і підкуркульник.

— Ворог? — сміється дідок.— Проворна вигадка. А скажіть, чого так повно репету, галасу, гвалту, мовляв, скрізь ворог і скрізь? — чого день і ніч кричать, і ревуть, і надриваються, аж вуха всім глушать, кругом повторюють без кінця і краю, і роздруковують без числа в газетах підряд, аж очі сліплять,— тичуть в уха, в очі, в рот, в ніс, що аж очуміли люди,— чого так і навіщо?

— Хтозна. Цього повно, засипали зверх голови.

— Отож! Ярмаркові джмілятники кричать: "Держи!" — і показують на когось, хай народ туди глядить.

— Значить, вони...— почав Мирон Данилович.

— Це ж саме і значить! — перебив дідок.— Не вимовляйте, бо десь вирветься само і тоді смерть. Кожного, хто знає, що то "значить", уб'ють, і його сім'ю теж. Бо відкривається, як пророцтва сповнено: про сатану і звіра, йому службового, про виконавця і жовту одежу, в якій він князює — при кінці віків, що ось тепер приходить.

— Може, ще ні?..

— Вже приходить! — настоює дідок.— Вже близько. Наш вік пошвидшав: згори сунеться.

— Це ж як — близько?

— А так: скільки дороги вам додому?

— Та, буде!

— Дивіться: скільки проїхали з дому, то — як всі минулі часи, а остача — як від нас, он, до крайніх хаток.

— До хаток? — дивується Мирон Данилович, глянувши на околицю села.— Мало зосталось...

— Мало! Слід жити, мов ось, перед гробом стою.

— Це трудно.

— Воно полегшає; треба рішитись.

— Пізно вже: нас і так поставлено біля трун.

— Бо слід! Бо забували.

Дідок дедалі сумовитіший; потім і затих. Коло самого села спитався:

— Як звуть вас? Ми досі — ніби чужі.

— Катранник Мирон.

— Мирон? — так і зватиму. А я — Прокіп; кажіть: брат Прокіп.

Їх випереджали гуртами приїжджі і, входячи до села, зразу висипалися в вулички та двори, де вже ходило досить люду, торгаючи двері або стукаючи ціпками об хвіртки і ворота, що означало виклик на торг. Декотрі мовчки стояли проти дворів, ждучи, що господарі побачать і запросять самі. Не багате село, але ще не обдерте, як там — дома.

"Чудний чоловік! — гадає Катранник про супутника.— Не питав, як звуть, поки прийшли, мабуть, стерігся моєї недовіри, мовляв, він вивідує, бо він перший заговорив... Ні, він добрий! Чому "брат Прокіп"? Хіба з таких, як пічник: в них прийнято".

Тим часом брат Прокіп провадить супутника дрібними вуличками і завулками до сірих воріт при кісткуватих тополях і входить, як давній знакімчик господарів.

Тепло в хаті. Дві жінки, з похожості їхньої — сестри, обидві веснянкуваті і лобаті, в зелених хустках, поралися біля стола і мисника.

Дідок відбув звичні чемності в привітанні, з розпитами про здоров'я всіх без винятку, і почав торг. Викладали речі, розворушували, вивіряли на міцність—на "розрив", просвічували, піднявши проти вікна, і вивертали, висліджували рубці; також пересівали з долоні на долоню, клали на зуб і язик, нюхали, розтирали в пучках, як слід.

Докінчивши обмін, гості з'їли по мисці теплого борщу і відкланялись.

Дідок мав крупу і мішок лузги, а Катранник — два мішки лузги і пшоно.

— Порадую своїх,— сказав дідок.— Трудно нам: жінка не здужає робити; дочка, сімнадцяти років, одиначка в нас, туберкульозна. Вчиться — їй харчів кращих треба, де взяти? Я роблю в палітурні, діло знаю, бо тридцять років практики, а зарплатня яка? Копійки? Бува, роботи набіжить, до ночі потій; потім пусто, я відпрошусь на день, — звичайно, з платні вичитують.

Мирон Данилович хотів промовити: "Біда!" — і здержався; то правда, що біда, але в цю хвилину чого нарікати? Він остеріг:

— Коли б нам довести вимін!..

Вага зростала на плечах, ніби кожна пшони́на робилася залізною, непереможно тягла вниз, і лузга ставала — як цегла, ломила плечі.

Завіяв сніг і стих. Часто відпочивали супутники, геть засапані. Як притяглися до станції, зразу ж застояли чергу по квитки. З речами отаборилися поблизу, під стіною; і ждуть — півдня.

Наближається година квитки брати, аж тут облава. Станцію оточено. До кожного клунка підходять: "Розв'язуй!" — переглядають і перетрушують.

На щастя, крупи, пшона, лузги не віднімали того дня. Борошно грабували підряд. Мирону Даниловичу і брату Прокопу минулося без страти. Поряд стояв суховидий, але широкораменний чоловік у рудому, ніби ржавому, пальті: мав три пуди борошна — все загарбали "круки". Мовчав остовпілий, бідолаха, ніяк не міг до тямти прийти; зрештою вимовив: "Останнє! Тепер — всім кінець!.."

Жінки, ограбовані, як той чоловік, горювали голосно.

Осторонь стояли головні обдирщики: два в формі установи "круків" і два в штатському — теж гайворони, хоч в іншому пір'ї, з парткомів, "шишки" звідти. Вираз презирливої нудьги відтягав їм нижні губи, коли перекурювали папіроси, відвертаючи обличчя набік: ніби їм навіки байдужно, однак з найхижішою гостротою темних зіниць стежили грабунок — чи відбувається "чисто", себто без пропусків.

Лементи жіночі проходили мимо: незначущо для них, ніби сніг, що знов зірвався з жалібним вітровим шумом по всьому неозорому полю. Сипав проз стіни станції, де червона смерть понад загарбаними клунками простягла руку до ребер матерів і дітей.

— Знаєте, чия воля виконується через отих? — показав дідок на розпорядчиків.

— Чия? Партійний цар — їх воля.

— А через нього чия?

— Світової корчми. Повно золота і чортів.

— А далі?

Мирон Данилович мовчить, і дідок, спочутливе глянувши на нього, підказує відповідь:

— Звіра!

— Звіра?.. Якого звіра?

— Того, що в злій збиранині твориться. Але напроти нього, з багатьох теж, церква згуртована, як великий голуб. Вороги ж її складаються в подобництві звіра: він з дна морського виходить, це — з життя народів, де всякі хвилі котяться. Виліз він з багна в образі компартії,— зразу кинувся на сім'ї людські; розриває їх, бо сказано — звір. І він не останній; будуть зліші. Потім всіх придавить один. Поставить на всякому спокушеному знак: що думати і що робити. Хто відступає — кара! Всіх супротивних йому, але вірних Христу, виклинатимуть і вигризатимуть з ниви життя, вбиватимуть, як чужих птахів — огнем, залізом, голодом; подібно тепер робиться. Погіршає люто при останньому звірі... Скибки хліба не дадуть, коли не покажеться знак на лобі і на долоні, кладеній від князя, що при дияволі ходить.

— Це ж ми бачимо!

— Бачимо це, а не видно нам, що князь і пан цього сидить близько на престолищі... Він не в пеклі: там горяч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же ширяє під небесами — в воздуху, так названо простір між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий. Там нічого нема. Страшне море грозиться з марюками: стрічає кожну душу — зараз по смерті людини. Тільки вкріплені серцем до Церкви врятовуються з прірви: однаково, чи православні, чи з других приходів. Тут, між нами. Церкві дано силу — зібрати всіх добрих, в останні часи спасіння. Держіться твердо, бо сказано: хто вірний до смерті, одержить вінець життя. В годину скорби смертної відновить правду перед очима! Ну, пора: потяг біжить.

Мирон Данилович був забраний всією думкою в пояснення дідкові, рішучі і гострі, що аж обпікали голосом і вражали баченою височінню. Он воно! — мов двері розчинились перед зором. І вжахнула вселенська

безодня, перед якою душа втішиться думкою тихою і висвобідною — про порятунок, дужчий за смерть.

Прибув потяг; почалась веремія коло приступців.

11

Хуртовина не вгавала цілий день і цілу ніч, замітаючи навкруги: все — біле і обпорошене, мов димить. Коли вщухла, залишила пустелю з морозним пилом, що закryw землю з поживними корінцями.

В хаті німо і всім така зимність, як в могилі: не від самого нетоплення, коли стіни вихолодніли, але також від занеपालості, з голоду.

Дров мало: залилось трохи дощок і трохи хмизу в підпіччі, треба берегти, щоб юшку зварити, бо діти зовсім охлянуть без теплого.

Кожне терпить про себе і конає мовчки. Бабуся занедужала: лежить на холодній печі, не може руки підвести.

Діти, забувши про свою біду, припадають до її плеча; беруть її зморщені стемнілі руки в свої долоні і до обличчя собі тулять. Бояться говорити голосно, щоб не хвилювати її.

Дарія Олександрівна вкинула в горщик жмінку пшона: від рештки, якої вистарчало — хоч трохи зварити і посьорбати з миски двічі на день.

В сараї знайшла купку поколотих тонких пеньків і стару соломку, а зовні, під стіною, відтрусилася з снігу соняшничиння. Витягла розхитані кілки з решток тину; порубані, підуть в піч.

Через день, це було вранці, Дарія Олександрівна згадала: близько самого прислону над струмком, zostалися невиконані бурячки. Як вона про них забула? — можна зварити борщ і недужій pomoжеться.

З лопатою пішла на грядку. Відгрібши сніг, копає мерзлу землю і вибирає бурячки. Все дрібна дрібнота і небагато, на один раз в чавуні зварити. Пальці змерзли, аж зашпори заходять; довелося снігом розтирати. Несла в відерку здобич і думала: всі дома зогріються і повеселішають.

Вернулася в хату і починає перемивати бурячки. Менші діти сидять на полу, закутані — хто собі яку лахмітину забрав, і стежать мамині рухи; старший на ліжку, ніби спить, хоч тільки очі заплющив.

Дарія Олександрівна хотіла врадувати стару.

— Мамо, зараз борщ буде! Чи вам сьогодні легше?

Немає відповіді.

"...Мабуть, мама сплять",— подумала так і знов порається з бурячками; а зауважила, що якась незвична тиша на печі,— нервами відчула: це не так, як завжди. Здається, дивна відсутність настала в хаті. І це відчуття все наростало і все дужче непокоїло Дарію Олександрівну. Вона злізла на піл і підійшла до печі; тихо, тихо питає, аби не розбудити, якщо стара спить, але, коли не спить, щоб почула.

Тишина.

Прихилилася тоді Дарія Олександрівна — глянула в обличчя старій, і враз такий страх і біль обгорнув всю істоту її, що вона нестрималася і розпачливо скрикнула: "Мамо!.."

Перед нею лежала стара з закритими очима, такими глибоко запалими і темними в заглибинах! — а застиглий рот був трішки відкритий.

Взяла її руку Дарія Олександрівна: холодна рука! Безживна, ніби сама кістка в рукаві.

Тоді жаль з гіркою образою за оце життя, закінчене в нещасті, але все праведне, все світле,— поранив, дуже поранив серце. Була їм стара, як великий янгол: тільки ними жила і для них була в неї вся думка і праця.

Дарія Олександрівна мовчить біля печі, а сльози біжать, біжать неслухняні, одна по одній — ніщо не спинить їх, тільки часом судоматрусить груди і плечі; і нічого не бачать очі за плачем. Лише чує вона, що діти всі збилися біля неї і менші квилять.

Коли втихли менші, видно було: вони налякані; і говорили тихо, шелестіли, як пташенята.

"...Бубуся мертва", — потім повторювали, не то переконуючи самі себе, не то питаючи маму.

Дарія Олександрівна спорядила стару на відхід і, з поміччю старшого сина, перенесла через сіни — на стіл, в другу хату, що стояла останнім часом зачинена. Так і говорили, як треба було зайти туди: "в другу хату", хоч то тільки половина житла.

— Андрійку! — наказує пошепки мати. — Піди принеси свічку: вона в скриньці, і сірники — на карнизі.

Приніс хлопець, що мати звеліла. От, горить свічка в руках бабусі, кидаючи блідий посвіт на обличчя, що так пожовкло і вкрилось тінню, так

схуднуло і запалося. Сама шкіра вкриває череп. Але вираз був спокійний. І навіть здавалося: ледве помітний відтінок врочистості оповив обличчя.

— Моліться за бабусю, щоб Бог прийняв у Царство! — просить мати, стримуючи плач і з зупинками вимовляючи слова.

Послухалися малі, посхиляли чола: шепчуть, хто як уміє.

— А тепер ідіть, мої любі, я сама побуду коло бабусі! Чує мати, як вони перейшли через сіни в світлицю і двері зачинили.

Видається їй — тут стара десь і глядить невидимо, з нею говорити можна: почує, коли проказати.

— Мамо!—втишуючи серце, просить вона.—Я знаю: ви нас любили і все для нас віддали, собі не взяли нічого; ми такі винні перед вами, дуже винні, не пам'ятайте, чим ми вразили!

Дарія Олександрівна присіла долі, притулилася головою до дошки стола і знов так гірко і невдержно зайшлася плачем, здушуючи голос, щоб діти не почули: ніби струмок залив обличчя; поки притихла.

Підвелась і стояла, закривши обличчя долонями і хитаючи головою в відчаї.

Витерла сльози і підождала, поки очі висохнуть — не хотіла, щоб діти бачили.

Виходячи, погасила свічку в руках покійнички, бо впастиміг огонь і запалити одежу.

Того дня в хаті німо було, як ніколи; майже і не говорилося нічого. Тільки коли мати посилала Миколу по воду, то докладно розповідала, як

треба обережно ходити коло колодязя, де стало слизько, бо можна впасти і скалічитись.

І все остерігала дітей, нехай так багато не п'ють. Вони надто вчашали до цинкового відра з водою, що стояло на лаві, коло самого вікна — першого від дверей, і, набираючи глиняним кухлем, жадібно припадали.

— Здержуйтесь! — казала їм, коли до кухля підходили.— Не треба зайвого, бо ноги пухнутимуть. Бачили, як вулицею помалу люди ходять? Воду п'ють надміру, і ноги припухли; декому вже — наче колоди, ганчір'ям обкутані: їх важко переставляти. Опухлі ноги швидко обморожуються, їх треба добре обмотувати в лахміття і зверху мотузками обкручувати. Нащо вам того лиха? Здержуйтесь!..

Їли борщ — бабусин стілець стояв біля стола.

Цієї ночі недовго спали. Дарії Олександрівні привиділося, що десь її чоловік гинув: та провістка пронизала їй груди, мов спис, і прогнати вдалося тільки різкими зусиллями душевними, як закляттям.

Діти питали, чи тато скоро вернеться; були якісь налякані,— їй здалося, що вгадали її страх. І хоч їх переконувала, вони враз, мов покарані, принишкли. Олена зовсім стала схожа справді на тінь: ручки тонкі, як соломинки.

А найстарший, похилившись на ліжко, неначе від втоми, але не хвороби, промовив:

— Я так лежу, як бабуса.

Мати на нього руками замахала з тривоги, від якої світ їй стемнів:

— Мовчи, що ти кажеш!

Він не відповідав і не сперечався: сказав, що мав на думці, і лежав тихо; видно, мав знання про свій час. Губи темні, мов запеклися. Аж чорно в кутках очей, при переніссі. Обличчя висохло, і високий блідий лоб, ніби з крейди струганий, неприродно виступав і мов мерехтів: так, протопившись в сніг, тлінка з дубового коріння дивно біліє вдень, але без світучості, що — в темряві.

Мати присіла до Миколи, гладить йому чоло, відгортаючи чуб: сухий, як давно скошена травка.

В істоті хлопця вже ніби стихло життя, хоч він рівно дихав і ворухив рукою біля горла.

— Їсти хочеш? Я приберегла для тебе скоринку,— зашепотіла мати, як з лихоманки, і не знала, що тепер робити.

Він спокійно глянув широкими і пристиглими очима; довго мовчав, зрештою, вимовив, заспокоюючи маму:

— Я ще житиму.

Вирішила його лагідна душа, над чим мучилась, і мирно приймала все, як тече.

Очі закрилися йому на сон.

Мати безшумно відійшла: нехай спить і вкріпиться душею з відпочинку: відійшла, як примара, сіла в своєму кутку, на полу, і здаля дивиться. Хоч би хотіла слово вимовити, не знайде сили на серці: дивиться, навіть не плаче, коли чує, як натемніла над нею найтяжча хмара, її первісток вже їй не належить і вже нікому.

Вона в хаті найхудіша; трималася спромогою, дивною їй самій. Тільки раз подумала: "Це від терпцю мого давнього!" — бо справді з її

сирітського життя приходило такого болю і прикрості, образ і хворості, що все стерплене зійшлося сьогодні, як спромога проти змори і немочі в голоді.

Сиділа без згадки про час: дивилася, як спить син; ніби стерегла при житті.

Менші теж, бачачи, що брат хворий, притулилися до матері і смутно очима світять. Просиділа до вечора, і втома з темрявою схилила її спати.

Рано хтось торохкає в вікно; Дарія Олександрівна перша, з самого стукоту вгадала, що то — чоловік.

Діти встали, і коли їх тато переступив через поріг, тягнучи добутки, то менші радісно викрикнули і кинулися до нього: Андрійко обхопив і не відходить, а Оленка взяла лікоть тата міцно в обидві руки, зчепивши пальці, аж повисла, мов грушка з гілки. Підійшов зразу ж і Микола, береться за мішки, допомогти батькові.

Менші діти так і виснуть; вітається з ними батько, беручи їхні лиця в свої змерзлі долоні. Без кінця втішні діти йому і любі. Ось, побувши далеко в ці дні, відчув, що і не жив без них, що вся душа його — тут, і одному без них не варто на світі ходити.

Вони враз примовкли і спонурились, хоч їм така розрада в хаті, ніби самі з могили повиходили. Дружина теж, привітавши Мирона Даниловича, відразу затихла і стоїть, похиливши голову.

— Де ж бабуса? — питає він дітей. — Ще рано, а її нема. Всі мовчать.

— Чого ви не кажете, де бабуса? — голосно спитав, поглядаючи на маленьких, і потім обернувся до дружини.

Вона хотіла щось сказати, але не могла; витерла очі краєм хустки і, взявши чоловіка за руку, повела а другу хату:

— Немає в нас мами...

Привела його до покійниці; він на коротку мить спинився, коли побачив матір на столі: в руках свічка, гнотик якої чорнів коло грудей, як кіготь — серед воскового обідка з прикипілими краплями, гаслого кольору, ніби глина і самі руки.

Підійшов близько Мирон Данилович і застиг, мов стратився, і непорушний стояв поруч дружини, коли вона знов світила свічку; не міг стямитися з несподіванки, що зустрінула в хаті. Враз прийшло чомусь від спогадів: як досвітньої години, ніби тепер, але ще коли був юнаком, їхав до цукроварні на заробітки. Мати прощалася коло порога; вийшла вслід йому і спитала:

"Хто ж тобі їсти зварить?"

Тих слів материних не міг ніколи забути. Знов прийшли в душевний слух і віддалися нестерпним жалем. Була мати — як світло з височини, і втратилося, і такий біль тепер, такий пекучий, що не можна йому витримати — похилився він до покійнички, тільки і сказав:

— Простіть, мамо!..

Сказав і знов затих. Постояв німо. Поцілував руку матері і вийшов з хати, як поранений. Простував до сараю — труну робити. Поки ладнав і тесав дошки, металася, мов киданий приск, думка, привіяна від дідка. Вирізнявсь поволі здогад: отут навколо діють духи люті, несвітними шуліками і яструбами навідаючи — від обширу між небом і нами: так казав брат Прокіп. То ж їхня напасть обертає і мінить все в чорноту, додає гниття і жах, про який серце боїться здати собі знгг. Он як! — привиддя терзає, знаходячи свій подібок поганяй в провинах душі і

чіпляючися за нього: свою власність. До часу!.. Бо скоро Вседержитель Христос огненною силою вразить хижаків, а вірну душу покійної матері, що терпіла, нагородить вінцем, який не вгасне. А... "Таки обступлять мене темрявці, — зрештою подумав Мирон Данилович. — Мене задушать, бо знаю причину".

Збив труну з старих дощок, приніс у хату і вдвох з дружиною став споряджати матір до похорону. Потім, взявши лопату, пішов яму рити. Вибрав куток біля вишень, що колись так біло, біло в світлій тишині і прозорих тінях, ніби бризком срібним обсипані, розцвітали першими в саду, і мати любила сидіти коло них, часом співаючи тихенько, щоб мало хто чув. Бо то — пригадані співи з молодого віку: співала і тужила, споминаючи покійного мужа. Забрано на німецьку війну зимою; прислав один лист і з того часу — жодної вістки. Далеко в безіменній могилі його загорнуто.

Де горювала мати вдовою і згадувала молодий вік, нехай спочиває до години, коли всі будуть покликані.

Мирон Данилович копав трудно, з перервами — аж до надвечір'я, поки поглибив яму.

Нести труну в садок не змогли,— поклали на санки, зразу ж за порогом. Батько і Микола тягнули, а Дарія Олександрівна і менші діти вдержували рівно і помагали везти. Поставлено труну біля могили; потихеньку спущено її на дно, в примерзлий ґрунт. Катранники стояли навкруг і довго не загортали яму: не була ще покійниця тойсвітньою для них, зоставалась така, як і вони всі, ось тут, перед її очима. Не хотіли холодною землею відділяти від себе.

Сім'я в найтіснішому крузі незначності серед світу білого жила рідним гуртком, де одне було для одного дороге, як весь світ.

Ріденькі сніжинки пролетіли, мов поткалися перші в саван: з хуртовини.

Катранники стоять коло самого краю ями — ніхто слова не каже. Закрив очі собі тремтячою долонею Мирон Данилович; тоді дружина, маючи це за знак, звеліла дітям:

— Прокажіть за мною: Боже, згадай нашу бабуню в Царстві!

Батько перший кинув грудку землі на домовину, за ним — інші; і почав він загортати. Зосталися сиротами без бабусі. За всіх думала і втішала кожного,— тепер її нема. Ніби половина життя в світі, відійшовши, згасла: до того смутно і порожньо стало навкруги. Мирон Данилович нагорнув могилку; тим часом пустився сніг. Ще постояли трохи, перехрестилися всі і пішли з похорон: господар вернувся в сарай — збивати хрест, а жінка і діти в хату.

Темніла в саду свіжа земля над покійницею, що переселилася в хату, неопоряджену ні вікнами, ні дверима, тільки стіни холодні тиснуть.

Полонять істоту, схожу на звалений жертovníк, що з нього сполох постійно тремтів. Тепер кінець. Всі рідні мусять відсторонитись, бо вернено істоту в початок її.

Оточує зима — білими подіями.

Сніжинки, зібравшись, поблиснули бистро, як голуб крилами, що стає на підвіконня. Побігли над самою садибою, а в височині завихрилися: сніп враз розв'язаний і розкиданий стеблинами на сторони. Поривна завірюха! — промчала і засипала повітря. Але над похороном сніжинки коливаються легко своєю численністю і тихнуть, оповиваючи грудки; скоро зовсім закрили, і коли Мирон Данилович ніс хрест укопувати, не впізнав могили: вся біла.

Оленка з вікна бачила, як сніг притрушував гробок, — сиділа і стежила. "Там бабуся мертва!" А зовсім живою собі уявляла покійничку; от, прозвучить поклик. Навіть чути, чути голос, мов звичайно вимовляється "Оленко!" — вона здригнулась від несподіванки і хотіла мамі крикнути, що чути, як бабуся говорить. Та ні! — не треба виявляти, нехай це буде так. Тепер гарна могилка; над нею тато поставив хрест, що скоро теж зробився білий весь. Сніг летить густий і частий: закрив і могилку, і сад, потім запорошив і шибку, до якої підступили вечірні сутінки.

12

Мирон Данилович і дружина беруться до лузги; товчена в ступці і пересіювана, точиться новою речовиною.

— Щось, наче борошенце! — визначила з недовірою господиня.

Це "щось" не зовсім розбите. Доводиться знов крутити до відчуття нещасної знесиленості в грудях, мов хворості — з зітханням, схожим на стогін. Аж зрештою речовина остаточно змінила вивляд і, зачерпнута на долоню, порадувала Дарію Олександрівну.

— Вже пересипається, як борошно. Можна пекти. Зготовлено печиво, при нетерпеливому жданні дитячому і загляданні в піч.

Вирішиться, чи житимуть, харчовані з лузги. Чи — гинути.

— Чого ж? Смак від хлібного,— сказав господар.

— Їсти можна! — додала дружина і питає дітей: — Як вам?

Микола розкуштує. А менші їдять швидко і без болісного кривлення, як було від макухи. Однак доня поскаржилась:

— Гірке, гірке!

Старші згодні, що — гірке; спершу ж боялись віднадити.

— Гірчить, як полин, хоч хлібний дух! — ствердив тато.

— Полин, не полин, а їсти можна; звикнемо,— поправила мати, говорячи до малих.— Добре, що дістали.

Микола, надкусивши, пожував повільно і тихо поклав кусник. Знов ліг.

Менші враз перестали їсти.

— Що ж робити? — турбується Мирон Данилович.— Якби маляс...

— Добре: пряники будуть! — схвалює жінка.— Спочинь сьогодні, а вранці підеш. Зараз пшоно зварю.

Кашу, що вкипіла як слід, їли, ніби на празник. Микола пожвавішав і вибрав ложкою до лусточки.

Рано господар вирушив на цукроварню, взявши ціпок і відро з накривкою.

Скрізь навіяно кучугури. Бреди морозною пустелею, обпираючись на костур і бережучи сили. Почина сніжком трусити, але дорога відома, як своя долоня. І стовпи значать. Сніжок раптово стих — вийшло сонце: обсипало степ, що став сліпити страшенною білістю і запалювався іскрами, через які пролягли, синіючи, тіні від стовпів. А знов хмари низько зайшли; тоді посіріло в степу. Стемнів сніг і тіні розтанули. Подорожньому здавалося: без кінця йшов.

Он, за білими деревами, огнисті прямокутники вікон; селяни тягнуться до димного дворища.

Мирон Данилович з наказу жовтобородого вагаря поставив на терези відро: спершу зрівноважено його, потім наповнено темною і тягучо-густою рідиною, подібною до меду, тільки ж запах нудкий.

Відро накрив покупець щільно, ні крапля не проціджується; зверху ганчіркою обмотав і, вмістивши в мішок, закинув собі на плечі.

Вже і заводський двір з ковтунами димовими і пасмами пари, мазутною чорнотою серед снігу і рудизною цегли, стукотом підвід і висвистом паровичка, частим дзенькотом допоміжних цехів і потужним стугоном центрифуг, що доходив від головного корпусу,— видався веселіший, ніж попереду.

І степом ішлося жвавіш, хоч вага ломила рамена і гнула на сніжну дорогу. Став відпочивати. Радів: будуть мастити малясом печиво і збивати прогріклість — від сирості взялася, чи що? — або готувати малясники з лузгою. Можна прожити деякий час.

Вечір згасав з тривожною червоністю по обрію в сизому присмерку, коли Мирон Данилович вернувся до села. Біля крайніх хаток при дорозі стояло двоє, сторожко і знедобра позиркуючи і розгоряючись очима по-вовчому: на перехожого, що ніс мішок. Обидва — хирніші, ніж Мирон Данилович, який тримав добрячий костур і йшов прямо. Посторонились, мов тіні: пропустили.

"Будь я дрібніший, пропав би! Задушать отакі",— Мирон Данилович приспішив крок.

Прийшов потемну додому і звеселив сім'ю.

— Одне гіркувате, друге цукрувате, може, разом добрі будуть,— сказала дружина, наливаючи в миску маляс.

Оленка торкнула патьок на березі миски і облизує пальчик.

— Пожди! — вмовляє мама.— Зараз пряники спечуться.

— Вже й пряники,— всміхнувся господар. Оленка помислила і, показуючи на медвисту теч, промовила:

— Як лікарство...

Лузга злипається в грудочки, тверднучи, а нудкість не ви, поютрюється, як і гіркота. Всі голодні, їли всі, хоч прикрилося з важкого присмаку.

Найменший відкушував пожадливо, поки втишив гостру голодність. Потім ощадне споживає, з забарністю, потребує довгочасності самого їдження — від мимовільної спонуки: як звірик.

Найстарший з'їв трішки і пішов по кухню. У шлунку сталося щось: мов невагомні речовини заповнили місця під ребрами, або сам змінився, і тепер закрито глибочину його для їжі, тому — пекота. Можна подужувати її, хоч болюче віддається на серці.

Дико зголоднівши, Оленка жувала печиво: терпіла нудний смак, поки живність переважала відразу; аж ось — неможливо далі! Кінчили вечерю.

Другого дня, коли прокинулися, вже розвидніло надворі. Світло біліє крізь шибки, заліплені снігом. А в хаті так холодно і так скорбно від безнадійної злиденності, що сам день перестав радувати собою,— всі зразу ж звернулися думкою до печива. Доїли остачу і ждуть, поки спечеться новий малясник. Він, покладений на стіл, виглядав принадно:

чотирикутник темно-рудого кольору заповнював "лист", бляшаний аркуш, загнутий вгору всіма краями. Порізали корж на кусники, беруть в рот,— знов віднаджує, як і вчора. Батько і мати терпеливіші, переборюють відсмак, їдять, але діти небагато спожили і — кінець.

— Їж, дитинко! Чого не береш? — питає мати Оленку, думаючи: "Нехай хлопці чують і привертаються до миски".

Ніхто не простягнув руки по свіжий кусник. Раптом — дряпання в надвірні двері.

— Я знаю, хто! — сказав Андрійко, піднявшись з місця: бігти в сіни.

— Зорик,— здогадалася Оленка і теж поспішила до порога.

Мати спиняє:

— Куди ж ви? Одягніться, тоді виходьте!

Вхопили діти по одешинці на плечі і вискочили з хати. "Справді, біля дверей стояв, опутивши голову, Зорик, їхній собака, який влітку пропав, та він і жив недовго в дворі. Мирон Данилович надібав його в полі і поманив за собою — подарунок для дітей, що всяку тваринку люблять. Пес давно, мабуть, відбився від свого попереднього двору і здичавів надто, бо покрутився біля хати, поплигав біля дітей з місяць і відбіг воріт.

Тепер знов до хати: притягся худючий, як хмизина. Очима кволо блищить, бляклими цятками в чорноті.

Хотіли діти погладити — він відходить.

Оленка побігла в хату і винесла кусник малясника, кинула на сніг... Собака торкнувся писком до печива, втягнув повітря раз, другий і підвів

голову — не взяв кинутого. Ще підождав, чи не дадуть поживи. Чуючи тільки, що кличуть: "Зорик, Зорик", без жодного дання, він знетерпеливився, повернув від хати і потрусив сніжною вулицею.

Коли діти вернулися, мати нагадала:

— Їжте, бо прохолоне!

— Я годі! — сказав найменший.

— Оленко, чом не їси?

— Вже не хочу. Нехай малясник буде на обід.

— На обід я ще спечу.

— То нехай буде на вечерю.

Микола зразу ж ліг: жовтий з обличчя і аж темний, як бабуса була перед смертю. Ходила коло нього мати, розпитувала, що болять, приносила пити гарячу настоянку з зілля, як чай, припрошувала брати печиво,— він пив, казав, що не болять нічого, але більше не їв. Що ж вона зробить? Єдиний лік для сина — хліб: міг би врятувати. Вона чоловікові:

— Сходив би ще раз до млина, гляди, продають борошно.

— Піду, — чи хоч пригоршню наточать?

Знову, взявши костур і мішок, Мирон Данилович пускається в дорогу, білу і холодну. Виходячи з села, бачить, як біля хати, що дверима близько до воріт, став чоловік з навислими бровами і вусами, підперезаний поверх широкого ватника; став і стукає.

Мирон Данилович пригадав: тут Сіненки; господар тут з найраніших колгоспників на селі.

Вийшла жінка і чує:

— Ваш чоловік умер. Руками вдарила об поли:

— Та як же так? Він пішов борошна шукати.

— Готовий.

Заголосила жінка на весь двір:

— Що я з малими робитиму? — їх п'ятеро. Ой, лишенько! Діти, ході́мте до тата прощатись...

Як утішав сповісник, не чув Мирон Данилович. Сумно стало. "Це б допомогти треба, так чим? — і дивився ж, замкнули: ні заробити, ні купити. Тільки в кошару женуть, а там однаковий похорон". Вийшов за село і вгледів: люди на дорозі спиняються коло мертвого, що його шапка відкотилася набік. Одна рука відкинута, друга придержує мішок. При обличчі збився сніг, ніби відгортано перед смертю. Селяни відходять; Катранник теж віддалився, роздумуючи: "Страшиться кожен мертвого, себе впізнає".

Скоро почув зойк і оглянувся — вже Сіненчиха з купою дітей підходила оплакувати покійника. Стали сім'єю і голосять. Підвода спинилася: відвозити небіжчика до ями.

Невесела дорога! Простують згорблені люди; дехто присідає перепочинути, сил нема.

Біля млина більше голодних, ніж було. Скрізь бродять, мов привиди німі, часто на сніг хиляться. Борошна їм — ні порошок від височезних воріт.

Виходять звідти два з пукатими мішками: Отроходін і Шікрятів; перший в мишастому пальті поверх піввійськового френча і в кепці,— обімкнув обома руками здобич, тримаючи при лівому боці, і так сунеться, а слідом другий, в чорному пальті, аж надривається під вагою. Недалеко нести: до підводи, що серед зборища голодних примар. Борошно, випилившись з мішка на спину і рукава Шікрятів, так принадно сивіє, що скелетоподібні тіні не витримали і кинулись до носіїв. Простягли багатьма гілками висохлі руки і чіпляються слабосилими пальцями: відняти мішки.

Прибігли міліціонери і розшвиргують натовп, як копу порожніх снопів. Отроходін підкидає коліно, щоб підбити вгору мішок і підтримати,— тоді миттю ж, звільнивши праву руку, б'є худих по чім влучить і валяє на сніг. Одного, висохлого, мов павутина, поцілив прямо в перенісся і той, непритомний, скрутився на місці.

З охороною носії дійшли до підводи; поклавши здобич і швидко самі всівшись, звеліли погоничеві торкати коні. Він стьобнув і покриконув: "Но! но! цуценята, щоб тобі виздыхали!" Тільки сніг із-під копит курить.

Катранник, як стояв, так і пристиг, коли подумав: "Наш хліб вирвали з рук, а ми могли б відняти, для дітей!.. Хіба нема чоловіків певних? Однаково — загибель".

Вразив і випадок, дрібний, але багатозначний: Отроходін зустрівся очима на коротку мить, коли валив опецькуватий мішок на підводу,— очима зустрівся Миронові Даниловичу: один одного побачили, ніби в блискавичному огні, що, однак, невидимий людям. Крізь окуляри Отроходіна пробіг виблиск при виразі зваги і зненавиді, який збудив селянинові в пам'яті день з дитинства.

Одна сім'я вибралася на празник до дальніх родичів, а вночі злодії підкотили підводою під комору і винесли добро. Довго розшукувано їх, аж поки, несподівано, попався підгородній мешканець. Він прибув із Рязанщини і оселився в "солдатки": серед акацій стояла дрібна хатка на пригорбі, без квіток і пташиного голосу — тільки бур'яни скрізь, як ліс. Там запиячили місцеві друзяки, з ними також—не заміжня жінка, сестра якої вийшла за вчителя в селі і теж вчителювала; до них тоді в школу ходив Катранник.

Раз вночі рязанський прибулець, п'яний, як туман, з кимсь посварившись, почав стріляти. Його схоплено, дома вчинено трус і знайдено силу чужих речей. Чутка про знахіддя дійшла до Кленоточі; прибули звідти обікрадені господарі: впізнали своє добро і поставили свідків — потвердити заяву. Почалося слідство по селах, зокрема в Кленоточі, куди приводили самого грабіжника. Глядів він на людей так безсоромно — з найзлішою зухвалістю: точнісінько, як тепер Отроходін; навіть на вигляді обох вирізалася подібність... "Чи не синок того самого? — вгадує Мирон Данилович.— Ні! Цей, мабуть, окремо, партійною борозною".

Довго ждуть селяни, сновигаючи і постоюючи на снігу: борошна їм нема, а ждуть!.. Дивляться — млин приковує таємними ланцюгами.

Ті, що, впавши в сніг, сконали, так і лежать; ніхто з службовців не гляне. В другій половині дня заїхала темна гарба; коли два возії наскладали трупів, як обаполів, вона поскрипіла в степ.

Мирон Данилович пішов геть, бачачи, що, крім тісного місця на возі, нічого дожидати. Згадав про городні ділянки: чи знайдеться що-небудь? Можна костуrom розгрібати.

Рився, мов олень, що копитами і рогами відгортає сніг, шукаючи немертвої трави. Грушевий костуr міцний, ніби з заліза; а вигребені бурячки дрібні і поморожені. Декотрі підгнилі, декотрі трішки свіжіші:

якщо гаразд перечистити, згодяться в чавунець. Радів, бо до печива на переміну є що пожувати. Переб'ють млосний смак від малясника.

В хаті вся сім'я підступає до нього: такий вигляд тіней, як біля млина! — аж трусяться, чекаючи борошна, і горять очима. Він сказав:

— Нема борошна...

Відразу відвели погляд; але пожвавішали, побачивши буряки.

— Годяться! — страва буде,— сказала господиня і заклопоталася коло печі.

Чоловік вніс соломи, насмиканої з стріхи сарайчика,— чого там думати про господарство? Тут аби сьогодні обід зварити і встояти на ногах.

Парувала юшка: сьорбаючи, діти також від малясника надкушували.

— Коли запивати юшкою, не нудить,—повідомила Ояенка.

— От бачиш! — радіє мати.— Смак вирівнюється. Як тобі, Андрійку?

— Я нагрівся,— сказав хлопець.

Боялась вона питати найстаршого; тільки гляділа, замиріюча серцем: тихо відходить син, ніби догорає скіпка сосябва.

. Батько теж бачить і боліє за нього, але не виказує почуття.

— Юшка кріпить! — сказав він.— Добра юшка

Микола чує розраду, але не поборе знемоги: хилиться на ліжку, як завжди. Воскований кістяк. Всилу пальці ворущаться.

Вечір чорний; рано полягали, ощаджуючи гас, бо залилось небагато в бальзанці, і мусять берегти про скрутний випадок.

Андрій заснув миттю — перший сон був міцний і змив майігіркішу втому. Але опівночі, в хворобливій вразливості, Знов насторожився слух: без вольового зусилля, тільки від горіння в нервах.

Прокинувся хлопець при легкому стукоті і почув, як батько, відчинивши надвірні двері і шепочучи, вводить когось у хату.

— Не світить! — вимовив гість.

Андрійко впізнав, то — Семенюта, зять діда Гонтаря, дуже далекого і єдиного родича, що сім'я мала в селі. Рідко заходили вони: зять і тесть.

— Як ваша ласка, прийдіть на поміч! — просить Семенюта.— Наші веліли, сходи до родичів!.. Боюсь казати, що сталося. Могили копати треба: і скоро, і щоб ніхто не бачив, а я сам не вправляюсь.

Батько тільки одну мить роздумував; зразу став одягатися і, коли відходив, сказав мамі:

— Замкни двері!

Стихли кроки за стіною, батькові і Семенютині, а мати, вернувши з сіней, довго зітхала і ворушилася.

Хлопець дожидає повороту батька, але не хоче виказати безсоння; лежить і слухає, чи чути злі шуми надворі? Здається йому величезна загроза надходить, зготована знищити хату і кожного, хто в ній. Він

неспроможний виразно уявити напасть, найчастіші в видиві — дивні розбійники, такі, як звичайно про них оповідають, і одночасно інші, гострі очима і намірами, грізні лютістю: мов сили, темрявою народжені.

Доберуться до причілка, де батько прибудував дрібну теслярню; тепер вона порожня, покрівля її — з старої соломи... злодії можуть підпалити її і вломитися до хати. Прикро хлопцеві, чому батько і мати зневажають небезпеку, що всіх погубить? Бо ж близько! Хотів заснути і не міг, охоплений тривогою. Перед світом почув глухі кроки, що підступали до хати. Брязнула клямка. Мати спросоння схопилась відчинити двері: ввійшов батько, поволі волочучи ноги, мов далеко мандрував чи наробився тяжко. Пошепки оповідає матері про подію.

— ...Старий Гонтар уже на столі; жінки плачуть. Мені дивно, бо знали всі: його і синів вивезено, тепер сам — тут, мертвий, і нікого з синів нема. Думаю, мабуть, вони в зятевій хаті сидять. Зять обдряпаний; поки до нас добрів, то зсувався в канави, бо погано бачить, став — як півсліпець. Дорогою я за лікоть його тримав. Стою в хаті і дивуюсь, а мовчу: хай самі скажуть.

От зять припрошує:

"Сядьмо на лаві, розкажу вам — скоїлась біда, що згадувати страх. Не проговоріться нікому, а то нас і вас заберуть. Старий вернувся вночі поранений, весь обмерзлий. Двісті верст пішки йшов; ховався ночами, як звір, і так — цілий тиждень. Міцний був, а коли прийшов, одні кості від чоловіка: впав, переступив поріг і впав. Клали бідного на постіль, то побачили — на грудях рана.

Опритомнів він і розказує: привезено його з синами до міста і вкинуто в дворову тюрму. Там багато людей розстрілюють; долі в підвалі пісок насипаний високо, щоб кров забирає день і ніч. Коли промок, тоді вигрібають і замінюють сухим. Казав: з великим страхом ждали, поки черга дійде, все чули стрілянину і серце боліло. Аж ось наша пора, вже не згадую, як ішли: просто на бойню тягнуто. Поставили чотирьох нас під стіною, не так, як заведено, що обертають спиною і в потилицю кулями

б'ють, а по-старому, плечима до цегли. Тільки одно пам'ятаю: блиснуло і я весь скорчився, мов електрикою обпалений біля серця і звідти по всьому тілу... Скорчився враз і миттю все стемніло. Прокинувся я з припеклості, щось мене давить, груди скувало і дихнути не дає, як часом буває в сні. Болить від того, що дихаю. Починаю ворухитися — стає менктрохи легше. Все дужче випручуюсь і відгрібаюсь, а чую: землю жую, бо в роті її повно. Вивільнив руки, пробую ними допомогти собі, щоб підвестися трохи, це — як черв'як із землі вилазить, так я видирався. Вже починаю бачити: коли ж виліз, дивлюся і нічого не тямлю, мов сон якийсь. Біля мене біліє, а далі кругом темно, тільки найбільші дерева вирізнилися. І холодно мені. Там, звідки виліз, була моя нора — в ямі, широкій, як хата. Мерзну і дуже в грудях болить; починаю обмацувати, руки липнуть, щось потроху спливає з пальців і крапає. Тоді вже роздивився: сніг долі і на нього моя кров збігла. Відірвав я від нижньої сорочки шматок, згорнув і поклав на рану, зверху поясом перев'язав, через груди.

Треба йти від ями. Лишень, дерево прошелестить на вітра, — вже з страху здригнусь, бо думаю, це вбивці мої вертаються по мене: дострілювати; аж привиджені з мороку. Відійшов трохи і знов назад бреду — не хочеться кидати місце, бо, може, сини, буди з мною в ямі, не подоходили і ще теплі. Котрий прокинеться, як і я сам, випручуватись буде, то поможу йому. Відступав я і вертався. Стану до ями — слухаю, на коліна опускаюсь і знов слухаю. Голову нахилю, прикладу вухо до землі і до снігу, чи не почую, як дихне хто з синів або тихо застогне, і часом вчувається, що таки зітхає живий чоловік на глибині; а тоді знов тихо. Другі шелести приходять — з лісу. Був я такий стривожений, що голова горіла і пекло в грудях... Сам зітхаю, а чується, нібито з глибини. Раз почав стукати кулаком об землю, може, збудиться котрий, з непритомності вийде, і, вже стукаючи, тихо кличу іменами синів: "Петре, не чуєш? Іване, а ти? Михайле, слухай!.." І в одну мить видалося мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогнало і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону. Кинувся я туди — стукаю і питаю!.. Ні, все тихо. Довго викликав їх і слухав, так уже з того світу не обзивались. А все дожидаю; пробую землю розгребти, думаю, знайду котрогось. Де там!..

Яма велика, багато загорнуто, і другі, що лежали біля мене, подубіли: я обторкнув їх. Коли хто не був готовий з розстрілу, долущився під землею. Іти треба геть скоріше, а все перед очима — сини: що вони тут лежать, і велика сила тримає мене. Вже коли зовсім змерз, рішив: нічого не зробиш, треба прощатись.

Вже і відійшов далі, та враз тоді місяць висвітився — стало видно, як вдень; ще раз вертаюся... Бачу: темніє западина, з якої я виліз, а велика могила ледве снігом притрушена.

Загортали в яму, мабуть, заготовлену наперед, бо все довкруги вже рівно заметене. Коли ж загірбали нас, потрусив сніжок та й перестав — небагато його на свіжині; там він і танув. Яма на глинищі, серед нетрів лісних,— рідко хто загляне. Перетліють покійники, рослинністю в лісі вкриються: під кущиками і деревами ніхто не вгледить — пам'ять про людей перейде.

Постояв я, поплакав над синами і, перехрестивши їхній похорон, пішов, куди очі дивляться.

Виламав ціпок: легше йти стало, а то вже я знесилювався. Добре, що посвітив місяць, поки я на стежку напав і добувся до низької смуги — там дорога була, хоч заметена, та все ж рівніше йти і кущів небагато. Знов стемніло; брів я,— розказує старий,— не знаючи, куди і скільки верст. Закрутилась метелиця, і погано, бо нічого не бачу, а радію: от замете мій слід, не будуть шукати. Так нанесло, що до ранку зрівняло сніг за мною. Холодно зробилося. Став під деревом і беру сніг — витираю місця на одежі, де кров. Трудно прийшлося на собі слід виводити; він згладився якось, бо піджак темний. Як витер і вимочив снігом, не було дуже знати, тільки сохло довго і морозом клалося в груди.

Вийшов на степ і держуся попід заметеними вербичками і комишами. Набрів на сарайчик — мабуть, притулок для робочих, що на буряках працювали; похилений і дверей нема... А долі солома, снігом присипана.

Згріб, збив її в копицю і зарився, як звір. Зразу ж заснув і проспав мало не до вечора. Виглянув я,— сонце так світить на сніг, що нічого не бачу: сліпить мене. Голова важка; і всього мене хвороба палить. Як поїв снігу, трохи полегшало.

По сонцю видно, в котру сторону йти, спішу туди і все оглядаюсь, бо знаю: я тепер незаконний чоловік на світі, арештований і розстріляний, викреслений із живих списків; по документах — мертвяк. Стану перед начальством, хай найдрібнішим, і не можу сказати, хто я такий єсть! — гірко і страшно на душі... Виштовхнуто мене з життя, без ніякої вини за мною, і що робити? Так думав і все йшов і йшов.

Темно стало в степу; тоді засвітилися огники — на хуторці. Проходжу вуличкою і в вікна заглядаю. Бачу ікони на покуті і вже стукаю об хвіртку: боюся, як зразу зайти, то собаки обнесуть. Стара жінка виглянула, питає: хто там? Кажу, подорожній, одстав од возів і заблудився, пустіть переночувати! Не бійтеся, я і горобцям не страшний. Впустила бабуся. З нею внуки, а сина і невістки немає — в город поїхали: ще якраз суботній вечір був. Борщу насипала бабуся і хліба ячного,— їв, мов дикий, з голоду. Попросив ймаття перев'язати рану, кажу. зсунувся в ярк і вдарився об гострий корч.

Ліг на лаві; тепло і тихо. Зірки видно в шибках і місяць, як викутий. Скоро я й заснув.

Вранці бабуся подала мені торбинку з вареною картоплею, було там трохи капусти і огірків, — син робив на плантаціях городину мав. З тієї торбини жив я, поки додому прибився. Ховавсь, як вовк. Разу стіжку ночував: нору собі висмикав і заліг. Здичавів, потайки брівши до хати. Тепер я дома — казав старий, — і не знаю, що буде. Не жити на світі, хоч би і видужав. Місця мені нема!.. Дізнаються і заберуть знов на смерть; і в мені самому щось обірвалося — нитка, котра до життя прив'язувала. Одно добре: внуків і родичів ще раз побачив.

Так казав старий і видно було, що не житиме! — мерцем лежав замучений і недужий; рана в нього не гоїлася, лікаря ж кликати не можна і ліків тут немає. А ще більше він терпів від тривоги — ні хвилини покою не мав, усе ввижалося що йдуть по нього: стріляти вдруге. Може б, подужав хворобу так голодно в хаті, нічим підгодувати, сама юшка. Голод dokonав. І всіх нас тією стежкою спровадить, бо вже ледве ходимо. Я недавно забився, в лікті жили розтягнув, так тепер однорукий при роботі. Дошки на труну обпиляв, бо вся хата їх придержувала, і збити зміг, а от яму викопати несла одному. Підем рити, щоб до ранку впоратися".

"Це зробим",— відказав я і все дивлюся на діда Гонтаря; він білий як голуб: голову, щоки і підбородину вкрила сивина тільки рот глибоко темніє, бо чи губи зчорніли в смерті і розкрилися, чи така тінь, — і очні ямки глибоко позападали.

Вийшли ми з Семенютою, взявши лопати, і вибили яму; довго морочилися, бо поночі, все — помацки. Похоронили гуртом бідолашного діда, наче злочинця якого чи самогубця: відлюдно і в темряві, хоч був чесний чоловік, сказати можна праведний. Рідня боялася плакати голосно, ще хтось почує з вулиці. Якби ці харцизи знали, кого поховано, всю сім'ю схопили б на смерть: затерти свідчення про розстріл, цілоденний і цілонічний.

Виходжу я з двору, а Семенюта дякує і вибачається, що нема чого дати за роботу. Кажу йому:

"Забудьте! Нічого не треба".

"От що — надумався він,— я вам порадою послужу. Перед смертю старий згадав про кагати торішні. То ви собі беріть один з них. Як іти до цукроварні, зверніть на виселкову дорогу, що біля толоки: там коні з заводу в перегонах були. Ідіть, і зразу за тим місцем, праворуч, при

невеличкому нахилі — кагат, його загорнули, покинувши дрібну картоплю на дні",

"За це спасибі, і від мене, і від сім'ї!" — кажу йому і виходжу з двору; темно, хоч в око стрель, а я йду і мов свічусь, такий радий. Бо якщо в кагаті залишили картопляний дріб'язок, ми прохарчуємося з місяць. Картопля торік була добра. Аби не проспати — раненько піду.

Батько замовк. Але хлопець довго ще не спав; переконався: то — "вони"! — що розстрілюють. Скрізь підходять близько. Зібралися і глядять — кого взяти. Марюки, німі і таємничі, чорніли, не даючи заснути. Аж перед сходом сонця він, мов тонучи, знечулився в сонній непам'яті.

Вже не чув, як збирався батько в степ: по знахідку, що могла врятувати сім'ю.

13

З лопаткою і нерозлучним мішком поспішає Мирон Данилович до кагату — в передсвітанковій імлі, що, ніби хоровита, млоїться над снігами. Коли ж зачала розточуватись, на зміну їй набігла хуртовина і стала в пригоді шукачеві. "Нехай! не так мене видно". Вона понеслася, засипала навкруг, часом збиваючися з бігу, мов занепокоєна, і обертала плавкими кругами зовсім низько, після чого ще несамовитіше і густіше кидала збір білих цяток. Скрізь, позбувшись ваги, курять вони і злітають угору, — там знов летять в один напрямок. Небо над ними сіре з просвітлістю, як цина; без променів: близьке і смутне. Під ним — біжуча сила сніжинок, кинута в вітрі і несена без числа. Їх сивий океан хвилюється і мчить, мчить в непочислимих течіях, обкидаючи подорожнього, його шлях, горби з боків, попереду заметені, і також одинокі вербички в полі, і кущики, що блідою пожовклістю вирізняються з сніжного покриву.

Мирон Данилович побоювався: або другі здобичники теж прийдуть і ніхто не матиме собі досить, або вже все розрите. Згадував про дивацьку розвагу робітників на цьому гонищі, років з чотири тому: стануть у кропив'яні мішки, обв'яжуться пасками і біжать наввипередки, плутаючи ногами і гублячи крок. Падають під регіт глядачів. Гнали також і зерхівні; а один, босий, виграв заклад, що з конем збіжить — на короткій доріжці. Тепер би, мабуть, від півня відстав.

Ось — кагат. Не рушено! Катранник відгріб сніг і заходився копати. Земля промерзла, хоч не дуже: тут коня закопай, до весни схорониться. Зморений тяжко, з роботи, голодування і трудної ночі на похоронах, Мирон Данилович навіть лягав спочивати на розриту землю, перемішану з Старою соломою. І ніби скарб знайшов, так радів!.. Картопля, хай дрібна, як перебірок, підхарчує; в ній — крохмалець, кисіль зготовити можна, і діти відживуть. То судилося, що дід Гонтар, вернувши від смерті, згадав про далекий кагат, всіма забутий.

Знов береться копати Катранник і вже вигортає перші картоплинки! — дедалі їх більше. Набравши в мішок, скільки донести міг, він викопав бічну нору і туди сховав решту знахідки. Довго трудився, загортаючи землю і сніг, щоб було непомітно. Додому йдучи, всіх обминав, а то позаздять і віднімуть мішок. Після зустрічі з двома, що ввечері хижо світили очима на його відро з малясом, став обережний, як птах. Далеко відходив стороною, бачивши гуртки біля села... "Голодні, як голодні,— розважає він вибачливо.— Я сам такий; коли вже доходять, то сліпнуть: мішається їм, хто ворог, хто свій, — віднімуть, і годі".

Пригадалося, як юрми скорченими пальцями шарпали клунок Отроходіна, а напроти блискотів лютий погляд крізь окуляри.

Враз обпекла гіркіша думка: от, робиш цілий вік, так дітям вигрібай картопляні покидьки, мов злодій, серед заметеного степу; а набігли смикуни з партквитками — тягнуть крупчатку, від ротів дитячих, і сторожа, поставлена владою, охороняє кривду.

В хаті вже забули, який смак картоплі. Старший син попоїсть супу, смачного, коли розварити картоплю як слід, до густощу, і присолити,— поправиться син: він цю страву любить. І менші: їм би зиму продержатись, а там, як зайчики, підуть на зелень.

Біля порога обтрусився від снігу і, коли в хату ввійшов, зразу ж повідомив, розв'язуючи мішок:

— Картопля — наша!

Жінка перегортає її, втішаючись:

— Гарна картопля, тепер — празник...

Повеселішали діти, ждуть і нетерпеливляться, поки суп закипить. Він густий вийшов, бо зовсім бульба розварилась; їли і ретельно оббирали на череп'яних бережках.

Мирон Данилович після снідання, як ліг, миттю заснув! — нечувствений, ніби в землі.

В селі Кленоточі люди вмирали, як і скрізь на Україні, — їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибіль; бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник, відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття. Стан — гірший, ніж під час чуми.

Картопля кінчалася в Катранників, і господар никав околицями: чи не здобуде чого для сім'ї.

Холодно і пустельне всюди. Сум обгортав душу серед снігової порожнечі; здавалося, світ вихолоднів, як покинутий будинок. І лихоманив істоту один клопіт: знайти їжу.

Погляд приковувався до низового обширу навкруги; весь час кидався по сніговому рівню, обторкуючи дворища, стежки, підворіття, кущики в снігу і гілки рідких дерев, де часом сяде темний птах: "Це, мабуть, з останніх, від лісу".

Згадуючи про косаря, попрямував до його садиби — не впізнати місця! — ліска як не було. Яр, повний снігу, і тільки. На дворищі, рівномі, ніби біла скатерть, одна руїна від хати, теж заметена. Солом'яний верх, крокви з бантинами, одвірки і лутки зникли; певно, по від'їзді сім'ї, коли дерева навкруги валено, хатка стала здобиччю дроворубів.

Мирон Данилович вертається в село; проходить мимо хати Кайданця — віконниці зачинені, і жодного сліду від порога до хвіртки і воріт: рівно біліє сніг, давно нанесений. "Таки вибрався на Кавказ. Хіба й собі спробувати? — замислився Катранник.— Бо тут біла труна".

Коло рогу вулиці почув розмову з смачними назвами, що приневолили спинитись і застигнути: партійці! Говорять про харчі...

— Що сьогодні дають? — питає чорна "ушанка"; під нею вибрита потилиця поземно перетнулася згорткою.

Четверо, стрінувшись, несуть різну вагу: на плечах і під руками наодвисно, і в обхват — хто мішечок, а хто кошик, клунок, торбу.

— Та крупи дають і гов'ядину!

— Як було: кукурудзу, а до неї чечевицю.

Притихли, обговорюючи, бо зауважили Мирона Даниловича, чужий! — зрештою, рушили з перехрестка.

Катранник пригадав: колонія лютого закладу притулена до краю села, звідки вони тягнуть харч. В одного з кошика крайчиком лисніла червонаста воловина.

А стороною вітер приносив запах вареної страви, що притягував селянина, мов рибу — живець на крючку. Привів до огорожі колгоспного дворища. Там ватра тріскотіла, розкидаючи іскри і стелячи дим; яскрава серед білості снігової.

Довкруг казана зібрались активісти: стерегли, як сундук із золотом; інші їх супряги, сновигали поодаль або мили посуд перед тим, як обід розливатимуть, а дехто вмощував глечик у кошику, підклавши туди соломки.

За стайнями колгоспники, впрягшись, як єгипетські дармороби до каменя, відтягали дохлу коняку в степ. Такі ж мерущі, як і кожен одноосібник.

Подивився на їхній двір Катранник, тільки головою похитав: "Бач, настягали чужого, а що залилося? Тільки в казані наші крупи, з запічків виметені!" — для півживих; самі активщики — з тугими пиками". .

Побачивши, як гріється казан активістів і як відтягають падло натужені худяки під линвами, Мирон Данилович пішов додому найкоротшою дорогою, що пролягала біля сумного місця... Якби знав, скільки прикrostі стерпить,— обминув би, брівши найдальшою околицею.

Проїжджала підвода. "Це туди!" — зразу ж відзначив собі чоловік, бо чув тяжкий стукіт. Накладено мертвих, як снопів. Три дядьки, вищі і хуткіші за мимовільного свідка, спроваджують безталанних односельчан: до упокоєння.

Ось і воно; підвода звернула на необгороджену ділянку, де вже дожидає викопана яма, а нову — кайлами, лопатками, плішнями

вицюкують гробокопи, рухаючись, як недужі. Дядьки ж повкидали мертвих до ями і загортають міленько, бо ніколи! — треба їхати по свіжих, що переставилися.

Великі дерева біля кладовища спиняли завію, і сніг лежав тонший, ніж по околиці. Мертвих кладено також біля могилок, просто на білу поверхню; або загортано так неглибоко, що земля і сніг. злягаючися, потроху вивільняли їх, показуючи недавні заметини. Всюди видно: то нога, то коліно, то руха по лікоть чи сама кість, чи вигнута спина і голова, — виставляються з глинистого ґрунту і зимового покриву, як після побоїща, веденого вже не людьми, а збігом демонів, що не знають звичаю достойно класти покійників на останній сон. Кинули їх мертвими і притоптали, швидко через них перебігши. Виказуються небіжчики крізь сніг, мов з потоплення якогось: білого і морозного, що залило, але не закрило їх цілком, — так і спинилося, страхаючи живих.

Хотів відходити Мирон Данилович; бачить — гурток дрібний рушає помалу, помалу до кладовища, навпростець через безпарканні садиби, відтіля, де дитячий будинок рудіє. Чого ж малята самі, без дорослих тягнуться? Хитаються разом, ніби зв'язані докупі; окремо двоє — волочать якісь речі, відставши.

Наблизився гурток і видно: вшістьох тягнуть рядно з вагою, взявшись за його краї і кутики, мов мурашки; доволочили ношу до клинчика, вільного від покійників. Двоє приєдналися з лопатками. Починається риття; навперемінки беруться до роботи; вільні відпочивають, підтупцювають і хукають собі на руки. Тоді підійшов Мирон Данилович.

— Добридень, дядьку, добридень! — візноголос відказують на привітання копачі; здивовано і недовірливо поглядають. Однак більше не кажуть нічого. На рядні трупик — його руки, криво скорчені біля грудей.

Серце стрепенулося в Мирона Даниловича: мертвячок був Андрійкових років і навіть схожий з обличчя на нього.

— Ану, хлопці, я поможу — хоч трохи!

Мовчать. Один подав лопатку.

Мирон Данилович починає копати, але що за знак поганий? — зразу ж і втомився. Колись від зорі міг до зорі рити, забувши про спочинок, тільки набіглий піт з брови струшував, а тепер неспроможний півгодини повертати лопатою. Зачав дрібно тремтіти, немічне і гірко. Відчув таку чорну змору, що от-от похилить на сніг. Стояв, обпершись на лопатку.

Перед очима трупик, мов пергаментовий шкірою, і пойнятий темною сизістю в страшній схудлості: кістячечок залисав і шкіра на ньому, що обсохла; замість одержки.

Поставив лопатку в свіже риття Мирон Данилович — так, щоб не впала, як руку прийняти, і признався:

— Несила мені землю копати, хлопці!

— Ми самі.

Пішов він, оглянувся з вулиці і побачив, що вже притрушують. Не осуджував їх: "Де тут закопати, як слід, коли немічні? І від цього трулика крізь сніг руки виставляться..."

Ідучи, позирає на дворища Катранник; то в одному, то в другому — мертві, покладені на сніг. Але комісія, байдужа до них, перебігає від порога до порога.

Жовтіє охрою хата Никифора Самохи, що в радгоспі служить як городник,— треба довідатися, чи живий. Господар і жінка дома: з кукурудзяними качанами клопів.

— Сьогодні в радгоспі ніякого діла,— сказав Самоха,— так і зійшлися завчасу. Не дивуйтесь моїй мукомольні! Дістав п'ять кілограмів кукурудзяного качанця, це — така зарплата; буду кришити.

Порубав качани сокирою на дривітні і викидає в мішок, потім гатить по них обухом.

Катранник розповів про зустрічі — з партійцями і дітьми.

— Подушать нас! — сказала господиня, чорнява, як нічний жучок, але недокрівна, аж воскувата. Її чоловік проти неї, ніби від повісма льняного; вуса підрізано в риску.

— Дивіться на хатній млин! — запрошує він гостя.— Засипатиму зараз: моє сrebro змелеться. В кутку, з-під відкинутого рядна, виблискотіла саморобна машина; і гість підступив, пильно оглядаючи.

— Нічого хитрого,— мовить Самоха.— Я поставив рівно зрізаний пеньок з прикороченим корінням. А зверху перекинув другий пеньок, теж рівний, тільки без коренів і менший. Обидва акуратно пригнані кругами, і там держаться камінці, як зуби: їх багато. В нижньому пеньку посередині шворінь, от, на йому і крутиться верхній пеньок. При самих зрізах, обведено бляшаний пас і до нижнього пенька прибито. Зоставлено рівчак — для борошна: куди зсипатися йому. За великий цвях, що он нагорі, збоку забитий, берусь і кручу верхній пеньок на нижньому; це і вся механіка.

— Вся то вся, а звірувата штука! — знов дивувався Мирон Данилович, коли господар покрутив саморобний млин; прогуркотіло дерево і проскреготіло камінцями. В слух віддається болісно.

Гість пригадує собі картину в книжці: головоніг з очима виряченими і відногами на всі боки, ніби ця машина, — і каменюки кругом, як тут навалені.

— Каміння чого?

— Треба; щоб нижній пеньок не ворухився. Самоха засипав товченого качання в відтулину при шворені, після чого взявся знов крутити верхній пеньок, сухий і коренкуватий. Гуркіт став глухий і рівномірний. Почало сипатися з рівчака.

— Це б на всесвітню виставку, в Париж, чи що,— сказав гість. — Нехай подивляться! Такої індустрії ще не бачили.

— Чому ж? Я дам і в Париж, хай тільки напис повісять:

"Завершення ленінізму в селі Кленоточі", і рік поставлять — "На переході зими з тридцять другого в тридцять третій". Після виставки можна, як подарунок, одвезти в Кремль і присусідити біля цар-пушки і цар-колокола. Буде третє диво: цар-зlidні.

— Скажуть, нерівня тим двом.

— Як так? Це ж цінніше... Ні з цар-пушки стріляти не можна, ні в цар-колокол дзвонити, а моє диво кукурудзяні качани крушить. Від нього користь.

— Їм такий млин навіщо?

— Навіщо? Сьогодні на кожного туза-кремлівця одна ферма працює. Все постачає, і птиче молоко доїть. А мельниця спільна. Нехай перегризуться, то їй не повірять — боятимуться підсипаних порошоків з гадючої склянки. Тоді скажуть: а де механіка Самохи? — давай сюди! От всякий собі в палаті за цвях крутить і пересіває борошенце: млинці пекти.

— Премія буде.

— Буде: нашійник імені вождя революції.

— Цитьте! — спинала господиня. — В двір заходять, такої премії дадуть, що світа не побачим.

— Я ждав; всіх радгоспнил перетрушують, — сказав Самоха. — А в вас були?

— Двічі. Перерили і вимели хату — скрізь так.

Самоха миттю накинув дрантину на корінястий механізм. Заходять обшукувачі. Всюди носа стромляють, обмацують хижку, топчуться на горищі, зиркають під піч і піл, і в кутки; тягнуть накриття.

— Що це в тебе?— питає розпорядчик.

— Круг саморобний, так і зветься: круг! — кукурудзяні качани перетирати. Ними зарплатню дають, без зерна,— ви їх цілими не з'їсте, а такої мельниці казьонної нема, щоб їх крушила.

— Поговори мені!— кричить головний і з допомогою міліціонера витягає прилад на середину хати: — Бач артилерію построїв... Конфіскується, як протизаконна мельниця без мотора, — несіть на віз!

Четверо беруть механічного головонога. Начальник розсідається писати протокол і вимовляє: "...Незаконна мукомольна техніка в межах приватного мешкання".

Мугикав і повторював причіпку.

— Штраф сімдесят п'ять карбованців. І скажи спасибі, що без тюрми.

— Де ж я візьму гроші? Нема! — скрикнув Самоха.

— Не моє діло. Не заплатиш, місяць тюрми. Щоб знав.

Вони з тупотом перейшли через двір і геть постукотіли підводою, на якій, поверх награбунку, височів пеньковий млин.

— Ну, собацуги! Ну, скажені!— картає Самоха.— Дають качани, замісто платні, і їж цілими, хоч задався... Держать на роботі, бо я кожну корморізку полагоджу, як годиться, і всяку машину. Держать і душать. Чортова сила...

— Вірно: так і зветься!— підхопив гість.

— Що зветься?

— Чортова сила. Я від старичка в потязі чув, що диявол не серед пекла сидить, — його туди, в ставок огню, вкинуть після Страшного Суду, щоб згорів. А тим часом князює в воздуху: ніби в просторі між небесами і всім світом. Там — він і демони його, над душами, мов шуліки і яструби над курчатами. Тепер злетілися в двір, близько до кожного: хапають і розкльовують. Испит всім, за гріхи наші. Христос як господар бачить, і скоро сповниться час; хижаків зловлені будуть і вбиті через огонь, а хто терпів і вірний зостався, вдержить білий вінець. Я, в поспіху та в шумі слухавши, багто не замислювався. Тепер, коли нагадали, враз, ніби малюнок побачив; то — правда.

— Важка правда! Біси в миску дзьобнули і розвалиться тепер. Скрізь підряд клюють. Наскакують на примерлих; хто що витяг із сховків — гребуть собі. Де б я взяв сімдесят п'ять карбованців? Хай в тюрму беруть на місяць.

Жінка в плач:

— Туди легко тягнуть, а звідти, з звірових зубів, рідко хто виривавсь.

— Може, обійдеться. Може, закону нема: брати саморобні крупорушки, — втішає Катранник.

— Обійдеться? Якби ж то. їхній закон — обман собачий! — з гнівом сказав господар. — В радгоспі теж є старичок, біля рахівниці сидить. І думка його друга: що вся причина — вусатий бузувір; завів пекло.

— Старі люди знають, їм видно, — сказала господиня.

— Не видно, що їсти будем.

— Позичмо в рахівника гроші на штраф; потроху б віддавали борг. То — добрий чоловік: підожде. А я в город з'їжджу по хліб.

— Хто б же пустив тебе? Ловлять як зривщиків.

— Чоловіків ловлять.

— Всіх! В яри скидають або в степ завозять, верст за п'ятдесят, і зганяють на сніг — замерзати.

— Хто казав?

— Вернулись декотрі в радгосп: ледве живі; багато пропало.

— От, біда! — зітхнула господиня. — І то ж дивіться, без перерви муку заводять.

Звістку про яри, куди скидають людей, Мирон Данилович сприйняв як новину, ніби якимсь чином йому відому і моторошну до останнього жаху, що перед ним була дивна заборона, і над всім віяв смуток. Притягувала можливість добути в місті хоч трохи хліба. Непереможно схотілося знов відчутти смак його і пахощ: добрий і чистий, живлющий, як сонце в

великій милості. Всі почування зібралися вкруг хліба Чи в світі немає скибки: йому, що весь вік робив хліб? Гори його! — для всіх інших. Ну, хоч дітям, коли не йому.

З тією думкою пішов від Самохи, маючи подарунок: два коржики з качанизни. Спинившись, глядів, як обшукувачі тягли латані торби на віз, до млинового дива, розчепіреного коренями. То — мов корона нужди, що завершила її збір, награбований і страшенно смачний для владущих.

До чергової хати підїжджають; назустріч їм виходить сім'я через поріг: батько і купа дітей. Батько змарнів, аж чорний — подобизна мумії, і одіж на ньому несвітна, з рябих ганчірок, позшиваних косо, мабуть, віддертих від негодящих кофт і спідниць вікової давності. Знизу кругом обшив — необітною собачою шкірою.

Катранник, через кучугури глядівши разом з двома перехожими, зразу відзначив собі в думці: недавно зідрана та шкіра. Або придушено пса, або дохлого знайдено на пустирі. Ноги в дядька опухли чи обмерзли; він їх пообмотував мотлохом, зверх якого наклав паски, відрізані з рубцями від рамя. І стали ноги товсті, як колоддя. Гурт обшарпаних дітей тримався за тата з усіх боків. Дивно, що вони, всі босоніж і всі худючі, як стеблини,— дуже пузаті: животи їх торбинками віддуваються.

Покривлені двері відхилилися в сіни, де лежить мертва жінка; сніг коло неї наметений.

Облава в гаморі і тупоті розігналасть до дверей. А враз стихла, приклякши і дивлячись на безсловесних мешканців, що стояли біля порога.

Начальник обшукувачів хотів зайти в хату, але намір притьма стрівся з такою силою відстраху перед з'явцями, що вона, мов стиснута вкрай пружина, штовхнула назад. Сіпнувся начальник від хати і вилаявся: з найїдкішою злістю свого серця і виразу. Як димом обдихані,

він і вся облава, хто задком, потоптуючися, а хто зразу повернувши, відходили від живих примар; потім прискорили ходу і в ворота вже вибігали — до збірного воза, з яким негайно посунули далі. Три свідки, ще коли бригада наближалася, і собі відвели очі; побрели вулицею: далі від лиха.

Мирон Данилович застав плачі коло старшого сина, що, лежачи на вузькій постелі, важко дихав і казав:

— Я скоро помру.

Побивається мати; і став коло постелі тато — неспроможний слово вимовити; душа скована...

"Це — кінець!" — нестерпною іскрою пронеслося в свідомості. Враз Мирон Данилович застиг від холоду, що обсипав груди. Здавалося, серце западає в яму. Так пробув довго коло первістка. Вийняв з кишені коржик і поклав синові в руку: чути, яка холодна долоня в нього і зовсім безвільна. Очі далекі: дивляться, але не бачать.

Заснув, чи забуття огорнуло; з годину, поки син дрімав, були всі тихо в хаті, навшпиньках переходили і розмовляли пошепки.

Коли ж він прокинувся, проказав спокійно:

— Гарячої води хочу напиться! — глянув на коржик і почав їсти, як звичайно.

Мати швиденько взяла хватки і витягла з печі чавунець — там, біля золи, тримала трохи юшки; поставила на припічку і шукає кухоль і не знайде: вкрай розгублена... Зрештою, відшукавши, набрала юшки; дрібно зацокотів кухоль об чавун. Син пив, вона ж дивилась на обличчя його, як на присуд собі, — чи зостанеться Микола жити з ними, чи будуть покинуті: в порожнечі, як у прірві вночі.

Його очі світліші, ніж перед дрімотою. Дожував коржик, повільно — смакуючи. Батько переломив другий коржик надвоє і наділив менших: хрумкали і підходили до печі запивати юшкою. Бачивши, як мучився старший братик, були і досі налякані.

Загроза проминула, але материна душа — в тривозі. Страх збільшився вміть, бо в Миколи над щиколотками, крізь лахміття, видно: на припухлих і розірваних місцях просочилась вода. Мало не закричала мати, як побачила руїну живого тіла синового. Метнулась шукати чистої полотнини і, знаходячи ранки, перев'язувала їх.

Після того Микола знов заснув.

У хаті тиша: до самого надвечір'я; коли ж зайшли сутінки, Мирон Данилович найтихішим шепотом розповів дружині, як навідувався до Самохи. Згадав про чутку: що дехто їздить хліб шукати в місті, хоч то небезпечно. Ловлять і, завівши в глухий степ, кидають на погибель, або в яруги звалюють — не знати, чи правда.

Дружина схопилась при згадці про хліб:

— Спробувати можна, бо вже смерть. Від тих, що хапають, можна втекти; всіх не піймають...

Під час розмови побачили — син піднімає руку розпачливо: ніби тоне в річці і знак подає, захиляючися і б'ючися останніми зусиллями. Підбігли до нього, але він зітхнув, як з важкої гіркоти, і стих. Не поворухнуться уста і вії не здригнуться: вже недвижні! — втекло життя від них.

Мати припала — мов прикипіла кістками рук: здавалося, втратила розум, і от смерть її саму звалить, спинивши терпіння, що проривається то в квілення, то нестямний плач. Поруч неї стояв батько, тінь людини; рідко йшла, як огненна, сльоза по безкрівній щоці. Діти коло них —

трусяться від тривоги, ловлять руки мамині і татові: наче незносимий мороз обвіює, і хочуть зогрітися. Не стало в них брата, що завжди був мирний, з теплим словом, — ніколи не крикне. Тільки гляне тихими очима, підожде, думаючи щось, ніби зовсім стороннє і гарне, тоді зробить, — про що вони просили. Світив добрістю братик їхній, і навіки такого другого не буде. Вони гірко покинуті без нього.

Пізно ввечері, біліючи сорочкою на грудях, що до них мерехтіла свічка, лежав Микола в другій хаті. Було холодно, але стояла купкою родина і все не могла відірватися поглядом від покійного.

Матір не можна впізнати: за вечір стала іншою. Як вишня, що недосвіток поранив смертельно, — тоді опав цвіт, і зосталась вона темніти гілками, не відкликаючись на нове тепло.

Треба двічі повторювати слова до притерплої душі, бо втратила відчуття навколишньої; як сновиди. Навіть не плакала того вечора. Чоловік, погасивши огник, вивів її з світлички, що стала покійницькою. І діти вийшли з ними. Погас огник над грудьми старшого сина, мов життя в тутешньому світі: назавжди. Зосталась темрява, через яку переходити, прощаючись — їм і йому.

Мати лягла на печі. Попереду вона мала постіль на полу, невисоко піднятому над долівкою, між причілковою стіною і піччю: там, коли був маленький, тулився також Микола. Потім для нього поставили ліжко, при самому вікні. А цієї зими пересунули до печі, бо з вікна холодом несло; ліжко тут і залишили, хоч власник покинув його.

Була жива бабуса — на печі спала. Менші діти коло неї: слухали казок, поки і заснули. Часом скаженіла хуртовина і, виючи, влітала в комин. А на печі так тепло від нагрітого зерна, що ним присипаний черінь. Бабуса оповідала про сіроманця і вкрадену королівну. Прикручена лампа або каганчик залишали примарний сутінок, в якому живо творилися події для настраханої уяви.

Нема бабусі. Зерно зникло; схолодніла піч; і темрява запанувала.

Лежить на печі мати з дітьми: горнутья до неї, вона ж, тримаючи їхні руки, ніяк не опритомніє, не вирветься від горя, що калічить серце. І вже змученість, дужча від нещастя, закрила їй повіки.

Наступний день відкрився сірий. У хаті хвороблива мовчанка; з кутів дихає холодна сирість, і малі кашляють, аж надриваються. Життя почало йти, ніби в тумані чи мряці. Очі недужі в кожного: з лихоманковою запаленістю.

Мирон Данилович робив труну і копав нову яму, поряд недавньої.

Винесли туди покійничка. Поставили труну на дно. Мати взяла в жменю землі і, ставши до краю, хоче кинути — впустити з пальців, але сама хилиться вниз, розсипавши темні грудочки. Впала б вона, якби Мирон Данилович не підхопив під руки. Довго ще не могла отямитись.

Уже свіжа могилка виросла в саду: видавалась жахливо чорною поруч бабусиної — під снігом ніби срібної.

До самого смерку пролежала мати недужою; ввечері підвелася з гострим поблиском в зіницях.

— Поїду з дітьми в місто: по хліб! — сказала чоловікові. — Хоч кусник знайдеться; бо всі поляжуть...

14

Зібралася в дорогу швидко, та й брати нічого — тільки скупі карбованці на квитки, дещо з теплішого рамтя і торбинка, в якій, крім варених картоплин, були кусні малясника. Сім'я пішла на станцію в післяобідній час. Спершу мати так спішила, що діти підбігали за нею; згодом, трішки заспокоєна, стишилася.

Потепліло. Хмари низькі по всьому небу, темні коло обрію, аж чорні, як вугіль, із синявістю. Там тоненька стрічна вечірнього огню, безконечно смутного і мов змореного, пролягла при землі; непомітно згасла.

Окремі постаті, кволо переставляючи ноги, рухалися в сутінку над дорогою.

Не було заметілі, і сім'я встигла до чергового потягу, що опівночі, а як спізниться, то перед світанком міг прибути в окружне місто.

— Не знаю, що з нами буде,— сказала, прощаючись із чоловіком, Дарія Олександрівна, — може, вижебраю для вих...

Закрила очі хусткою, не може говорити: з жалю до малих; а скріпившись духом, наказує чоловікові:

— Хати гляди! Якщо зайдуть і розвалять, де дінемось? Пропадем на снігу. А поки є куток...

Знов зупинилась, бачивши його в такій скорбі, як ніколи, і тоді зродилося передчуття — ніби повів з чорного поля прийшов до серця і сповістив розлуку, не зовсім близьку, але більшу, ніж сьогоднішня. Треба подужати болісний напад.

— Їдемо, як човном на страшне море; думаю про одно:

коли додому?

— Тільки обминіть облави — недарма чутка про них. Вдарив дзвінок.

— Прощайтеся!— звеліла дітям Дарія Олександрівна.

Вони припали, скронями притулились до тата. Зворушився він дуже: перший раз в житті — так! до глибин душі, що її страждання шарпнуло, мов буря — дерево, відриваючи від ґрунту.

Пішли рідні від нього в вагон і весь час оглядались, подаючи прощальні знаки долонею і хусточкою. Вітали наостанок з вікна, коли потяг відходив, аж поки зник він коло хмар, безсвітних, як земля; темрява закрила його слід. Тоді пішов Мирон Данилович мимо станційного будинку — на дорогу. Двері прочинялись і чути було з репродуктора передачу:

іржавий голос вигукував про велич вождя.

Сунуть кволі постаті від станції, освітлені електричними стяжинами, що з шибок простяглися в сутінок зими.

Бричка дожидає; мабуть, з начальства придержався в буфеті хтось, біля дорогої "стопочки".

Відходить повільно Катранник! — мов домівля його тут зосталась. Відчув, який покинутий він без рідних, сам-один, — непотрібний нікому і чужий, пробігує тінь від хмари: нікому немає діла до нього. Порожній світ став і сирітський; тільки ж причаїлась люта сила, як на страшній сторінці з книги дитячих літ. Сирота вчився тоді в сільській трикласній школі. І так приликав до малювання, що вчигелька питала: "Звідки живі лінії тобі приходять, Катраннику?"

Він їх, мов нитки пісенні, вів олівцем на шорсткому папері: любив їх. А пропала думка про малярство — за недолею. Одного разу виобразив хижака в степу. Трава безліччю стеблинок поткалася густо, як туман. Крізь нього смугою, ледь помітною, означається тулуб звіра, манячіє охраста голова. Очі згострені кутиками і поставлені косо з напнутих щілин стежить, без жодного проблиску теплого, жорстокість, означена в вістрях двох блискучих клинців насерединх. Безмірно роз'ятрилась вона

з жадоби крові: на жертву, що повинна підійти близько. Необачна! — обдурена сповидною безпекою серед непорушного процвітання, зближається до смерті в муках. Личина ворога, зловісно-жовта окриває, аби знепримітитись, травинами свій вигляд: яскравими, як свічки, в пахощах, що збуджують радість. Причаюється погубник під похил рослин і в повів відворотного вітру, ховаючи разючий пахкіт. Грозить, як втілення хижості безодні. Зготовлений до вхвату зубами в горло жертви. Лапи пружаються: перебити хребет жертви і внизати пазурі в м'ясо..Зубата машина, для кривавого терзання, здібна гнати з буряною швидкістю. Приховується до секунди нападу... тоді —плижок і хряск! І, зойкнувши, сконає жива істота.

Ось тепер: скрізь падають люди; з рідної хати дві душі

вхоплено.

В сумній самоті відходить Катранник від станції; враз бричка проторохкотіла мимо, несучи когось владущого: dokonувати гибель.

Хмари видавались камінними, непровидними чорнотою, мов обгорілі — при самій сніжній скатерті, що блідно посвічувала крізь ніч. А здалеку, в мороці, мерехтіли рідкі огники села.

Прийшов додому Катранник і ліг. Як ліг, в такий сон запався, що відкрив очі пізно другого дня. Зразу ж пожував печива і запив холодною водою, небагато беручи з відра: боявся опухнути. Вийшов надвір; була надія на знахідку чи добрий випадок.

Коли пускався воріт, відчував, що трохи ніби зв'язаний, невідомо чому. Оглянувся на перехресті, лихо!.. Доганяють: Щікрятів і другий, в сивастій ушанці і пальті землистого кольору.

Катранник переходить на другу сторону вулиці і чує, вони — так само. Схолонуло серце і впало: "Братимуть!" Уже тупав, як на страту.

Напасники ж порівнялись і супровоять. На другому розі Шікрятів скомандував:

— Іди з нами!

Проминули сільраду і ведуть на площу. "Хіба в церкву? — здивувався Катранник.— Вона ж закрита".

А ні! — відчинено її. Заведено туди хлібороба і поставлено перед окуляри Отроходіна, що ждав коло підручного гуртка.

Селянин до "тисячника" байдужий. Очі заповнені купами зерна, заввишки в старі могили, посеред церкви і попід стінами: скрізь підгнивало. Недалеко від дверей — картопля, видно, що обмерзла; долі вона і в мішках також, по обидва боки переходу. Між купами зерна і картоплі складено пилястий ліс, дошки і обаполи — сама соснина. Недокінчена прибудова запилилася риштуванням і рядами стовпів, що їх сполучили з стіною прицвяховані рейки. Всюди порохнява і павутиння в руїні, якою обернувся недавній храм,— а був чистий, мов зірка.

Шікрятів, кинувши на приведеного, доповів:

— Осьде він !

— Як звуть? — удає неухажність Отроходін. Хлібороб подумав: відомо ж вам, кого взяли. Помовчу.

— Тебе питаю, як звуть? — раптом закричав, аж прибагрів, Отроходін.

Мовчить селянин, коли допитувач пронизує зором крізь крижанисті стекла окулярів. Знов стали насупроти і зітнулися поглядами на звуженій життєвій смузі. Один помітно обрешкнув після останніх зборів. Але другий вимарнів — на свій кістяк; обличчя означувалося тільки

череповими обрисами і темніла небрита борідка, ніби з попелястого клоччя. Лоб обтягнувся: восковою сірістю віддавав, надмірно високий, над запалими очними ямками. Так часом виглядають тифозні. Очі побільшали і, здається, побілішали: стали зовсім сивасті і висвічували гіркоту душевну в пристиглому погляді.

Отроходін, що хотів криком тільки розбити мовчання, став відчувати, як нерви зриваються справді в гніві. Продовжуючи допит, відводить погляд на Щікрятова.

— Як його звуть?

— Звуть: Катранник Мирон, злісний підкуркульник; приховує предмети церкви, коли підлягають конфіскації і здачі державі.

— Он як!— протягнув Отроходін і намагався струсити з самопочуття якусь прикрість або приховати від власної думки.— Так він злісний...

Мирон Данилович дивиться, ніби мимоволі, на допитувача, здавшись на хід подій: як буде — так буде. "Хіба я злісний? — питає в думці. — Аж ніяк; мені однаково".

Вимовляючи "злісний", Отроходін глянув на селянина, але відбіг від його очей. Нерівновага в нервах посилювалася, і несло, як на хвилі, з палючою втіхою. Тільки непевність була — як допит продовжити далі? Виручив Шікрятов, земляк бистрий і второпний.

— Вирито в попелищі закопані буряки. Десь там і чаша: золота, зроблена як художня, і кругом дорогі камінці. Відома постанова комісії, щоб передати державі: а він сховав. Однесли до нього дівчата і самі повтікали з села.

— Хто свідок?— питає, для судового значення, Отроходін.

Свідок є: одна комсомолка; випадково чула, як Катеріна, та, що втекла, розказувала про Катранників. А бригадир бачив — чашу брала Катерина.

—Негайно здати чашу!— призначив Отроходін, здобувши металічний тон, мов командир при окопі.— В противному разі ти відповиси і сім'я з тобою.

— Його жінка з дітьми втекла,— повідомляє Шікрятов,— я сьогодні взнав.

— А, відчула, що злочин розкрито. Мабуть, і він намірився тікати, як спровадив сім'ю. Признавайсь, де чаша! Мирон Данилович відповів без мови, розвівши руки і заперечливо головою відхитавши,— не брав, не знає. Бо вирішив: коли змовчати цілком, вони думатимуть, що сховав чашу і принімів; бач, страшно проговоритися. Треба знак подати, нехай забудуть про сім'ю.

Отроходін бачить і радіє в думці: "Індус розколюється! Натисну"

Тупотом набіг на селянина і закричав:

—Чого відхитуєшся! Де чаша?

Зрозумів тоді Катранник — стій мовчки і непорушне. Бо вчепиться личина в кожний знак. Застиг селянин: хоч болісно впекла напасть.

Знов викриком допитувач різав слух:

—Кажі зараз! Бо тут тобі кінець.

Насунувся хмарою, що кидає з зіниць блискавку:

—Кажі, поки дійду до п'яти: раз! два! три! чотири!.. Чуєш, одчислю п'ять і виб'ю душу з тебе, ну, я жду — кажи! Чого мовчиш?

Катранник безмовний. Тоді враз, руку відкинувши, розмахнувся Отроходін і вдарив селянина по голові. Ойкнув той і, скручуючись на місці, впав до ніг допитувача: лікті стукнули об підлогу.

Отроходін потер рукою об полу свого пальта і одвернувся, зиркнувши на обличчя селянина,— чи живий? Якщо вмер, сліди чаші пропали. Можна було б віддати впертого в сільїраду під арешт. Але хтось, добувши чашу, прикарманить; або виставиться для відзнак: через твою невдачу. Ні! краще — так. Супроти канцелярських шакалів, ледве вліз сюди, на склад, а то б і досі дерся до млина між мертвяками.

Про життя селянина, як окрему цінність, гадки в Отроходіна немає.

— Розворуши!— звелів Шікрятіву.

При дверях, поруч мітли і лопати, стояло відро з брудною водою, — приніс Шікрятів і линув на голову непритомного: той відкрив повіки і застогнав; а поливач метко вдарив ногою під ребра. Заворушився тоді селянин від різкого болю і пробує встати, опираючися руками об запилену долівку.

Шікрятів і напарник — "сива ушанка" — рвонули його під руки і поставили; всилу він на ногах тримався. Голова падала на груди. Мов невидющі були очі, без живого свічення.

Від того звеселів Отроходін несамовито, вимовляючи в думці собі: "Погас! Погас!"— про брак світла в очах селянина. Навіть не приховує почуття, тільки удає, що дуже радий притомності побитого.

— От, проснувся! Хто знав, що ти такий? — торкни і вже валишся, а сам винен, бо роздразнив мене. Залізного можна збісити. Ну, кажи, де чаша?

Пождавши марно, міняє голос:

— Їсти хочеш, і сім'я теж. Я нагодую!— Повернув обличчя до гурту і звелів: — Мішок пшениці!

Два підручні тягнуть від стіни обпорошену вагу.

— Скажи, де чаша, — мішок твій!

Катранник, підтримуваний з обох боків, мовчав, хоч поставлено мішок перед його очі і розкрито. Дивився безвиразно він... А вмить аж сіпнувся і втопив погляд в живий колір пшениці! Ось — хліб, через хвилину можна взяти, тільки скажи, чаша де. Скоро ж смуток прийшов і обкинув думки з гіркотою: "Щоб так, за це зерно — продати? А тоді куди? Від неба кара буде, мені і дітям... І хто виживе в селі, проклене Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти".

Він закрив очі і, звівши голову на груди, мовчить.

Допитувач сказав до підручних:

— Борошно принеси!

Вже почув Мирон Данилович, що ставлять і другий мішок; не хотів дивитись, але подужала примана: бачити ще раз — справжнє борошно, білість його. Глянув... Крупчатка! З неї пекли празниковий хліб, який звали в дитинстві — "папка"; можна б сьогодні спекти, вернувшись звідси. Ще ніколи за життя таким диким зойком, нікому не чутним, проте безмірно пекучим, не рвалася в душі жадоба: з'їсти хліба! Катранник задрижав весь і простягнувся сухокостими пальцями, вже божеволіючи,

до відкритого мішка. Швидко ж і обпав, знеможено закривши очі, — тільки здогад проблиснув: "Це підстроєно наперед, мене погубити..." Заморочилися думки від змори і виснаження. В очах стемніло. Він обвис, як гілка, що надломилася і зів'яла.

Допитувач побачив: жертва півмертвою випадає з рук; а відзначив собі: "Подіяло! З'явиться сам і проситиме". Одночасно ж досада впекла, бо примітив — на мить в очах селянина знов віджило свічення, хоч враз сховалося під повіками.

Отроходін подав нетерпеливий знак видалення: кінцями пальців.

Поведено хлібороба за двері і, через східці, кинуто на сніг, і його шапку — слідом.

Від холоду він очуняв; тихо постогнуючи, ворухився, як каліка. Підводився потроху, спершу на коліна, потім і на весь ріст. Заточуючись, похилив через площу. Від морозного повітря і снігу, до якого лежав опухлою скронею, швидко полегшало: біль притих...

"Мабуть, я переступив якусь межу — легший зробився".

Все думав: казати жінці про допит чи ні? "Помовчу, бо за мене душею болітиме".

Додому брів під хуртовинкою, що вже зривалася; почув розпачливий крик неподалеку. Помітив: на крик прямували інші — кожен одинцем, не так, як колись гуртками єдналися, поспішаючи і знаходячи здогади про подію. Вже розсипано зв'язки людські і всяк понурим напрямком своїм простує з замкнутою думкою і відстороненістю серця, мов здичавілий. Рідко туляться в купу по два чи три чоловіки. Зібравшись, глядять мовчки, як жінка біжить — кидається Серед сніговію то в один бік, то, стрічаючи обмерзлу осичину, в протилежний бік, до хати, і зразу відбігає, мечеться, як сліпа. Одно кричить:

— Убийте мене! Убийте мене!

Не питаючи нікого, Мирон Данилович підійшов близько до глядачів, один з котрих пояснює:

— Кажуть сусіди, що тут проходили,— її сім'я все макуху їла і стала примішувати бадилля, назбиране з осені. Молодиця блекоти через силу наїлася. І чоловіка пригощувала до зілля, він їв, хтозна що з ним зробиться,— може, те саме буде. Чи не одвести її додому? Уб'ється тут або скалічиться, як не замерзне на снігу.

— Одвести! А чого ж? Одвести додому, і все!— раптом з настирливістю, несподіваною для себе самого, заговорив Мирон Данилович до глядачів. — Берімся, поки не замерзла!

Пішли назустріч молодиці, до дерев на розгородженому дворі, схопили її за руки вчотирьох і ведуть. Вона дуже пручається, повторюючи кричма, щоб зразу вбили її,— ледве змогли довести до порога. Вже не розуміє, куди ведуть.

Перейшли гурбою через сіни і відчинили двері: побачили біля печі чоловіка, що мав на собі стріп'я від сорочки і дивинся шалено; верхні повіки підняті високо і погляд врізається на прибулих. Скрізь по хаті кров: на лаві зарізана дитина і жаско спотворена.

Чоловік розвів огонь на самому припічку: диму повна хата! — і готує їжу на сковорідці; щось жує, тримаючи в руці ніж.

Один з дядьків, які ввійшли слідом за першим, скрикнув:

— Він дитину зарізав і смажить! Збожеволів.

Невиразимий страх напав на Мирона Даниловича, що випустив рукав молодиці з своїх пальців; інші також до порога відсахнулися, злякані, але ніхто з хати не виходив — стоять всі, ніби примерзли на глиняній долівці.

Молодиця, як попереду, блукала зором і не розуміла нічого, що сталося. Зовсім безтямна і знесилена, опустилась — лягла долі, зразу ж тут, коло ніг свого чоловіка: помучившись хвилину, вмерла. А він уже не жував; ковтнувши що було в роті, так і застигнув: не збагне жінчиної смерті і власного стану. Враз він рвонувся з місця, впустивши ніж, і, ледве одягнений, з рештками сорочки на голих плечах, розштовхнув гурт селян біля порога і вибіг надвір. Навіжено погнав під хуртовиною, мимо стовпців, що zostалися від воріт. Дядьки — за ним, але не збіжать, не доженуть ніяк. Він мчав у степ, по глибоких заметах, падаючи і миттю схоплюючися.

— Доженім, бо десь упаде і замерзне!

— Не побачить ніхто, де впав...

Підбігав з дядьками і Мирон Данилович, вкрай захеканий; всі хотіли таки впіймати скаженця — не дати йому згинуту на снігу. Були слабі; стишувалися, відсапуючи, і аж хрипіли.

Версти завіяні, вже не видно втеклого! — так забіг, що ні догнати, ні примітити. Постояли люди, обліплені снігом, і назад вернулися, схиляючи голови під хуртовиною, до того вморені, що всилу ступали; ніхто слова не вимовить.

Біля села, на стежці, рідко протоптаній, лежав чоловік, виставивши праву руку вгору; і завія всього притрушує. Спинилися люди, що після ловлення безумця тяжко дихали.

— Вже переставився! Вже готовий,— сказав один селянин і, знявши шапку, перехрестився, за ним інші. Другий з гурту додав:

— Поперед нас потяг стежку і нас піджидає.

Сказав дядько так і раптом упізнав покійника; здивовано вигукнув:

— Це ж Лук'ян, що голосує "за!" Дивіться, рука піднята!

Приглянулися всі і ствердили:

— Він, він сам і ніхто другий.

Задубіла правиця мертвого, піднявшись високо з-під свіжого снігу.

— Значить, голосує! — озвався першим селянин; не до веселості було і ніхто про це слова більше не вимовив.

Ледве всміхнулись.

— Прибрати б його,— заговорив дядько, що згадав про стежку на той світ.

Інші огірчено відказали:

— Так і самі падати будемо! Духу нема. Скажем, хай підвода сюди прийде.

Верталися мовчки в село; вже підходили близько до крайніх хат, коли враз — від степу тупіт...

Хтось крізь завію поспішав за ними. Аж здригнувся Мирон Данилович із несподіванки, бо подумав, що то біжить шаленець.

— Підождіть, люди!— позвав хтось, наближаючись, і поічили всі зовсім невідомого.

— Подождіть, хочу спитати, чи з млина борошно дають. Вам ближче,
— я нетутешній, з приселка Ситнягів...

— Борошно? Ждіть: як зайці кукурікнуть, то приходьте з двома мішками!

— Скоріш пісок на цеглині вродить.

— У крука легше випросити...

Дядьки, зачеплені при згадці про млин і борошно, врізали, що думають, і знов зацікавили: дивляться на ситнягівця докіливо, мовляв, здитинів, чи що.

— А-а! Так і досі не дають, — простакувато протяг прибулий: чолові'яга з різкими і відхиленими рисами небритого обличчя: він в низькій шапці і в ватянці, весь біло обпорошений. Я чув, багато хто збирається завтра туди.

— Даром збираються!

— Хіба, що ноги позичені.

— З шилом по медок...

Чолов'яга огризнувся:

— А хоч би з шилом! Когось на млині торкнути в бік, враз би борошно висипав.

— Їх торкнеш!

— Там з гвинтівками і лозиняками.

— Стріляють і в шию дають такої крупчатки, що сніг їси...

— Як багато збереться, мурав'ї ведмедя женуть.

— Е, так то ведмедя. В нього мало кігтів, коли мурашок сила тьменна. А тут же чорт, а не ведмідь.

Мирон Данилович плекав потайну думку: що в грабіжників треба вирвати свій хліб, та — як? Хіба збереться хмара людей, то чимало вскочить до млина. Всім винести борошна і зразу ж сховати. Він сказав:

— Насунути громадою, тільки серед ночі, і можна взяти млин.

— Серед ночі? — питає прибулий. — Рано вдосвіта теж можна.

— Не знаю, чи можна, — вагається Мирон Данилович.

Дядьки відходили, кожен на свій куток.

Прибулий сказав до Катранника:

— З вами пройду через вулицю...

На пустельному перехрестку заговорив суворо, ніби наказуючи:

— Завтра зарання з нашого села підуть на млин, бо все одно — смерть. Нехай пристануть ваші. Кажіть кожному, хто певний!

Викрикнув і пішов під завію.

Йому дуже зрадів Мирон Данилович: от рішучий чоловік! — якби так спочатку. Бо вже люди — як мухи, спромоги нема. А вранці негаразд:

почнуть стріляти вартові, всіх видно. Вночі ж темрява криє; а хто підніметься? — я по картоплю йшов, і то перед світом.

Хуртовина погустішала. Сніжини підлітають до вікон і спиняються, мов шукаючи входу в житло, але, не відкривши, покружляють, поколиваються, полетять набік і вверх, до стріхи. Віддаленіли знов через незмірний простір: десь на рівнину падати і спинятися назавжди.

Нові сипнуть; потчуть на білих верстатах, поставлених між небом і землею. Множиться літ і множиться, ніби ниті, що розсіпані, легко рушають численністю, навіть бунтуються — б'ють, як із жмень, прямо і на сторони. І несуть чисту завісу, якою окривають хати.

Ось — свій двір і двері; рештки саду, схожі на примари. Мирон Данилович підійшов до могилок: обидві світлі під димучою завісою; впокійні і ненаші. Дві істоти взято, найрідніші йому, кров'ю зв'язані: мати його і син,— в низці скорбного життя, з минувшин і до будучини, куди нитка первісткова пропала. Близько домують рідні — один крок до них, але страшна і найнепрístupиміша в світі межа відділяє. За нею вони незбагненно далекі!.. Ні сказати їм слово, вістку даючи, ні від них почути, — стіна незрима стоїть, і ніхто не пройде крізь неї, не прогляне з мовою привітів, між найдорожчими. І гляди, поруч двох могилок стануть нові. Хоч би хоронити було кому.

Треба вранці йти війною на млин. Бо кволо сидіти — могилки множити. Будь отут дружина, заборонить речами і плачем; побоїться. А брат Прокіп сказав правду! — хижак на цепу в диявола, кидаючись, мчить і розриває всіх підряд.

В хату зайшов Мирон Данилович; пуста холодна. Пожувавши малясників, приліг, бо — ніби кістками розбитий.

Відпочинув і взяв сокиру: зрубати вербичку біля глинища. Робота забарна. Дерево промерзло, а сніг сліпить слабого дроворуба.

Пора сходити по остачу картоплі, закопану в кагаті; а от, замісто цього — похід на млин. Можна і післязавтра вирити запас.

Вихряться сніжинки вкруг і женуть, подібно як думки; все вколо біди. Чого захожани чужі стали мучити кожного, гарбаючи хліб собі! — від всіх, кого вимордовують. То ж наш хліб і самі повинні взяти, коли з дітьми гинемо. Кому сказати про млин? Пощастить — дякуватимуть, а ні — прокленуть. Гляди, zostався в родині батько: держить при житті дітей і жінок; пропав він — сім'я теж, себто: я вб'ю їх. Ні, піду сам, а другим хай скажуть ті, що пізній збір надумали і вранці видний — для розстрілів. Вночі півсонну сторожу легше обпати і ховатися з ношею легше. Лихо жде, але йти треба...

Мирон Данилович порубав гілля і в сіни відніс; потім, пересікши стовбурець, упрігся в шворки і перетягнув колоди. Полежав, болісно дихаючи. Зварив трохи пшоняного супу — рідкого, аж синюватого.

15

Починало бліднути крайнебо; вже люди виходили з Кленоточі — їх більше, ніж сподівався Мирон Данилович. "Чутка обійшла через довірених!" — подумав він. Простували дорогою, потім звернули в занесений і неходжений степ: здоровіші протоптували стежку через сніг, який під повівом потеплілого передсвітанку злягався, тримаючи рівні сліди. В кожного костурець або кілок, вихоплений з недопаленого тину, і також — мішок чи торбина. Два дядьки, за якими ступав Катранник, почали притишений розбір:

— Одна смерть, хоч і смирно дихатиі

— Це сліпі в колисках бачать...

— Хліб пріє на зсипках і згнива: просто в гязі, під дірявим брезентом.

— Не ціпків треба, а чогось другого, бо ні прілої зернини так не дадуть.

— Всі зуби виставлять. Якби нас більше, — сусідські обіцялись...

— Будуть! Підняли ж нас. Треба швидко впоратись: гуртом, як один. Набрати і зразу розбігтись нарізно.

— А що якби з сім'ями, з дітьми опухлими поїхали і стали в сніг під Москвою, не відходили, поки не оддадуть наш хліб, для маленьких! — поможеться чи ні?

— Кому ж. поможеться, коли звеліли наших не пускати в Росію; завертають! Там серця нема — камінь під ребром. Сюди прислали своїх: цей страх робити.

— Я з жінкою сперечався, казав: наберем борошна чи зерна і назад. Нас багато, хіба всіх зловлять? Не встигнете нічого, — перечить жінка, — ті з гвинтівками, постріляють. А я кажу: дехто таки доб'ється до хліба. Ні, — говорить вона, — ті такі люті, що всіх покладуть, і ти б зостався дома; страшно мені. Відмовляю їй: одна смерть — сидимо сумирне дома чи пробуємо хліб забрати. Все повторює жінка: не йшов би, не скінчиться добром; якби на початку голоду рушили, взяли б, а тепер і людей рідко, — вже повимирали. Я їй вичитую: хіба можна дома сидіти, коли всі йдуть? Знаю, — сказала вова з сльозами, — тільки чує серце, що нічого не буде, крім біди.

Переказав суперечку селянин і замовк; сусід докоряє:

— І так. досиділись. Не зуміли зразу зібратись, тепер ходім, бо виморять, як комашок!

Мірон Данилович певен: будь жінка дома, не пустила б сюди. Коли ж сам зостався, не сміє відмовити — не буде виправдання, бо ні жінчині

сльози, ні просьби дитячі не спиняли, а сидів дома. Була б ганьба тяжка. Мусить іти: і не ради честі самої, але з konieczності — також! От нічого в місті не здобудуть і вернуться такі голодні і зморені, що похворіють, тоді без харчів — хто видужає? Мерзлої картоплі мало, гляди, і ту хтось вигріб. Півзими, до перших бруньок треба перебути, а вже, крім решток лузги і пшона в вузлику, нічого немає. Страшний край життя, мов прислон при безодні, зовсім близько. Тут же, куди всі йдуть, є хліб — треба брати його: сьогодні, негайно, і можна продержатись...

Мряка, що облягала сніжний простір, почала розточуватись, як розірвана намітка на окремі невстижимі волоконця. Вони помалу відмирили, відступаючи перед сірою виднотою з східного обрію. Небо — в сивих хмарах, повних тіні.

Похід хліборобів розділився на окремі течії; від сусіднього села тяж кілька потоків людських сунуло через сніг. Обидві сторони, зустрівшись, постояли трохи і повернули в напрямку до млина.

Щодалі, все дужче розділялися стрічки того спільного руху — на ряди, ланки, гуртки. Зрештою, людська множина, зовсім розпорошена, темно-сірими постатями всіяла степ, що виднів і ставав, проти хмар, білий, як березова кора, і рівний, як празникова скатерть на столі: без видимого кінця.

Рухалися селяни через холодну просторінь в одну сторону, однією думкою, про яку свідчив мішечок чи його подіб'я різного роду в кожного.

Кволо починався рідкий сніжок і скоро стихав. Надходячи до млина, людський рух звужувався в передніх низках, як хвилях, що повинні навкруг обгорнути прибережний камінь.

Степ, ніби рівний, але для хідця приберігає численні горби і пагорбки, рівчаки і видолинки, вимоїни і менші скривленості ґрунту, вкриті в сніг.

Мирону Даниловичу випав, як нарочито, безперервний збір нерівного місця, що виснажував серце і роз'ятрював досаду. Поки доплуганиться чоловік, то борошно розберуть, якщо пощастить проскочити в млин. Або — перші вхоплять, а пізніших обаранить варта, прислана на підмогу: вистріляє чи арештує.

Невиголоджений, він би випередив багатьох, — сьогодні ж, охлявши, відстав і мляво борсається в сніговинні.

Із-за горбів млина не видно: дряпайся або виходь навскоси. Скрізь сліди; тут походжено і зрито сніг і землю в розшуках городини. Зайшла тривога: і до кагату теж можуть добратися, хоч то — в другу сторону від села. Але скоро сподіванка здобути борошно знов заповонила серце. Відчував селянин, що він інша істота, ніж був, виходячи з двору. Тепер ніби повідь виносить в обшир, проходжений людьми. Неовідома досі почуттєва пружина запанувала над його намірами, мов закон. Якби спитали попереду про її присутність, він би плечима знизав з дива: про що спитали?— не знає. Вона взяла собі, проти хвилювання, всі рушії свідомості, мов видноти, звідки обкинулося значення в довколишній світ, щоб відати його чоловікові, будучи собою. Здається, дужча, ніж сама воля, якраз стала на місці неї і діє однаково, з необхідністю і також з надією, що тут — порятунок для всіх в хаті. Страшно багато це означає для душі, що замкнута серед глухої покинутості, і тільки той милий острівець зберіг радість: від бачення при спільних вікнах, де поділено також нещастя в дожданнях. Як гніздо птахові, там схоронок для серця і майбутність його; і так — кожній з темно-сірих постатей, що мовчки поспішали до млина. Не здобудуть хліба, — знищиться світло життя: тобі і гурткові рідних істот, при обмерзлих дверях.

Вибравшись на рівнину, Мирон Данилович загледів на млині прапор. Червоність підсилена проти сніжного обширу, дико горюча, враз привіяла грішну погрозу і стала нею зростати відчутно, вже як хижість, розлючена до того, що от метнеться вчинити біду в цілому житті. Миттю ж і пригасла нею, додавши селянинові до нетерпеливості пекучий острах. А люди йшли і йшли безупинно. Близько млин.

Спершу сторожа біля брами, побачивши селян, тільки трохи ворушилася. Ждала, з гвинтівками напереважки, коли ряди спиняться: бо невідомо: чи то — неслухняний вихід, чи, можливо, сільські керівники кудись переганяють населення через степ. Вона звиклася з неприродною і неглуздою владущістю начальства: не могла відразу збагнути, що супроти його волі виник вихід. Як дотямила, похопилася з надмірною сполошеністю збивати.

Боючися зброї селян, одні вартові зникли за брамні стовпи і звідти відкрили обстріл; інші лягли на сніг, де перед ними були горбки: там пристрілювалися в голодних, передні ряди яких почали вже бігти до млина. Дехто наблизився так, що якби мав револьвер чи "обріз", напевно міг би поцілити прищуплених вартових і проскочити в двір. Але сторожа з близької відстані розстрілювала безоружних підряд.

Перші відразу впали, вбиті на місці; інші корчилися і стогнали, конаючи, дехто ж, ніби здивований, зупинився, приклавши долоню до прострілу в грудях і опускався на розкришений сніг.

Напад продовжувався з розгону: підбігали нові ряди, в яких, мабуть, рідко хто усвідомлював, що сталося — так раптово вчинено розправу з передніми. Селяни поспішали до брами, здається, гнані завією, дужчою ніж страх. Діяла відчайність громади в безвихідді її, приреченої з сім'ями на спін, коли перед очима — будівля, звідки можна брати свій хліб: близько вона... кожен, хто поспішав до брами, надіявся вбігти туди і насипати собі повно борошна в приготовлений мішечок. Бо вернутися з порожніми руками, це — болюча загибель, як досі.

Слідом за передніми, що впали, натовпилась така хвиля людська, що, котивши швидко, грозила затопити вартових. Вже так підбігла, що постріли з гвинтівок не могли її всю покласти, — через декілька хвилин люди, охоплені розпачем, прорвуться в двір.

Але збройні "круки", як їх називав брат Прокіп, вискочили на браму; досі, причаївшись, стояли по обидва боки її, за огорожею. Начальник із-за стовпа визирав і примірявся, коли треба спиняти найгустіший натовп. Визначивши мить, він подав знак і враз бігцем винесено ручні кулемети "дегтярьови" до передбрам'я: вправо і вліво. Зразу ж застрочили вони; одночасно станковий кулемет почав бити з ворітної протулини. Всі хлібороби, що туди бігли, трапляли під бічний вогонь від менших кулеметів і прямий — від більшого. Вартові, як охоронці, розстрілювали кожного, хто наближався з боків до передніх кулеметів.

Мов косарі-крадіжники, поспішаючи, кладуть колосся чужої ниви, так кулеметники стріляниною косили ряди селян. Білу поверхню вкрили собою снопи, звалені завчасно, в беззаконних жнивах. Кров'ю змокши, протавав сніг, коли стогін останнього болю пройшов крізь безгоміння поля і наповнив той світанок.

Посудомленими пальцями дядьки, вмираючи, брали сніг і дряпали промерзлу землю. Дехто пробував підвестися, щоб вийти з місця погибелі, — того дострілювали, і вже падав назавжди. Без милосердя косили навіть тих, які, не дійшовши близько, спинялися і стояли приголомшені: втекти не було сили, а лягти не здогадалися; не думали, що також їх, далеких від брами, вбиватимуть.

Розстріл проходив перед очима Мирона Даниловича, як в сні — як марення, коли вмить повиднівся один з односельчан: кількома рядами попереду пішов близько до брами. Його поранено, і впустив ціпочок, тонкий ціпочок, яким нікого не можна ні вбити, ні скалічити... Впустив і стоїть, мов прислухається: що таке? Що — коло його серця? — ніяк не зрозуміє. Але відчуває: далі вже не піде, — трохи відвернувся від млина, блідий, як сніг, на якому стояв. Кров збігає з кутика вуст. І більше, мабуть, з відрухів душевних, ніж з розмислу, виразив побажання своє. Підвів порожній мішечок, різними клаптями полатаний, що виразно прозначилися — руді і темні, — підвів однією рукою мішечок і держить, а другою рукою сам на нього показує перед вартою і після того відводить в напрямі села. Хотів сказати: я борошна взяти мушу для тих, що там, у

селі, бо мруть, а я не винен, я можу і так згинуть... То для них мушу взяти: ось — у цей мішечок, Раптом розлігся черговий постріл і селянин упав; один тільки короткий рвучкий рух відбув ліктем, і кров, як струмок джерельний, линула з рота враз; побагрила сніг і облила мішечок, мовби показуючи відповідь: он що дано тут для тебе і твоїх дітей! — дано в мішечок: неси, коли піднімешся.

Дальні трохи рушали вперед, поки виразно побачили, що там — розправа над безоружними.

Одна нестріляна ланка ближнього ряду повернулася і побігла назад з останніх сил, — тоді, захоплені її рухом, почали швидко відходити рештки.

Відступ обернувся в безладну втечу; люди металися по степу, без перерви.

Куля поцілила Мирона Даниловича в бік: під плече. Він, взявши костур в ліву руку, притиснув виразку — правою, просунутою під ватник. Поспішив назад і знайшов свої попередні сліди на снігу. "Могло в серце влучити!" — все повторював собі, перебігаючи через видолинки і обминаючи горбки. На западистій дорозі кулі проминали вгорі: поки віддалявся від млина; потім стали рідші. При горбовинах, пригнувшись, Мирон Данилович прискорював крок, як тільки міг. Через високу згортку ґрунту переповзав, чувши над головою подзизкування раз у раз. Далі відходив глибокою вимивиною і міг навіть спочинути.

Спершу кров викрапувала крізь одежу, а згодом запеклась. Навіть біль притих, що дивувало Катранника. Тоді ж, коли він різко рухнув лівою рукою, — враз вколело в м'язах коло ребер. Згадався він: прострелено наскрізь: куля вилетіла, і виразку можна загоїти без лікаря.

Стрілянина вщухла. А скоро потрусив сніжок. "Ще б не збитися і не наскочити на кулемет!" — боязко подумав чоловік. Хуртовина, зненацька набігши, не завіяла дуже і скоро вгамувалась.

До села близько, а чує Катранник: неспроможний далі ступити; притуляється до стіни безверхого сарайчика — віддихати. Закривши очі, побув як у сні, щоб через спочинок перемогти неміч і спинити морок перед очима. Втома, ніби чад, зробила недужим і треба виповітрити її з крові, бо, крок підрізавши, звалить на сніг. Таки пересилив її Мирон Данилович. Розкрив очі, що слабували з недокрів'я, і обернувся поглядом до степу. По білості сніговій темніли одягами люди: жертви домагання; мов крихти гречаного хліба на святковому обрусі.

Дивився недужий — болісно було на серці; і ніби сам теж серед неживих: уже почуттями вбитий! Чи зготований до гибелі. Тільки тінь його істоти пробує відійти від рудої стіни, так трудно! — з гіркими зусиллями в кожному кроці. Крізь недужість, як полон, примарюється щось від вирішеності, ще невідомої, але вже відсвіченої в глибині відчуття.

Всилу добився до хати; впав і, накрившись старими одежинами, заснув, як в домовину покладений. Ні сновиддя, ні чуттєвих примар! Тільки, здається, неозначима і неформна струна, провівшись в обширі, все беззвучно тремтіла: з неспокою, що супроводив сон.

Прокинувся надвечір і обторкав виразку: прошите підпліччя, без широких розривів; кров, запікшись на обох відтулинах, закрила їх. Одежа пристала і треба її відривати, але — боляче. Він скип'ятив води і, наливши в миску, набирає долонею: відмочує полотно. Згадав, що збереглася в хаті скляночка з решткою йоду на самому дні. Коли старший син, босий пішовши в сарай, наступив на дошку з цвяхом, то зразу ж купили в аптеці йод — мазати прокол. Потім викрапували на дрібніші виразки.

Мирон Данилович вирвав пірце з гусячого крила, що ним колись обмітали свіжоспечений хліб чи пироги; чисто обмив, витер, намочив йодом і повів по вражених місцях: запекло гостро. Тоді перев'язався.

Від малясника, запитого водою, так знудило, що відчув падучу кволість і холодний, з льоховою вогкістю, біль в шлунку. Ліг і заплющив очі. Поклав обидві долоні на живіт: зогріти його; відчув, як біль поволі стишується. Навіть думка просвітлішала! — знов відкрила собі виразність речей. Треба скоро забрати картоплю з кагату, — обмислюючи справу, западає в сон.

Похитуючись, вийшов на околицю ввечорі і побачив: рідко хто хоронить мертвих. Неспроможні люди. Тільки в кількох видолинках сім'ї, коло покійних, копають ями. Здоровіші вивезли поранених санками — сліди від полозочків, покроплені кров'ю, простяглися до села.

На ніч відступили хмари з частини зоряного неба, і при його світлі чотири постаті поспішили в степ. Коли погустішала темрява, то супроти неї замерехтіли свічкові огники і кадильні: мов сузір'я, що впало і тремтить біля снігу. Забринів один голос — старечий, врочисто проказуючи речення, часом зриваючися хрипко. Три інші озвалися, як супровід йому: разом, в скорботі співу, більший за всі ридання земні, — вести відправу; від лица всіх. З благанням: помилувати грішних рабів. Огники переходили в один бік і в другий, ніби по складених напрямках, що сполучають зірки в рисунок; переходили через темряву і вели з собою співучу печаль, звернену в невидимість найвищого неба, що зверх всіх світів, мов світляна гора. Вічно біліє від присутності Отця людей і янголів.

Катранник слухав і не міг відійти. Здається, лежала перед очима, на весь далекий обмір розкрита, книга з тайною значення, що його душа не могла обняти, читаючи з світучих літер. Але вона належить до неї, мов остання власність, якої жовтий володар не міг відібрати, грабуючи життя.

Передсвітанковий сутінок. Видно вже, як люди тягнуться по снігу, важко переставляючи ноги; дехто ліг. Багато селян простує вподовж колії, випередивши слабіших, що розсипані в степу.

Потяг спішить мимо мертвих і мимо живих, більшістю теж приречених, хоч намагаються вийти з морозної пастки. Чи зупиниться потяг рятувати їх? — ні; так пароплав під командою злочинця проминає нещасних, коли борсаються з останніх сил серед спіненого моря, після крушення.

Один з пасажирів, власник теслярської пилки і торби з струентом, приглушено обізвався:

— Застукають кого в місті біля ларка з хлібом, пруть на грузовик і — в степ! На сніг викинуть, кілометрів за сорок. Добре, як хто добудеться.

Похолонуло на серці в Дарії Олександрівни, і вона вишепотіла до дітей:

— Чуєте? Глядіть же, не губіться, не відставайте від мене й на крок!

Приїхали вдосвіта; вокзал — завіяна цегла і залізо, серед яких в'ється дим від паровозів і пара; без перерви свистки, брязкіт, галас, стуканина валіз на дверях і човгіт підшов: натовпи спішать — ніхто ні на кого не гляне.

Давно не була в місті селянка і вжахнулась, подумавши: "Женуть, байдужі навіки!.. Для іншого — камінь морозний; і хто вмере, проминуть, мов не бачили".

Волочачи важкезні чемодани, пріють командири з різнокутками на комірах і також партійці в шкіряних пальтах. Вилискують руді портфелі в мідяних заклацках і нетверезі обличчя "відповідальних" керівників. Крізь гамір часом прорізає дорогу, сизіючи личиною, — з налитими прожилками

на очних яблучках,— чи такої приналежності, що громадяни в біжучих юрмах різко відхиляють напрям, як окуні від щуки.

Снують службовці в недорогих, але страшенно вигладжених пальтах, із смугастими шарфами поверх краваток, і в побляклих капелюхах. Окремо робітники: худі, до запалості, важко ступаючи, творять посмальцьованими ватниками і кепками перехід до вигляду селян, що товпляться, обідрані і забруднені від ночування в міських підворітнях, виснажені вкрай, сірі і кістякуваті, як вихідці з могил. Або опухлі перед смертю. Несучи порожні торбинки, вони знесилено протуляються крізь натовпи; лягають на камінь, вкритий сумішкою снігу і грязюки, їх півживі тіла всюди навкруг вокзалу: долі — на бруковиках і на цементових плитах під стінами, а ще більше біля паркана. Тягнуться голодні до магазинних вітрин і вмирають; ніхто не звертає уваги.

Партійщина високого рангу і звання, з яскравими зірками на кашкетах і грудях, позиркує в виразі кислуватого-погірдливої нудьги крізь шибки легкових автомашин, що мчать пришвидшено: бо ніколи! — позиркує на трупи, розсіяні по вулицях, і відвертається випасеними обличчями. Страшенна зайнятість — треба спішити на хронічні засідання в хмарі тютюнів, і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя. В перервах, згромадившись коло буфетів, підряд перехилити по стопочці і заїдати корейкою і рибцем, і копченою, а "заправившись" до сопучої одишки і відгику, знов промовляти про побудову безкласової мрії і кадити вождеві, ніби божеству, що, мовляв, мудрістю привело до веселого життя — народ, себто всіх, що конають за вікнами.

Ще ніколи в світі і ніде під місяцем ніяка істота жива не купалася в неправді, як червона партія: мов колосальна безрога в калабані; впивалася і вимазувала боки і писок, ноги і вуха, обхлюпувалася і в захлинному впоєнні на весь світ вивискувала свою насолоду.

Хто ж насмілився перечити або всовіщати, — вмить розриває іклами.

Мимо конаючих "організатори" їх смерті мчать автами, опустивши брезкливу губу.

— Бач які! — промовила Дарія Олександрівна, вижидаючи з дітьми на перехресті, коли можна перейти.

Довго водила їх морозними вулицями; стежила, куди прямують інші голодуючі: така численність, що скрізь по місту темніє лахмітинами і скупчується при розподільниках, магазинах, ларках. Тисячні черги ждуть вістки про хліб, продаваний без карток за комерційну ціну, шалено підгвинчену. Від тиску калічаються слабші серед бідолашних.

Того дня неспроможна була Дарія Олександрівна дотовпитися до заповідних терезів. Ждання і ждання в черзі — без просвітку; на стоптаному снігу. Попереду дві жінки розговорилися: одна — середнього віку, світловолоса, в брунастому, надто великому для неї чоловічому пальті і в старенькому темно-синьому береті; друга — років п'ятдесяти п'яти, сива, в зношеному, але теплому піджаку піскуватого відтінку і в хустині, що колись була зелено-картата, а тепер вицвіла до блідості і слабого сліду рисок.

Хустина оповідає, як доводилося робити в степу і мокнути під дощем до самих морозів.

Бесідниця-берет додає примітку:

— Без дощу, коли довго немає, то ще гірше; все сохне.

— Атож! Без дощу — гірше.

Згодившись, старша поворушила устами, ніби шепочучи беззвучно, і почала згадувати:

— Позаторік робили в господарстві, — завод мав його. Як занадилися заводські комсомольці до нас: всіх обшукують, одержу на грудях роздирають і дивляться, чи ми носимо хрестик. Риються в наших торбах і чемоданах, — де є іконка, забирають відтіля. Кидають іконки і хрестики додолу, в хаті, або надворі — в грязь, і затоптують тут же, при нас, щоб ми бачили, як вони знущаються, і думали, наче Бога нема, коли за таке не карає. Один комсомолец зрива з мене хрестик і кричить: "Я тебе задушу, гадюка, ти зачем етот дурман носиш!.."

Ми всі від раннього ранку до пізнього вечора працювали на полі. Було посушно, нема дощу і нема. Комсомольці ж проголосили, що їм не треба ні Бога, ні його дощу — обійдуться своєю дорогою; кажуть: "Создадім іскусвенний дождь".

...Всіх із заводу гнали після роботи ще і додатково працювати цілий вечір на полі. А в робітників і так на піджаках сіль залягла: з поту, бо душно на заводі і робота дуже важка. Зверх того, мусять воду тягати з канав та басейнів або привозних баків — поливати городину. Скільки не поливали, нічого з того не виходило. Не бере вода. Ніякий росток з ґрунту не показується, хоч води вилито — пропасть. І тільки ще дужче після того сонце пече; все чисто чорніє, і годі. Отак довго возились і мучили народ, роблячи свій іскусвенний дощ, — усіх до смерті заморили поливанням, а нічого не вирізується з землі; не зеленіє ніде. Все чорне. І стало видно, як на долонях: коли намірилися з ворожістю проти Бога і хочять щось зробити, не вийде нічого.

Ось, після невдачі того штучного дощу, як позакидали вже і самі відра, — з'явилась хмарка і стала підходити і рости; побільшала дуже і все закрила, скільки око бачить. Та як гуркнув грім! — заблискотіло страшно, та ще дужче грім розлігся, аж глушить. І такий тоді полив дощ, що всі, хто був там, поприходили мокрісінькі до нитки — просто текло з них.

Просвітліло після дощу, і потім зразу земля стала парувати і почало сходити скрізь: все зазеленіло! Врожай був: давно вже не пам'ятали такого. Повно городини і вся велика.

Комсомольці — як поніміли; ніхто вже більше не казав до нас, що Бога нема. Коли стрічалися, то очі відводили і про іскусвенний дощ, замість Божого, мовчали весь час, поки я там робила. Отак вийшло з заводськими безбожниками: їх дощ посоромив.

Жінка, що в береті, оглянулась гостро — сусіди злиденні, як і вона; притамувала мову до півшепоту:

— І заморок їхній іскусвенний і гемонський, аби вже скоріше кінець.

Дарія Олександрівна, похилившись, питає Андрія:

— Чув — про хрестики?

— Чув.

— Не станеш хрестики з людей зривати?

— Ні.

— Гляди ж: інша кривда забудеться, а така — ні. Пам'ятай, що кажу!

В черзі зчинився крик при штовханні. Високобровий старикан з газетою і покрученим ціпком роздражнено бурмотить, ні до кого зокрема не звертаючись, але до всіх:

— Що, я не бачу? Поставали спереду і міняються, — по чотири рази то одні підходять, то другі; вони змовились. Міліціонери теж гарні!.. Свояків пропускають, а нас — назад.

Обурюється старий, хоч не голосно.

— Через них марнується час! — промовивши, поглибився в газету, але ніяк не міг нерви вгасити.

Скаржаться сусіди:

— Ідеш по хліб на цілий день, вони ж перед очима розхоплюють.

— Наш, а нам нема.

— Три дні тут — ні крихти не взяла.

— Вже ноги не держать.

— Ще й бережись, бо в яр одвезуть, — раз був там, ледве виліз. Хто не мертвий, то вб'ється, як пада.

Знов — тиск, нарікання, клятьба, штовхання; як обпінені хвилі з прибою: кидаються і, втративши розгін, вщухають, щоб повторно зашуміти метушнею. В притишеності, що настала після гамору, жінки знов розгомонілись.

— Ви ж самі звідки? — питає хустина. — Гляжу на вас: одежа городська, а розмова наша.

— Недавно тут; я з села. Привіз сюди чоловік, бо вже доходила дома: зіллям тільки й живилася. Врятувала двоє дітей, а двійко вмерло. Та й живі були — як трупики, опухли і з порепаної шкіри вода стікала. Мій чоловік поїхав роботу шукати. Чую, вже смерть мені скоро. Саме тоді він вертається — знайшов роботу і хліба трохи роздобув; приїжджає нас вихопити. Сюди привіз і радився з лікарем, а той йому казав: потроху годувати, бо вруть, як наїдяться на виголоджені шлунки. Нас на дієті

тримав чоловік цілий місяць. Я ж давно хліба не бачила, так зголодніла, що аж тіпаюся вся, коли дивлюсь на скибку, та не давав він наїдатись — трішки відрізував мені. Тоді я, мучилась і думала, що він із злим наміром це робить, і казала: хочеш мене замучити. Ті, що взяли хліб, не доконали мене з дітьми, так він хоче кінчити. Коли видужала і стала здорова, взнала сама, що він добре робив. Згадую тепер, як підозривала його, ніби хоче з світу звести.

— Що люди витерплять! — зітхнула хустина.

Попереду стояла селянка в зеленастому пальті, мабуть, колись теплому, тепер вистріпаному і витертому, з нерівне злеглою ватою.

Стояла, нахиливши голову, так що темні пасма, як двокрилля галчине, звисали їй на чоло з-під безколірної хустки.

— Не гнівайтесь, почула вашу згадку! — сказала селянка. — Я з таких, як і ви, тільки гірше було мені. По неправді судила, і не в той бік, що ви, не про добре, а про лихе.

— Чого гніватись? Бідою стулені докупи. Кажіть і ви, а то все ми одні.

— Всього не переказати. Мій чоловік помер, а я сюди прийшла: прибираю в школі. Де ми жили, в тому селі чоловік був активістом. Не вийшов сам з бідних — ні, його батько належав, як казали, до "бувших": мав багатий двір. Дуже добрий хазяїн був, рідко можна такого знайти. Син же його, мій чоловік, зробивсь активістом, не з користі, а тому що повірив: так треба для добра трудящих. Люди плакалися; казали: "До всіх прискіпується і обдира... що він з нами робить? — нема від нього рятунку нікому, стяга послідне з нас".

Було раз так. Зустрів він діда. А треба сказати, що тоді в нас куркулів ділили: одних називали "експортними" — для висилки на Урал, ті були здоровіші; других, старих дідів та бабів, зоставляли. Один дід був ще

кріпкий, хоч мав сімдесят літ; ще міг жити. Він сина горбатого мав — цього каліку теж залишили в селі, та він скоро виголоднів і пропав. А дід ще ходить. Було це зимою; зустрів того діда мій чоловік і каже:

"Ану, сякий-такий, скидай все!"

Стягнув з діда все чисто, не собі, а для колгоспу, думав, що так треба, і старався. Він голого діда пустив по снігу. Дід просить:

"Кондрате Петровичу, ти ж хоч онучки на мені zostав, щоб не босому по снігу йти!" — так просить дід.

Чоловік мій на нього як закричить:

"Ах ти ж сякий-такий! Убирайся геть, щоб я тебе не задушив!"

Так і пішов дід босоніж через сніг. Я тоді вірила з чоловіком, що так і треба. Коли хто за", водив мову про мертвих від голоду, я їм відрізувала в'їдливо:

"Чесні тепер не вмирають, то тільки куркулі і ледарі. Мій чоловік не впаде — він працює".

А видно, над всіма є суд якийсь, по великій правді, і для мене гіркий. Хоч мав мій чоловік, що їсти в хаті, а таки і він упав і вмер. Я виїхала в місто і тут врятувалася. Розказую вам, що було, і легше мені стає. Сумно дуже, коли сама, в кутку сидячи, згадую все.

Сусідки горюють з нею.

— Бідна душа! Носить хрестик і надійтесь на Бога: скрізь допоможе, — сказала сусідка, що в карткованій хустці.

— Носитиму тепер. А глядіть, кара була, бо не самі люди, також і скот гинув: шкіра відставала і тріскалась. Пропадала тварина не знати від чого. Може, труїли ті, котрі були прислані в наші села — все розвалити. Вони ще гірше робили: , душу моєму чоловікові струїли та багатьом, як він. Його погубили і других — через нього.

До розповіді про активіста Андрій мало прислухався, коли ж перейшла мова на розбійників, — він нашорошив слух.

Хустина, що з слідами карток, примітивши зграйку метких підлітків, оскаржила їх.

— Тут крадуть гроші. І це привіялося від чужих. Злодійства в нас не було, ніхто дверей не замикав; виходячи сім'єю в поле, поставлять коромисло до дверей — і вже прохожий бачить: нікого немає дома... Повернувся і пішов геть. Думки тієї не було, щоб зайти і взяти щось. Як хто вкраде курку, то десять літ згадують; кажуть: он пішли онуки того, хто курку вкрав. Жили без злодіїв; аж тепер набігло їх звідкись, не встережеш нічого! — все потягнуть, ледве одхилишся на хвилинку.

— Так воно є, — згоджується молодша хустка. — Прислані з хати виганяють: на смерть. А злодії цього не робили. Жінка, що в береті, згадує:

— Я чула, пригуркотів котрийсь Каганович — забира наш хліб до зернини.

— Он який! — сказала старша хустка.— Був колись один, звався Жульга; тоді хліб продрозв'юрсткою вимітали і голод косив. А той прибився з Курщини, сказав: я такий; а хто він і що робив попереду, ніхто не знав того. Жила вдова поодаль від села; він і пристав до неї. Нічого не робив, а все — то одно прибудує в садибі, то друге. Людям видавалося підозріло, хоч ніхто не міг нічого доказати; так і мовчали. Тільки ж стала худоба скрізь пропадати: то коні виведено вночі, то корову зайнято в

стефу, восени, коли ходить попаски, то воли вкрадено з хліва. І це — далеко наокопуг, на якусь сотню верст; і тяглася лихо біля трьох літ.

В наших родичів добрі коні були і лошата, їх замикано в конюшні — на шину, гвинт в одвірках ключем закручувався.

Стали примічати господарі, що все хтось наглядає ввечері. Їм сусід сказав: глядіть, бо коло вашого двору з десятків їх вештається, — підстерігають з обротками напоготові.

Двір на рокові стояв, і собаки були, через те злодії боялись шуму.

Один з них приходив удень і попереджував: дивіться, бо хотять ваші коні вкрасти, я чув і хто, та не знаю напевно. Ви вже бережіться, я вам добра хочу.

— Вони однакові! — сказала сусідка, що в береті. — Все нам про щастя кричать; повні вуха.

— Однакові, — згодилась оповідниця. — Той злодій хотів на коні глянути. Заходив і все поглядав на замок, куди закладається ключ: тільки туди очі й косив. Як він пішов, господар каже: отакий Потап! — і вашим, і нашим, прийшов замок обдивлятися.

Декілька ночей спати не могли, бо все кругом злодії шастали, бували не раз біля конюшні, а не одімкнули.

В інших місцях їм легко йшло: притягнуть віск і по тому брозміру закарзують ключ і виводять коні.

А в наших родичів свояк був коваль; він придумав ще один гвинт зверху в замку: крізь цей гвинт нарізка в ключі спершу повинна пройти, а тоді вже можна дістатися ключем до замка.

Злодії подряпали кругом — все пробували відімкнути, а секрету вгадати не змогли; так і відійшли ні з чим. Вже на весні в гнойовому кагаті знайшли наші родичі купу обротьок: то злодії покинули, відходячи.

— Теперішні розбили б конюшню, а вкрали! — сказала молодиця, що в береті.

— Тоді плохіші були, — згодилась оповідниця, — тільки ж і вони швидко бралися: кругом по селах крадіж, і нікого піймати не можна. Бо далеко відводили скот і спинялися в лісі чи інших скритих місцях, перестояти, поки йдуть розшуки. Скрізь мали своїх людей — через них крадене гередавали на продаж.

— Як і теперішні. Силу мають.

— Мають, на наші голови, і ніякого замка ніхто не придумає. Все заберуть. Так і тоді; обкрадали злодії скрізь: комори, хліви, сараї, клуні, хати, мов чума якась, років з три.

Сусідка, що в береті, числячи, перебирає на пальцях:

— Теперішні — років з п'ятнадцять.

— І хтозна, чи скоро кінчиться. Хоч би вже їх...

— Аз тими що було?

— Раз сторожі через ліс верталися додому, і було вже пізно. В лісі зустріли двох, що гнали четвірку волів. Поздоровались і поспішили далі. А вже як від'їхали верст на дев'ять, тоді давай питатися, чого це так пізно скот гонять? Де це видано, щоб у глупу ніч через густий ліс гнати воли. Вертаються і наганяють тих погоничів з волами і розпикють:

"Звідки це худобу женете?"

"Та он з того дальнього хутора".

"А куди?"

"На станцію женем".

"До кого?"

"Знайомі наші виїдуть на ярмарок".

Довго розпитували та й побачили, що не сходиться дещо погоничів: ні з тим, чиї воли, ні з тим, чому власники не самі женуть, — бо сторожі знали тих людей. Не повірили погоничам, забрали їх з волами і доставили на розслід. Виявилося: воли крадені. Головних злодіїв схопили, судили їх і вислали. Вже їх ніхто в нас не бачив.

— Хоч би й цих ми не побачили.

— Колись діждемось.

— А що ж ті менші?

— Їх залишено: таких, як Потап... Дарували йому, кажуть, хай сидить — цей сам не шкідливий. Недовго в нас пожив, переселився в друге село, став дуже пити і п'яний повісився.

Завівав сніг, мов заблуканий; куріючи, повихрився вдовж білих тротуарів. Коли ж на хвилину порідшав, тоді пронизали простір дуже хуткі окремі сніжинки. Скоро метелиця знов понесла тьмами їх, понесла їх поривами і враз побушувала так люто, що перетнула всі напрямки. З посвистом і шумом погнала морозну димряву проз сиві будинки.

Втомившись, зважила в повіі плавкі цятки і повела їх просто, кладучи на заметений брук. Потім взялася часто сипати. Навіть змінила хід: війнула назад. Та миттю спам'яталась і знов помела в попередньому розгоні — рівно і страшною масою, як в обстрілі білими безважними кулями. Декотрі з них близько кружили, ніби чогось шукаючи; пороїлися сліпо і втекли в швидких течіях, мов послані до мети. Люди, никнучи, затуляли обличчя.

Стихла хуртовина раптово, як і схопилась; але вже було холодніше.

Знов довелося, глядівши на хлібний кіоск, жувати домашні малясники з лузгою, привезені в торбинці.

Багато опухлих: відходили від черги під паркани і опускалися на сніг — конати.

Мимо поспішають "шишки" в чорношкіряних кашкетах або в кольорових картузах, яскравих, як папужки; червонов'язі і вибриті до баклажанної синьості. Очі киплять бляклою жовчю: вилиняли від безсоння, проведеного в допиті і мученні в'язнів.

Один безвиразно промовив, проносячи налитий ніс над кислими губами:

— Працювати не хочуть. Лізуть по хліб.

Ці слова вжалили душу Дарії Олександрівни, але вона не насмілилася сказати нічого; тільки в думці вилаяла: "Хай вам так світу бачити, як нам робити не хотілось, — тільки й знаєте жили з людей тягти, а працю їхню з'їдати, виродки! — щоб вам добра не було!"

Настав над ліхтарями чорнющий вечір: без місяця і зоряного світла. Черга зморила всіх; Дарія Олександрівна то закриє очі, дрімаючи з дітьми, то прокинеться — стежити всяку біду, що могла напасти. Сусідки

в черзі скінчили спогади і куняли. Чути одноманітну розмову двох горожан, що відступили з рядів і, обпершись об паркан плечима, набивають папіросні гільзи тютюнцем, з дрібної машинки.

Ніби вчителі; під їх ліктями сіріють книжечки, вкладені в часопис. Капелюхи і пальта лихі, а краватки поскручувалися дудочкою в штовханині біля ларка. З приятелів один — блідий і великовидий шатен; нерівне підстрижені вуса; і звис чорний дінурок від шкелець, крізь які мерехтять білясті очі. Другий — тонколиций хudeць і горбоносий; очі карі, в скорбній кротості тепліли з-під вигнутих бровиськ, а губи, ніби в тисячолітньому терпці, прилягли за рудими вусами і кучерявою борідкою того самого кольору. Щось бубніли старі горожани, возячися з куренням.

Поруч селянка, байдужна до їх справи, пригорнула дітей, що тулилися, мов пташенята; нагріла їх плечики, прикриваючи рукавами, наче крилами. Подрімала трохи. Багато хто скраю дожидає, як вона і два курці,— обпираючись об паркан або сидячи при ньому на цеглі чи на торбі. Так примостилась і Дарія Олександрівна з малими: біля сирих дощок.

Проти свого бажання мусила слухати, що жебонять півчутно курці: якраз коло неї. Коли навіть стишуються до шепоту, їх слова чути, та й небагато страху перед голодною селянкою, що мучиться з дітьми на морозі.

Довго розмовці перебирали на всі ребра — і журнали, і спілки.

— Чи знає "він"? — розмислюється великовидий.

— Знає! Згори, від високого козиря пішло до нижчого, від того — далі вниз, і так по драбині з сотнею щаблів спустилося сюди: отже, розігралась п'єса, коли "хазяїн" обідав. Він квапиться, як їсть: голову опустил і слухає члена Цека, який аж тремтить, доповідаючи:

"Смертність масова, вже — мільйони..."

В цю мить був клопіт із дрібною жилкою в одбивній: "хазяїн" не міг відразу перегризти; і морочився, бо влізала між двома сусідніми зубами. Витягав і ловив на гостряки, щоб скоріш перекусити. Коли ж перетнув її і ковтнув кусок, — враз спорожнив стакан і косо огризнувся, обтираючи вуса:

"Не говоріть мені про це: в нас людей досить!" — І знов задвиготів виделкою і щелепами.

— Уявляю: як обурився "він", що перебито смак...

— Власне. Тверде жилка, мабуть, рідко стрічалася в чудовому м'ясі.

— Ви сказали: одбивна?

— Так. Можливо, міцна жилка перший раз, а то б відклав кусок.

— І мені тряпалось — ну, як струна з скрипки; всилу перетинав, бо ніж тупий.

— Хотів "хазяїн" неодмінно перекусити: впертість! М'ясо — з господарства, що все достарчає тільки на його стіл. Літак возить свіжозарізаних барашків для шашлика, чого, звичайно, не передбачено в "Капіталі" Маркса, в розділі "Історична тенденція капіталістичного нагромадження". Між іншим, соратники, — не ті, що ратиці мають, а, так би мовити, "совожді", хіба гавлять? Існує небідний Лазар: в нього маєток — на заздрість кожному "предводителю дворянства". Там побудовано комунізм не по Енгельсу, а по циганському королю. Лікери всюди: де їсть, де спить, де бриється. В кожного подібний едем, крім спільного всім заведення для ночі, але то — дрібниця. Пасуться при "мечі революції", і гриють казан сатанйла.

— Плюс міраж. Іноді я жду: наведення через секунду зникне, як сон.
Ні! — існує далі.

— Бо передвіщено, — сказав рудобородий, — передвіщено для
воцарення бельзебула, чиї служники, ніби змії, гризтимуть життя...

— Змії? Ні, спецпотяги; один бігає тільки вночі, і стережуть його
таємницю, але проточується...

— Яв школі теж чув. Питаю партійців — бояться сказати. По очах
видно: знають.

— Декотрі, вже кликані туди, сказали по секрету родичам, а ті —
світові. Біля ларка, де продають самі кістки від коров'ячих голів разом з
рогами, теж говорять.

— Про ці речі скоро двері і вікна казатимуть.

"...Все — вірно: про все, що робиться, — думає Дарія Олександрівна,
— від чого ж гинем..."

Великовидий продовжив:

— Пригадується вірш, в якому два рядки повно виявили причину:

Й в желтых окнах засмеялись,

Что зтих бедных провели.

Довга мовчанка; зрештою рудобородий шепотить:

— Це найгіркіші рядки, писані в наш вік.

Глянув угору, над обриси засніжених міських домиків: там вирізнялися крізь млу величезні урядові озії з яскравими вікнами.

— Дивно, дивно! Мені видалося: звідти зирнула мара в жовтих шибках.

Він застиг, мов прислухається до невідомого відшуму.

— І я ніби чув крижаний подих, коли читав вірш, — згадує великовид.

Чомусь і в Дарії Олександрівни стрепенулося серце, коли слухала: вмить — мов розлігся сміх зловісний: "Лихо буде! ; Треба стерегтись..."

Вона гостро роздивляється, куди можна тікати, он, хоч крізь проламину в паркані — недалеко.

Справді, скоро пригуркотіли вантажні авта і, позскакувавши з них, картузники ловлять і тягнуть, як скот, всіх, що, судячи з вигляду, — обшарпані і з торбами, — пустилися села. Кидають їх на платформи, де чекає озброєна варта.

Дарія Олександрівна тривожилася, слухаючи старих горожан і пильнувала рухів на вулиці, — ще тільки почався найвад, як вона крикнула до дітей:

— На погибель беруть! Тікаймо!

Потягла дітей за руки до протулини в паркані: там хтось відірвав дошки на паливо; пропустивши дітей туди і сама вдершись, побігла з ними через садок, прикиданий снігом, і 'через двір — до хвіртки на другу вулицю, рівнобіжну до тієї, де черга по хліб.

— Тс, тихенько! — попереджує мати. — Нишком! — бо, глядіть, собаки недалеко.

Хвіртка на крючку. Тремтячи з страху, мати відчинила її і роздивилась: вулиця порожня; ліхтарі з адресою, під бляшаним козирком, світять над дверима.

Втікачі побігли від хвіртки і завернули за ріг — подалі від нещасливого місця, де розлягалися крики жінок і дітей, тягнутих і киданих на тягарівки.

Знов зірвався сніг, хоч не густий, але трудно було йти, бо сліпив і забивав дух — різким вітром.

Блукали до півночі, поки натрапили на лісний склад, біля якого походжав сторож: ніби міряв тротуар, маючи широкий в'їзд насередині своєї мандрівки. Видно, намерзся, сидючи при воротах, які залишив трохи прочинені. Рідко стрічав перехожих — поступався перед ними з дороги.

Заметіль, прикра під час відходу через місто, стала в пригоді: запоною окривала непритульних. Коли сторож віддалявся до другого кінця прогулянки, вони, попростувавши слідом, трохи подождали під завією і зайшли в двір. Зразу ж відступили вбік — під тінь височезної купи дощок. Відтіля обережно, переставляючи ноги, як річкові птиці, перебралися далі, в неосвітлену глибину: проз гори пиляної сосни, з бальзамічністю, такою мирною!

Мати знайшла куток між дошками, що, нависаючи в нерівному виступі, закривали від хуртовини. Там присіла з дітьми; пригортала їх, сонних, і цілу ніч трусилася, сидючи: то задрімає, то від холоду і тривоги знов прокинеться. Голод допікав — здавалося, вся істота зірвана в нечутному стогоні. Треба терпіти. Брала сніг — їла, щоб затамувати голод, але мороз почав проникати в душу; покинула сніг.

Марилося, що переслідувачі близько, що невідомо як бачать, де вона сховала дітей, і стежать, і коли прийдуть тоді неминуча смерть.

Перед світом, зовсім знесилена і хвора, вивела дітей до воріт: прочинено, як і ввечері. Виглянула — сторож, притулившись до стовпа, спить, — і вона з дітьми мерщій подалась на тротуар, присипаний після метелиці.

Цілий день мучились, пристаючи до черги по хліб: скрізь така штовханина! — найслабіші в кінці "хвоста" туляться, без надії побачити прилавок.

Треба вертатися до вчорашнього місця, а там люди товпляться бурхливою навалою, позастоювавши чергу відрання.

Голод став дужчий за страх. Замість одних, вчора схоплених на погибель серед занесеного степу, з'явилися інші: такі ж обшарпані і змучені, доведені до відчаю, вибух якого гаситься в знемозі. Видно, що сподіванки марні, — можна тільки пропасти, як тисячі інших.

— Їдьмо, діти, додому! — сказала Дарія Олександрівна, ковтаючи сльзи. — Коли вмирати, краще в нашій хаті, не на вулиці.

Пішла з малими на вокзал, але вхід зачинено: не впускають селян. Зоставайтесь ночувати під стінами, де сніг протанув і в морозному бруді напливли калюжі. Та ще хуртовина завихрила великими вітровими вузлами, перемішана з дощем. Пасмами сікла. Потім неслася просто, з страшенною хуткістю. Ніде присісти. А ждять потяга цілу ніч!

Дарія Олександрівна передумала: ніж тут під хвижею і в калюжах катуватися, — чи не ліпше знов перебути на складі?.. Там хоч присісти з дітьми можна в сухому місці і трохи подрімати.

— Ні, мої пташата, ходім до соснинок! Заснемо в затишку.

— Там краще, мамо, краще! — згодились малі.

Побрела з ними до складу і, як попереду, прокралася в двір. Були зміни: частину пиляного лісу прибрано, а нового привезено і скинуто напроти воріт. Солома розтрушена по вчорашніх слідах: добра знахідка; втрюх назбирали її досить, щоб помостити в закутку, який, на щастя, залишився нерушений. Знов прищулились; пожували малясників і схилилися на сон, вбираючи голови в плечі і тулячись до купи, мов пернаті в гнізді.

Спалося спокійніше, ніж вчора. Але кваліть від виголодження була така, як недуга, — вранці ледве змогли встати з місця: здавалося, пропадають! Голови йшли обертом і в шлунках холодив і пік якийсь нудкий, ніби з труйливою лихоманкою, біль, що нищив життєву снагу і мучив душу. Очі ледве бачили.

Вже сіріло. Бездомні, виходячи з свого притулку, бачили, що сторож коло самого перехрестя з кимсь розкурював. Мабуть, примічав, що жінка з дрібними дітьми ночує, але не виказував нічого! — ще й соломи накидав по їхніх слідах: нехай візьмуть, буде тепліше.

Чи таки не бачив?

Якщо бачив, то мовчав, бо звільнить начальство, коли визнає про дозвіл на ночівлю — для селянських душ.

Вони ж, змучені, минали чергу, де під смертною напастю люди, стративши добрий образ свій, роздражненими юрбами гдико рвалися по хліб.

Катранникам несила на ногах триматися. Діти стуманіли і вже не бачили, куди йдуть, мов почаділи страшно. І мати думала собі: "Це вже смерть дивиться!"

Зарані прибули на вокзал. Навколо — старі і малі, чоловічки і жінки в неуявимому лахмітті і худі, ніби викопані з могил. Лежать і сидять, оточивши будинок, як мурав'ї пень, і розкидавшись по брудному бруковинню та в скверику напроти, між обламаними деревцями. Морозна земля і сніг закриті людьми, що з них поволі відходить життя, залишаючи, як свій огненний слід в їхніх душах, нестерпну муку.

Притьма схопився рух! — спершу повільний, окремими постатями коло стіни: вони підводилися і тягли кроки в одному напрямі, потім пристали нові, з ширшого круга. Зібрався натовп до сарайчика, біля вокзальних майстерень: покинутого і стемнілого. Крізь широкі двері, давно відчинені, так що порога не знати під снігом, — видно, як висить на мотузку селянин середнього віку; недалеко від ного ніг сіріє торба.

Два пасажири, чисто, але неvistавно вдягнені, відійшли від самогубця до чергового станції, що стояв на пероні.

— Повісився чоловік, — кажуть йому, — там, в сарайчику; щось треба зробити.

Черговий мовчить, мов глухий; коли ж вони повторили звістку, тоді стиха їм відповів:

— Слухайте, чого ви хочете? Це тут щодня діється; щодня підбираєм неживих. А щоночі хтось дітей викрадає — з тих, що сплять під дверима. Навіщо викрадає? Вимовити страшно. Тут... десь є така... м'ясорубня, а де, ніхто не знає. Туди й дорослі попадають, — бережіться самі! Я теж не певен, чи завтра стріну потяг.

Пасажири опустили голови і мовчки відійшли від чергового.

Яка не була зморена і затерпла Дарія Олександрівна, стоявши недалеко, — її ніби огнем в серці вдарило від тих слів.

— Не відступайте ні на крок від мене! — з розпукою зашепотіла дітям, стискаючи їхні холодні пальчики.

Смертно змучилася. Навіть торбина, хоч порожня, тільки з рештками малясників, пляшкою води і рушником, стала вагою, мов камінь наковчаний.

З машин рвалась пара і шипіла; дим тягся — розточувався клоччям: їдкий дим від залізних істот, що загадково пересувалися по блискучих лініях, брязкаючи, скрегочучи, висвистуючи в відповідь на сурмлення і помаху прапорцями і огниками в сутіні.

Туга, пекуча і нелюдська, мов подув підсвіття, обкинулась на всьому обширі півтемряви, розриваній ліхтарями, ніби моторошними слізьми, що на всі боки розбризкують світучий біль, протягаючи його в смуги гіркого проміння.

17

Після нещасливого наступу на млин Катранник занедужав і спізнився піти в добру годину по рештку картоплі. Коли зміг вибратись, побачив свіжі кучугури на вулицях і по всьому полю. Схопилося мести несамовито. В темряві передсвітанку він збився з дороги і всилу натрапив на кагат — вже, як метелиця порідшала. Поки розгріб сніг і прокопав мерзлий шар ґрунту, виморився геть, задихавшись і впрівши: аж дрижав. Присів на мішок, в затишку від горба і накиданого снігу; спочинув і просох.

Коли відкопав бічний сховок і вигріб картоплю, то пожалів про спізнання, бо частина картоплі згнила. Однак чимало набралось цілої: на тиждень вистачить суп варити.

"...Вернуться мої рідні — нагодую; і чого їх довго немає?" Там, де сходило сонце, розливався блідий огонь по хмарних смугах, при самому

обрїї, мов сива пожежа, від якої степ обкидали відсвіти — на глибоких заметах. Згодом ще дужче нахмарило і вранішній огонь зник.

Вертаючи від кагату, Мирон Данилович бачив село в тінях, мов погорілий острів. Ні диму з його коминів, ні голосу домашніх тварин, ні круження птахів, ні гомону людського: так тихо, ніби замість хаток з'явився збір трун, накритих дірjavими віками з потемнілої соломи.

На своїй вулиці Катранник спостеріг сани, запряжені парокінно, що спинилися якраз біля його садиби. Злізли два гості і підступили до воріт; розглядають хату, курять, сміються, коли сам господар припишк до чужої стіни, на розі, бо впізнав своїх злих: Отроходіна і Шікрятюва. Коло пустки, занесеної цілковито, докурили папіроси і різкими жестами, з сумішкою презирства і зухвалості, пострільнули пальцями, недопалки в двір, під вікна, що заліплені снігом. Сіли в сани і погнали — біла курява збилась від копит.

"...Зраділи як! Думають: я мертвий і нікого нема живого з сім'ї, — от чого хотіли".

Похмурим поглядом проводив Мирон Данилович їхні сани, поки звернули за дальні дворища.

Ввійшовши в хату, відразу взявся юшку варити, їв кусники сирі картоплі, бо нетерпеливилося страшенно. Вони ж, ніби живі, ходячи в шлунку, кололи. Але в роті торкались, як цукерки: слина сама вбирала і втягувала в стравохід, даючи відчуття смачності, хоч також була хворісна гіркість, приуявлювана за нею.

Варив юшку і почуттями марив — не самою уявою вже і думкою; здається, всім єством прагнув: хліба. Випар від вареної картоплі помножував жадобу. Хоч би окраєць житній або хоч сухар! І нічого нема ніде. Одна можливість — коло млина. Дивно! — кров і погибель відганяють, рана досі відчутна, і знає думкою чоловік: не дадуть підійти

до брами озброєні вартові, вб'ють; а таки, супроти всього, зроджується намір — знов стати по хліб до страшного місця. Надія манить: гляди, змінилося щось після розстрілів і вже хліб видаватимуть. Інші, що діждалися, візьмуть пайку і виживуть, а ти пропав і рідні — з тобою. Де ж вони, так довго?

Здається, покинув би юшку і зразу пішов: так манить млин!..

Юшка була — як "порожня". Картопля в присоленому кип'ячі розбігалась. Посьорбав самої води: зогріти душу; потім, смакуючи, їв картоплю. Все вискріб, що понакипало на чавунці. А сирий картопляний запас розділив і, позав'язувавши в клуночки, сховав для сім'ї: частину в підпіччя, де прикидав ганчір'ям і хмизом, частину під подушками, а частину в сараї закопав і зверху притрусив, як було.

Прокидав крізь сніг доріжки в дворі і знесилився, — мусив зайти в хату. Ліг і затих у сонній знечуленості, не схожій на звичайний сон. Крізь неї залишалися близькими до почуття — довколишні речі, як їх сприймала, вчувавши, душа. Вернувся до звичайного стану Мирон Данилович враз: почув кроки від воріт і голоси за вікнами. Але це, розбудивши його, вже трохи попереду само було в сні, хоч відбувається в зовнішній дійсності тепер — пізнішою хвилиною. Чудно як. Схопився він і прямує до дверей, коли вже відчиняються: входить дружина з дітьми, така змарніла! — половина істоти, що від'їжджала в місто. І діти також вимучені, мов після короткої, але злої недуги. Всі перемерзли; знітилися і ледве йдуть, як і він сам, назустріч.

Притулилась йому до грудей дружина і тихо, тихо заплакала, і діти до тата підходять, припадають до його ліктів: і собі ласкавої уваги ждуть.

— Бідна моя родина! Як я ждав вас, і що з вами сталося?

Дружина тільки плаче — нічого не може сказати.

— Тату, хто хотів хліба, на машині в степ везуть, — повідомив син.

— Чого в степ?

— Викидають...

— Нащо ж так?

— Далеко від міста викидають, — пояснює доня, — щоб не дійшли по хліб і вмерли.

— А ми втекли, — сказав син.

— Через двір бігли і собак боялись, — додала доня, — бігли довго, а між дошками ночували.

— Промучились марно: хліба для нас немає! — промовила дружина.

Вона відразу ж лягла, в лихоманці, діти хоч як змучені, ходять по хаті, заглядають на піч, знов злазять додолу.

Мирон Данилович заходився біля чавуна: варити картопляний суп; від пайки, схованої під подушкою, взяв половину.

— Страшно було і гірко, — оповідає Дарія Олександрівна, — але хотілося хліба взяти, хоч по скибці для дітей! Ні, не дали.

— Цеглину дадуть, замість хліба, — сказав чоловік. — Таких прислано, що рівні з чортами.

— А правда: вже рівні.

— їздять і дивляться в двори; як бачать, що сліду нема, значить, вимерла сім'я. І вони такі веселі! Радіють, сміються, папіроски викурюють і вціляють недопалками в вікно,— справжні пекельці.

— Це я лежу, нехай хвора, а таки в своїй хаті, тут кожний куток рідний. І на серці світліше.

Пили картопляну юшку з ложок.

Дарія Олександрівна, присівши на постелі, обережно тримає миску перед собою, ніби дорогоцінність. Діти, хоч хирними примарками вернулись, гомоніли біля столу, стиха зітхали, стукали ложками, коли ждали страви. Вибирали ж її з мисок незграбно, мов старички, а пожадливо і так пильно. Кожну дрібку від картоплин досмаковували. Миски були — як вимиті.

— В місті все є: не про нас! — безнадійно сказав Мирон Данилович.— Ми запрацювали, а взяли чужі.

Дружина скоро заснула і діти коло неї. Коли ж прокинулася, раптом спитала:

— Чи з млина дають борошно?

Прикра і приманлива назва вимовилася в хаті. Мирон Данилович хотів розповісти про вихід і розстріл; мовчав. Нащо лякати? Але борошно тільки там — за брамою.

— Не давали. Ще раз піду: востаннє.

— Навідайся!

— І ми з тобою, тату! І ми підемо! — обізувались діти; просяться, розохочені побачити млин, звідки борошно дають.

— Ні, одпочиньте, та вам і глядіти не треба, що там робиться.

— Куди б ви пішли, ледве ж добрели до двору. Сидіть! — звеліла мати.

Побрів сам. Хмари тяжкі і нависли низько, без просвітів; сутінок затоплює сніжний степ. Але потепліло і сніг зачав злягатись.

Біля млина людей — як тіней в ліску. Мурашками прилягають на в'їжджену і стоптану землю, де сніг трохи протанув. Весь час підходять нові, з Кленоточі і сусідніх сіл: ждати. Підвода рухається посеред живого кладовища; стає коло пухлих мерців і погребники кладуть їх через полудрабки і відвозять до ям — ближчих, ніж попереду були вириті.

Один з голодуючих проказав:

— Снопи повезено, — рівно кладуть і вапном присиплюють, щоб переїдало зводянїлих; а зверху знов давай...

Катранник, мов приском прошитий в груди, жажнувся: "Чи й мені доведеться так лягти? Бач, які погребники!" Дивиться в сторону ям: як там складають "снопи"; і не хоче — всім серцем противиться, не хоче повірити, що впаде і він мертвий під вапно, в черговий ряд.

"...Все чоловік на щось надїється!" — сказав сам собі; очі від могил одвів.

Стоять селяни, втеплюючи зір в заборонену браму або в недалекий похорон — мов бачать лихі сновиддя. Вже знати: даремно ждуть. Вертаються погребники. За час, як відвезено і вкладено трупи в ямі, — померло декілька хліборобів серед зборища, і тепер їх забирають.

Підвода, вже навантажена, відходить, а один лежачий, ледве живий, тягнеться до неї і просить погребників:

— Візьміть мене! Все одно вмиру.

Він так просить, що один сказав йому, заспокоюючи:

— Полеж тут, поки вернемось, тоді візьмем і живого — вже так тому бути!

Той лежить і дожидає.

Вертаються погребники по нього, а він — готовий; поклали на підводу і їдуть до інших, що їх декілька лягло біля дороги.

Вартові позиркують на живі і мертві тіні, тримаючи гвинтівки впоготив: при самих воротах, звідки часом виходять партійці з мішечками і, швидко звантажившись на сани або віз, мчать дорогою.

Мирон Данилович хоч змерз, дивиться на браму, як приворожений: серед багатьох односельчан, що їх очі, ніби висохлі і розлущені плоди, — такі мерхлі, — теж звернені до сподіваної вістки з млина. Але нема її.

Пролунав брязкіт віддалеки; потім посилився так, що хлібороби-тіні повернули обличчя йому назустріч. То йшов незнайомець, певно, з котрогось сусіднього села: середніх літ мужчина, сірувато-блідий, ніби вапняна маска, з небритими щоками і скуйовдженою головою; без шапки і босий. Очі теж білють, повні недужою, мов кипучою, збудженістю. На ньому розідрана сорочка, стемніла від непряного сонця, — самі постріли з неї, що держаться, бо зверху навинуто цепи: і прямо через плечі, і впоперек через груди, живіт і крижі і до полатаних колін, як також навхрест по грудях. Облягли його, вкривши і звисши разом з рамтинами від полотна.

Він не дивився на сторони, але з гіпнотичною діловитістю обторкував довгастих ящик, виліплений із снігу. Обережно проносив його між примерлими хліборобами, то бурмочучи сам собі в наведенні, то підспівуючи і підводячи голос до врочистого тону або скоромовне читаючи щось, як віршик.

Мирон Данилович зблизька побачив: то — подобизна труни в руках божевільного; як модель. Ідучи, чоловік тримає річ перед собою, — здається, зобов'язаний комусь її скоро доставити. Перевіряє, чи віко справно підходить.

Всі, хто був там, гляділи на одягнутого в залізо і ждали, що далі буде.

А він кроком зайнятого чоловіка підійшов до варти, виставив сніговий гробик наперед і почав проказувати рівно, як речення до подарунку:

Заразар — заказар

наварив цепів,

празник пошив,

на кості надів,

рудою запив,

ой-ой-о-о-й!

Заразар — заказар,

кому на, кому ні,

кому труна, кому сніг

ой-ой-ой!

Вартові і їх начальство, що виступили слухати причинного, вмить обтемніли на лицах і схопились бити його лозинами, спершу по плечах і спині, від чого залізо задзвеніло, а потім по голові. Але він тримав свій гробик і, розкривши, просив:

— Сюди всипте! Борошна: для діток...

Декілька гвинтівочників кинулись на нього і потягли в двір, підохочуючи прикладами, — так його, дзвенючого з побиття, шарпко потягнуто в двір і вштовхнуто в якісь дальні двері, що наполовину входили під ґрунт.

— Просвітив орду! — озвався один з кволих, що прилягли на сніг.

Відходив додому Катранник, і тривога тінила, болісна і чорна, мов північна туча, з якої невидимі вістря пронизували душу, мучачи погрозою.

Нічого не придумаєш. Пропадай — і годі!.. Біля крайніх хат, звернувши круто, пішов навпростець по вузькому сліду. Сутеніло. Біля глиняної стіни, що одна зосталась від житла, побачив кінський маслак, весь кругом обгризений гладко, як креміль, — хтось ішов і кинув.

Дивився на кістку Мирон Данилович і тоді, через невиразний відрух душевний, проблиснув здогад — з відрадою і також непевністю. Поспішив селянин додому: мерщій збиратися в дорогу; здобич, про яку згадав, могла врятувати сім'ю, або хоч позбавити тепер від найлютішої муки.

Жінка дивиться, чого він метушливий.

— Як там було?

— Жди їхнього добра! — відказує Мирон Данилович, беручи лопатку і сокиру. — Міліція помагає партійному тягти борошно, а кругом хліборобська кров лягла. Я пригадав: коня закопано в мерзлоту.

— Скільки всіх бідує, і щоб ніхто не вигріб?

— Може, ні.

— Скрізь риються.

— Це за колгоспним, де рідко ходять.

— Ну, спробуй! А щось не дуже віриться.

Він пішов на ніч у степ, обминаючи колгоспний двір; страчував напрям і довго топтався серед сніжних могилок: оглядав, чи схожі на кагат. Розгрібав звичайні кучугури або рив ґрунтові зморшки. Опівночі натрапив на заgreбу. Почав бити лопатою мерзлу землю, і — видно: тут хтось докопувався. Середина порожня.

Мирон Данилович витер піт. Жах обгорнув, коли остання сподіванка розвіялась. Він сів, болісно горюючи; до того болісно, що враз зірвався від нестерпного почуття, — ходить по кагату. Міг кинутися миттю: бігти! Світ за очі — бігти! — від місця, де так тяжко скривджений.

Коли ж притих і став далі рити, то частини коня виступили, мов скам'янілі, що аж гримлять: ось, передні ноги з півгрудиною і головою, а в другому кутку — задні ноги, з клубами! І решткою — круп. Радів копач нестримно, як попереду горював; конини чимало, на тижні вистачить. Роїться здогад про когось: "Із санчатами приходив, вирубував великі шматки, гляди, заслабнув та потім і кінець".

Сікши передні ноги конячі і грудиння, Мирон Данилович відділив грубіші кості на другий раз; кращі шматки в мішок склав, а останок

загріб під землю і сніг. Відходив поволі і часто спинявся. Поки добрів до своїх воріт, почало сіріти. І пітний був, і промерзлий. "Як собака набігався! — означив собі, йдучи попід вікнами. — Прощастило проскочити крадькома, а то б відняли". В хату ввійшов веселий.

— Конятина з закритого розподільника! — сказав дружині. — На білі карточки дають.

Вона аж руками сплеснула, заглянувши в мішок:

— Багато як! Тільки це — на чорні карточки. Оглядає здобуток:

— Добре м'ясо; не порчене, бо зразу промерзло. Гріти будем.

Він мав сили нарубати хмизу, коли ж ліг — миттю заснув. Діти роздивляються на м'ясо.

— Боятимуся їсти! — повідомила Оленка.

— М'ясо, як м'ясо, — озвалась мати. — Років понад десять тому в місті всі їли. Були тоді консерви з нього: смачні. А скоро зникли.

— Куди зникли?—питає Андрій.

— Десь поїдено. І втишився голод, з-іншого м'яса консерви кращі.

— Воно синє, — означила Оленка; простягнула пальці, |щоб торкнутися, але передумала.

— І не синє, а сизе: приглянься! — заперечив брат.

Надивилися діти і відійшли.

Дарія Олександрівна забула дотеперішній розпач; бачила, що можна всією родиною віджитися — відступити від краю прірви, біля якої тремтіли. Зваривши суп з кониною і картоплею звеліла дітям:

— Тата будіть — снідати!

Вони тормосять і кличуть сонного Мирона Даниловича:

— Тату! Коня будем їсти.

Посідали за стіл. Спершу дивною видалася їм пожива: упкувата і важка. "Як земля, такий смак", — визначив батько і промовчав. До того голодні всі були, що скоро перемогли нехіть і відсмак, їли радо.

— Як вам? — питає мати.

— Добрий суп, мамо, добрий! — відказують малі.

Не торкнули ні крихти з печива; але на вогких тарілках нічого не залишили. Мати боялася давати їм знов: ще занедужають...

Мирон Данилович відчував: шлунок повний гарячої страви, і від того приємно, але по всьому тілу була, як і раніше, жадоба; здавалося, кричала в кожному нерві, вимагаючи знов їсти. І змора — мов недуга.

— Ляжу я, — сказав він, — бо так знесиливсь.

Обмірковував, лігши: як перетягти останок здобичі і як схоронити м'ясо, чи з самою сіллю в діжці, чи також перекласти кригою.

Вибрався в степ через день, теж на ніч, в рідкому мороці. Санки легкі, сили ж окріпли. Аж здригнувся, побачивши чоловіка. Вертати? Ні! Взяв лопатку, що була прив'язана при мішку з сокирою: так озброївся.

Зблизька впізнав невідомого — і ніяково стало. То хилив старенький односельчанин, Пилип Гільчак, слабкий і тихий; санки волік.

— А добри вечір і вам! — відгукнувся Гільчак, став і покірно дожидає, чи з смертною напастю підходить стрічний, чи в мирі.

— Куди, дядьку?

— Признатися, по мерзлу конину. Одні брали, та пізно було їм — уже хворіли, і лягли з половини. Котрі вижили, геть вибралися; сказали: візьміть решту, там і там. Мені трішки. Я старий, і в хаті мало хто дихає.

— Я теж по конину. Поділимося! — запевнив Катранник.

— Вам дорогу перебігаю?

— Що там! Вистачить...

Гільчак — тонкий і згорблений; борідка ніби стікав, рідка; крізь неї, при сніговому відсвіті в сутінках, видко горло і щелепи; мабуть, хворий чоловік, так висох.

— Поділимось! — твердить Катранник — як хтось не вірив.

— Сьогоднішнього сліду не було. Мені казав шуряк про конину; колгоспник він, м'яса не їсть, бо всередині болячку має, через яку не можна. Ті, що з ним одтягали коня, бач, і здоровіші були, і харчів брали, ні! — померли. Багато таких: без причини доходять. Гибель кругом: всіх зачіпа. А нам небагато треба, бо в хаті нас двоє старих та донечка; другі діти переставилися, шестеро ж було. Загледів вас і думаю: по мерзлятину дужчий чоловік спішить, прожене хирного, тоді в хаті всім край...

— Що ви? Бог з вами! — скрикнув Катранник. — Мені б кістка конева поперек горла застрягла. Поділимось!

Підступивши до загребища, відгорнули сніг і відкопали мерзлоту ґрунтову. Здобули конячі рештки і поділили — на чотири душі і на три. Кінську голову, без шиї, Катранник поклав старому на додачу.

Поприв'язували мішки до санок і потягли до села.

Гільчак, дарма що старий і слабосилий, віз непогано. Очі йому світилися з лихоманковим поблизком при зусиллях, що, після вичерпаності, приходять, як горіння — з самих нервів або з таємного запасу спромоги в єстві, втримуваного аж до пропащої години, щоб порятувати.

Але того палання не відчував Катранник, хоч теж був неможений.

Кониною прохарчувалися в лютій смузі зими. Рідко з зріт виходив Мирон Данилович бо, промерзаючи, надто висилювався в марних мандрівках. Дома був, нехай одномавітний і прикрий, а поживний харч: коли розмірити скупю, тижнями можна лишатись на поверхні життя, далі від возіїв при підводі, що пригрібають так мілко! — здичавілі собаки гризтимуть ноги покійних.

Тяжко і в хаті; душа поривається знайти серед безнадійності якийсь просвіт і живлющий здобуток для дня — хоч кусник хліба, хоч пригоршню борошна. Споживаючи конину, всі чомусь нидіють і занепадають.

Одного разу, крізь рідкий сніговій, Мирон Данилович переходив вулицю; натужно переставляв ноги в глибокому снігу, що, стверднувши корою, кришився з лускотом і провалювався.

По обидва боки пустельні двори; в декотрих мертвяки лежать коло заметеного порога — нікого нема, хто міг би ховати, в кучугурі, коли не в

землі. Садиби обернулися в пустощі: ні людської постаті живої, ні голосу зимової пташини, ні навіть будки собачої, не то що гавкоту, — ніде нема. Ні сарайчиків, ні курників і хлівів, клунь і комор! — все розібране і спалене. Тини позникали. Стріхи, і ті обідрані. Багато хат зовсім безверхих; родекуди біліють бантини і крокви їхні в снігу, як ребра кістяків. Позрубувано сади і пеньки викорчувано, або їх присипав сніговій. Нема диму ад коминами, і стіни скрізь аж чорні; в вікнах здебільшого замість шибок темніють жмути ганчір'я. Серед сніжного обширу стирчать руїни, мов після чуми і пожежі, що пройшли нероздільно через село, а сліди притрусила зима.

Мирон Данилович підійшов до одного вікна і заглянув, притуливши долоню поруч обличчя, щоб затінити відблиск від скла. В середині — самі неживі: на полу і долі; одна дитина біля підпідччя, а друга, трохи більша, біля порога. Мабуть, хотіла піти, куди очі дивляться, і зосталась тут навіки.

Моторошно стало. Сіялися дрібні сніжинки, мов ткавши півпрозорий саван над чорновіконними гробницями. На цірлий небозвід розгорнули його — в тиші, що болючіша від кожної скорбі і ридання.

Мирон Данилович звернув до середини села. Він ніби прокинувся з страшного сну, що сковував його думки. Здається, ближчав і власний відхід звідси. Тільки запитання тривожило: де люди? Живі, знані. Певно, втрачені тепер. Він попрямував до хати пічника — там пуста, як всюди. Збереглися дві величезні тополі, тверді, ніби мідні; поки що ніхто не врубав. Коло них — сховок: тайною доброю оповитий під білими заметами. Хоронить найдорожчу кошовність на світі. Покладено її в чистому ґрунті: чашу, що була вмістилищем огню і світла небесного; і в ній знов з'являться вони в свій час!.. Тоді зійде чаша з глибини, крізь поверхню морозної смерті, в новий досвіт; відновляться дари Христові: для всіх, що грішні і не мають виправдання, крім молитви.

Прошепотів селянин: "Відпусти, Боже, злочинства мої!" — і пішов проз сусідні хатки.

Бачивши і там руїну, він звернув до середини села: глянути на двори, що вдержалися в напівгосподарному стані. Через одну садибу переходив активіст, член партії, який часто старався в "кампаніях" і порядкував на "революційних празниках", замісто церковних. Звали його: Безрідний, хоч мав родичів. Поряд нього жив другий активіст — не був діяльним, як перший, і підбігав при ньому, ніби місяць при землі.

Безрідний мав дійну корову; тримав її в хлівці, притуленому до причілка хати.

"...Що їм голод? — з ображеністю думає селянин. — Вони з колгоспу теплу страву беруть, віднявши від сирітських ротів, і борошно, і городину всяку".

Видно, як перший активіст, в сизастих френчі і темному картузі, здоровий з вигляду, перебирається городами до сусіда, а той, накинувши жовтавий полушубок на плечі, дожидає коло своїх дверей, вже схудлий чомусь. Простує через сніг до нього Безрідний ходою чоловіка, що зберіг силу і знає про неї. Іде, іде і вже до приятеля близько йому. Але враз падає і не може піднятися. Пробує з останнього зусилля — не встане!.. шарпнувся ще раз і затих: непорушний.

Підбіг до нього сусід і нахилився, взяв за руку; обзивається до нього — марно! Жінка сусідова підійшла і погляділа в обличчя Безрідному; перехрестилась вона, а її чоловік зняв шапку.

"...Від чого? — дивується, стоячи, як укопаний, Мирон Данилович. — І харчі є в чоловіка, і здоров'я, а глянь, помер; мабуть, справді від того, що кругом гинуть: так і сказав Гільчак. Або таємно труту розсипано, скрізь і для всіх".

Смутно роздумуючи, свідок відходить, супроти сніжин в гострому вітерці, що почали вихритись.

На площі біля сільради метушаться здорові і тепло вдягнуті "керівники", — глянув на них селянин і зразу повернув назад; збирав свою думку: "...Це єсть, як кажуть вони, червоний світ з кришкою! — народ хребти склада в землю, вони ж, ситющі, зверху клеять накази: по Леніну стіжок вивершивсь".

Від середини села, де розміщені центри, радянські і партійні, і також квартири осіб, присланих згори, несло спокусливим димком від їстівного, що готувалося в печах. Вітер докидав той димок через брунатні дерева і руді кущі за ворітьми.

Гризота впеклася на серці: "Перебути з місяць або до кінця морозів, і що далі?.. Новий врожай далеко, а то б хоч колосок сирий підживив; доїмо конину, тоді — край".

Швидкі сніжини торкали його плечі, ніби підганяючи. Непомітно збилися рясною густотою, з неї ж завихрили, після чого метнулися в різні сторони і помчали кількома великими течіями. Закуріли враз! — мов хвилю вселенською, в непрозорій білості, закрили небозвід. Близько ж незчисленність їхню, під страшною тінню, несло в пливкій рівновазі, як іскри в сузір'ях, а потім кинуло в один і другий бік і стало творити ряди білих вирів — тисячі тисяч їх, обертаючи на кожному кроці і сиплячи в душу селянинові.

18

Означуваний сонцем, проминув кінець зими; з нетерпцем виглядає сім'я Катранників крізь шибки: на білу запону, простелену всюди. Таки почала западати, марніти, братися подзьобинами, ніби від теплого птаха. Прочорніли плями крізь неї.

Мирон Данилович ледве ходить; і дружина схуднула, стала з лиця темніша, ніж від весіннього обпалу колись, — як попіл.

Діти снували сонними тінями від холодної печі до вікон, звідти до дверей, і знов до печі, або лежали, схожі на пошесних. Дивно примовкли. Нишком терплять, занепавши; мов сухі галузки, руки в них. Підстаркуваті стали діти і поважні. Не всміхнуться. Тільки очима світять так скорботно і так чудно, ніби до цього світу не приналежні. Не скаржаться на муку. Тільки часто лягають, — животик їм роздутий і болить, то вони лягають ницьма, обличчям до подушечок, підібгавши коліна під груди і накрившись ряднами. Оленка на печі, Андрійко на полу, в куточку. Коли ж ляжуть рівно, знов корчаться і перевертаються часто; дихати трудно.

Що не попадуть, все до зубів — гризти: чи скалку з кінської кістки, чи навіть клаптик паперу від коробки, на якому слід ячмінної кави зберігся; нюхають облизують і жують, бо любий сам запах і смак.

Мати здоровіша, ніж тато: в нього ноги опухли і вкрилися виразками — звідти сочиться брунатна рідина, як гноївка. Він пообмотував ноги і обкрутив мотузками; зверху напустив холоші.

Коли трохи потепліло, зібрався на здобич.

— І я з вами! — покликав син.

— Ні, простудитися можна. Потерпи

— Не час виходити, — додає мати, — і черевики ворвані.

Синок мовчить. А доня навіть не питає, тільки мерехтить з печі величезними очима. Часом дістає свій зошит: учитись; але наука ніяк не йде в недужу голівку. Зошит вертається знов на комин, куди покладено також братів, скарбик, із склом, що збирало бризку від сонця.

Мирон Данилович, ставши за ворота, вагається — чи йти коротшою стороною, мимо кладовища.

— Ат! — рішає він. — Чи не однаково? Там будемо всі; ніхто не обмине.

Підходячи ближче, не хотів глядіти на похованих — очі самі звернулися.

Сніг швидко танув; скрізь мертві, недавно покладені: в западинах, зверху, а то й на рівному місці. Ті, що присипані, проступали з землі; то голови їх вивільнені, то лікті, то стопи дроти денного світла, скрізь по кладовищу. Такий лан, що Катранникові, коли дивився, чорна неміч зайшла під грудьми, він відвів погляд.

Повертає він до рідного поля — глянути, як визволяється з мертвоти. Галузочка, відломлена від куща, обмокла важкими краплями: з снігу, що був примерз, а сьогодні розтанув. Трішки розм'якла кора і злегка подала пахош, коди ж на зуби взяти її, розточується терпкою гіркістю — бадьорить нерви. Будить на серці втіху, дуже недовгу, бо немає просвітку хліборобові.

Чого хотять руїтники, що вдерлися з назвою будівників світла?.. Самі ж — приблуди, найняті мучити.

І ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звеліли кожному виконавцеві своєму: "Вбий душі!" А так мало ти хотів — дрібного місця під небом; трудячись на клинчику землі" кормити дітей і одягати. Глянув селянин, — струмки сплескують, жваво дзюркочучи; їм висвічують, спрямовуються на схилі до байраку, в шумкий потік.

Над глибочиною рідкі дерева рудіють. Кружма блукають граки над їхніми верховіттями і ховаються, з каркотливими скаргами, в затінену далечінь.

Стежив хлібороб, як пробуджується земля — в світлості, браній від сонця, мирного і ласкавого. Чи суджено прийти до нив, коли паруватимуть?

Не чує серцем, чи це здійсниться. Він хворий став; і земля — не своя; і посівного немає. Клапоть лишився на згір'ї, коло садка, — теж заберуть, рано чи пізно.

Викракують гайворони, кружачи і шукаючи корму на чорноземі, де селянин не має собі ні ріски.

Забарно відходить він! Від степового повітря роз'ятрилася в єстві дика несить, що, мов незримими кігтями, пронизувала, в пекучому відчутті. Лихоманила нерви і тьмарила свідомість. В розпалі мучення зневолювала кудись рухатися наосліп, без глузду і стриму; дражнила злісно, як пораненого вовка, найменшою дрібницею: ось, мертвою бур'яниною, об яку затнувся чобіт, і також бризками, що від неї сипнули на руку.

— Що там: є живі люди? — питає жінка.

— Круків більше.

— Їх можна впіймати? — цікавиться син, глядячи пильно, непорушними очима.

Батько став: його раптова думка вразила.

— Можна, а навіщо?

— Так...

Можна; тільки їх не їдять—смердючі. Хіба спробувати?

Він молотком розбив кінський маслак, поклавши на дривітню. Обсмоктував кусники і обгризав. Діти ж відмовилися. Хоч не була доня хоровета, як покійний первісток, коли доходив, а все ж мала в розширених очах вираз, що лякав батька: ніби остання прикмета, дитячий погляд — поза довколишністго. Блаженненька доня! — терпить сумирне. Навіть пробує всміхнутись, але не може; такими і зостаються риси обличчя, як застигли в виразі болісної зосередженості. Безгоміння в хаті.

Більше із звички, ніж необхідності, Дарія Олександрівна ходить коло печі і мисника. Конини мало: на тиждень-другий, найскупішими пайками. А далі? Обличчя не відзначає в собі жодного настрою, крім гіркої понурості, що вкорінилася в істоті, ніби нова вдача. З терпеливістю, дивною самій, господиня зносить голбдні болі. Дивлячись на неї, Мирон Данилович буває вражений: така сила противлення недузі і зморі, особливо виголодженню — в жінки, ніби слабішої; коли ж рухається так вільно! — витриваліша, ніж він. Йому голова обпливає кружма, з нападами потемнення в очах; ноги, як колоди, в темно-рудих гнійничках. Ось тепер: постукав молотком об маслак і задихався.

Обмивши руки, до вікна підходить; здається, душа вражена вся, мов обдертий чорноклен, і перенесена в круг без сталих байдужих речей, замість яких тепер інші, хоч подібні. Торкають гостро і чіпляються до нервів. З беззвучним гамором надходячи звідусіль, пронизують і наповнюють страшним неспокоєм — його! — хто жив завжди в тишості серця. Зробився ж, мов собака. Дрібнички ранять. Він часом ладен був розридатися з ображеності і набіглою болю. Що говорилося і діялося, враз побільшувало свій вигляд, з мукою обпалюючи його свідомість і збуджуючи нерви до заперечення, ніби в відчайному викрикові на кожному окрему вразу і на всі: щоб позбутися їх і відсторонити якийсь невідступний намір.

Також для рятунку від них душа вимарює собі на допомогу, з хвилюючою видивністю, багато вражень в незвичайну повторність їх.

Чуттєвими зривами, пекучими, як від приску, заповнює існування, сама зв'язуючи власну особистість в навісному полоні.

Що рівноважилося в переживаннях — розбито на окремість, як хворі півтіні, що стали мучити серед безвихідності. Чужою стала і немилою довколишність: ніби з глухими глибинами, що, крізь замкнутість, обвіяні в злий подих і небезпеку. Все відійшло від коренів, як і сама душа: ніби хитається, не маючи вже рідного приєднання в існуючому. Страшенно звузились уявимі простори видимості, мов завалля якийсь, де треба знайти хоч кусник поживності і вгасити лютий зойк — не з звуків зойк, а з почуттів! — той, що терзає, як розпечене і разом жахливо чорне вістря крючка, вгородженого в єство, але невидного. В'ївся і створив недугу. Нема спромоги проти неї і нічого нема, що могло б звільнити.

"Як мені втишити себе?" — відчаюється Мирон Данилович.

Він побачив дим над своїм двором, довіяний з горбовини, що над річкою, і чомусь розсердився, як на злу прояву: дуже розсердився і в думці вилаяв того, хто десь розводить багаття.

Вернувся в хату і від змори приліг; хотів забутись в дрімоті. Мучений безпорадністю, терпів, як на кутні перед мордуванням, закривши очі.

Здавалося: надходить погибель. Довго лежав, кволий, мов травина, зрештою, дрімота перемогла. Враження ж від близького диму і далі непокоїть якусь ніби замістосвідомість, бережену в сні — без реальної самозвітності денного "я" в його світлі. І дразливий неспокій таки збудив.

Мирон Данилович, підвівшись, посьорбав юшки з сизуватими волоконцями конини, аж причорнілими, що розкипілись і плавали в мисці.

Хотів вийти: розвідати про дим, а несила! — чув, що недужий; знов ліг і потопився в сонну непам'ять.

Аж другого дня вирушив Катранник на обходи.

— Я хочу з вами, тату! — припав Андрій, — Візьміть мене!

— Мокро надворі.

— Тату, я — з вами!..

Жаль стало: нудиться синок і нидіє. Взяв його. Пішли до надрічного горбовиння з глинищами; ген там, на схилі, підводиться дим — їдкий і темний, від землянки. Кругом бур'яни, що видержали мороз і завію, і ось тепер, під кінець зими, в розтепель, ні впадуть, ні похиляться; стирчать, як руді списи і стріли.

— Чого дим, тату, страшний? — питає син.

— Скрізь дим страшний тепер, скрізь.

Відповівши хлопцеві, Мирон Данилович відчув: справді, страх нападає через той дим, що відучора непокоїть.

— Ні, тату, цей дим — як смерть!..

— Що ти вигадав собі? Перестань!

На пустоші син помітив западину: так буває над недавно викопаною і швидко загорненою ямою.

— Тату, дивіться, кістку видно!

— Яку кістку?

— Ось, із землі: це людська...

— Звідки взятися?

Глянув батько і в грудях йому схололо. З землі вистромлювалась велика стегнова кістка — напевно, чоловіча; біля неї проступали менші: крізь землю, що осіла.

"Вбито когось і з'їдено, а кістку .в яму..."

Найближча до поховання — та землянка, що, справді, жахливо димить. Став: дивиться на неї Мирон Данилович, і син теж очі туди втопив.

Нора в схилі подібна до печери, відгороджена від світу низькими дверима і стіною, в якій, замість вікна, дірка з осою шибкою. З бляшаної труби, що поверх шибки виведена куриї моторошний дим і тягнеться по схилу, як привид ядучого змія.

— Не підходь до такого місця, сину, ніколи, чуєш? — ніколи!

— Чому?

— Так: не підходь, і все! Жінка, що там живе — божевільна; вона здатна вбити, кого подужає.

— Чого — божевільна?

— Не знаю; може, зацькували...

— За що?

— Спитай їх! Кожного цькують. Хазяїн цієї пустоші, як вернувся з висилки, то побачив, що хату розвалено — там, при горбі була. Жінку і двох дітей вигнано, в сінях в родичів тулилася. А він посвідки приніс, що

відбув Сибір: все відробив. Йому дозволено тут жити — на власній садибі. Вдруге ставити хату при горбі ні з чого, а тут сама гора приймала, .в печері. Щось я давно його не бачу ніде. То, була, все тут копається або никає по згір'ю, — все, мабуть, згадує старе господарство. І діти коло нього ходили. Берегтись треба; знов кажу тобі, щоб сюди ногою не ступив!

— Чому їх не видно?

— Страшно подумати, чому. А можливо, виїхали. Ходім звідси!

Пошуки даремні, але Мирон Данилович відчув, що стихає найгостріша з тривог. Оглянувся навкруги і підвів очі: сиплеться світло сонця над пустою, як завжди.

Пройшло кілька днів: жорстоких, в стані півіснування; конина кінчилась, і підступав давній страх.

Всі в хаті почавши про щось говорити, скоро зводили мову на різний харч і хліб.

Зродилась думка — вийти далі в степ, позаглядати в земні щілини, чи немає дрібного звіра на поживу. Знов синок просить:

— І я! — в степ...

— Куди тобі? Он який кашель, — сказала мати, — сиди тихо, як Оленка!

Порожніми вулицями похилив Мирон Данилович до колгоспного: що там робиться? В полі протряхало; декотрі горбики на околиці обсохли — на один з них приник подорожній, відчувши неміч в грудях. Віддихав трохи і дивиться. Наскочив на нього найближчий наглядач:

— Ей, ти! Геть за колгоспну межу, там здихай! Бо хто прибиратиме?

Мирон Данилович відійшов далі; знов ліг і дивиться, як роблять здоровіші дядьки.

Вони бредуть у грузькому "салі", землі з холодною водою, і беруть жменями зерно з шаньок. Коли махнутий рукою, висіваючи його, то самі хитаються і мало не падають: знесилені від голоду. Крайні два, недалеко від Катранника, поговорили між собою стиха і почали набирати зерна в рот — жувати його, щоб хоч трохи підкріпитись. Наглядач, побачивши, як вони жують, зчинив крик:

— Крадівники! Хто візьме зерна в рот, зразу одправлю в суд — дадуть десять років тайги за злочинство проти соціалістичної власності. Там сніг і привалить.

Ходячи між дядьками, дозорець весь час пильнує їхніх ротів, щоб ніхто зернини туди не вкинув. На одного сіяча як заग्रимає:

— Чого руку до рота тягнеш?

Коли він відійшов далі, то крайні дядьки, вусаті, як більшість на полі, знов пошепотіли між собою і почали дуже широко розмахувати руками, сіючи: нехай і в рот за добрим заходом залетить. Один зовсім тихо порадив сусідові:

— Щелепи дужче розводьте, щоб вуса зернину не задержували!

За ними інші стали сіяти з більшим розмахом і жувати, коли дещо від жмені вскакувало в рот.

"Е-е, вони теж хліба не бачать!.. Недовго ж сирым зерном жити: засіють — і кінець, як нам".

Катранник підвівся, пересилиючи ваготу втоми, що заливала свідомість. Відцаливевя від колгоспної межі. Але скоро ліг: недобре йому.

Трактор, гудивши, проїжджав близьке — на оранку, і знов диво: однією рукою водій стернує, а другою швидко подає собі в рот соняшникове насіння, луза його, і випльовує лушпиння набік. Стишує хід; оглядається на дозорця, після чого попереджує Катраниика, приглушуючи голос:

— Другий раз заїжджатиму, сипну насіння: вам на снідання видано, — а ви зберіть, аби уповноважений не вгледів, бо і в мене відніме.

Сипнув тракторист, як обіцяв; тоді Мирон Данилович, зібравши, полузав трохи і підкріпивсь. Решту зібраного, як скарбець, тримав собі в кишені.

Крик почув і думав, то — на нього. Але оглянувшись, побачив: дозорець поволік довгокостого і пригорбленого дядька в пожмаканому картузі, який віддувався по о краю. Покликав наглядач свого напарника, показуючи йому вгору, на дядьків картуз, сіпався і аж заходився: так ганив!

Примусили дядька нахилити голову і зняти картуз, що в ньому була пригоршня зерна.

Ведений до правління, дядько знесилено переставляв розпухлі ноги, обмотані рамтям.

"...От і гляди! — здивувався Катранник на дядька. — То ж партійний. Гудина; тепер замкнуть".

Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили.

Степ теплішав. Вогкий вітер нісся океанськими хвилями, за якими, крізь синювату намітку далечини, мріли неорані простори. Там повно ховрашиних нірок; там — здобич, краща від мерзлої конини.

Сніг зійшов, тільки де-не-де, в ярку чи в тіні від горба, zostалися білі латки.

Люди розсіяні по степу: шукають їстівного, ради якого Мирон Данилович і Андрій також, маючи при собі торбинки і ціпочки, годин зо дві тиняються, але без успіху. Ось натрапляють на мишачі сховки, вигрібають колоски звідти, здебільшого пообгризовані; на декотрих збереглося зерно, їх — в торбинку.

Батько і син, відібравши в мишей запаси, далі мандрують. Степ світлий і тихий, як пустеля.

Дивляться, труп лежить: бабуся мертва; коло неї кошик із колоссям. Шукачі постояли мовчки, знявши шапки, і хотіли відходити. Але батько роздумав:

— Другі прийдуть і все одно заберуть колоски. Бабуся не встане, для неї горе кінчилось. А для живих, що дома ждуть, жменька зерна, це — рятунок. Як же покинути?

Знов питає:

— Чи згадаєш, Андрійку, хто ця жінка?

— Не знаю, тату.

— Я — теж. Можна було б понести кошик до її хати. А раз невідома...

Він примовк і через хвилину винувато сказав:

— Треба забрати! Не ми візьмем, так другим достанеться. Висипав колосся в свою торбинку, а кошик поклав на землю.

Батько і син відходять. Де стрічають зілля, годяще до страви, рвуть підряд. З торішньої грядки десяток картоплин і цукрових буряків, що від морозу і вогкості потемніли, теж спроваджено в горбинки.

За огородами степ ще світліший і пустельніший. Враз шукачі спинилися: нірки! Скрізь ховрашині нірки; але як добути з-під землі дрібного звіра?

— Мороки багато, — сказав Мирон Данилович, — треба строїти пастку.

Він зморений: поволі передвигає ноги, з яких вода сочиться в намотані ганчірки. Задишка мучить. На околиці села батько і син, відпочиваючи, стежать перелітання горобців між деревами і стріхою темної хати.

— Тату, горобців можна їсти?

— Чому — ні? Харчуються зерном, як коні і як ховрахи,— нема в них поганого.

— Чим їх ловлять?

— Сіткою і решетом, або сільцем: з кінського волосу сплітають.

— Я хочу ловити.

— Спробуєм, тільки в нашому дворі їх рідко бачу.

— Ця хата покинута і повно їх. Сюди навпростець від нас.

— Ану, гляньмо!

Обійшли садибу; справді, горобці збиралися в ній, безгосподарній, цілими зграйками. Через пустельні дворища і сади, в сухих бур'янах, проліг напрям до хати Катранників.

Дома, ледве шукачі переступили поріг, піднялися назустріч дві істоти з світучими зіницями — нетерплячі, аж болящі: чи принесено чого-небудь їсти?

19

Коли сонце, вже пурпурове, низилося за хмарні смуги при обрії, батько і син вийшли до покинутого дворища. Горобці притихли на сон по своїх притулках: глибоко в покрівлі, обдертій і подекуди провалених. Сутінок, потроху зеленіючи, розливався всюди.

— Будем драти! — стиха промовив батько і приставив драбину до покрівлі. Взявши підрешіток, помалу вибирається нагору. Слідом — син; тримаючи наготовлену торбу з зашморгом, додумується: чому горобці, коли їх зимою треба було, зникли кудись, а тепер, як більшість людей на селі вимерла, — вони знов з'явилися на безлюдній садибі?

Батько, нагледівши гніздо, накрив його, — вмить пташки сполошилися., почали пурхати, верещати, битись під напоною. А рука мисливця простромлюється при соломі до підрешітка, ловить їх і одного по одному опускає в торбу, відкривану так, щоб тільки вкинути здобич і зразу затягти отвір. Борсаються впіймані: їх п'ятеро.

Перенесли драбину на другий бік хати і там зловили чотирьох; решта, налякана, випурхнула на всі сторони. Батько шкодує:

— Їх тепер і пшоном не вернеш.

Настав час, коли вечірній сутінок швидко западає в нічний, і край огненного місяця виткнувся над чорно-сизими пустками.

В хаті каганчик тріпотів пелюстинкою смутного світла: слабого, як метелик, що доживає останні хвилини. При ньому підвелися з полу мати і доня, ждучи новини — про влови.

— Зваримо панський суп: з горобцями,— сказав господар.

Оленка підійшла до торби, що в ній кидалися пташки:

— Жаль...

— Що ж робити? Жаль — не жаль, а їсти треба, — сказала мати.

Вона патрала горобців, відрізавши голівки: тоді від одного погляду на кров Оленка примліла, заплющила очі і відійшла до свого місця на полу; здавалося, півпритомна.

Брат спробував розважити, кажучи потихеньку:

— Їсти можна, бо вони зерном живуть, їх м'ясо без погані.

Але мовчить сестричка, як камінна.

Того вечора в хаті парувала юшка з пташатиною.

Мати, за звичкою, приохочує їдців:

— Смачні горобці! Хто б міг подумати?

— Смачні, та дрібні дуже, — пожалівся батько.

Оленка, хоч як жахалась різанини, зовсім забула про неї, взявши ложку, і спивала кип'яч пожадливо, а кісточки обсмоктувала і переламувала, щоб вибрати з середини.

— Я ж казах, що непоганії — нагадує Андрій; але вона відмовчується.

Повечерявши, старші докладно обговорювали: як спожити зерно з колосків, картоплю і буряки; а діти слухали, мов прив'язані.

— Зерно ми розіб'ємо в ступі, де ти її дів? — спитала мати.

— На горищі; вранці внесу. Я думав, наскочать сільрадівці — жили тягтимуть знов: давай хліб! Ось у мене ступа біля печі, значить є й зерно.

— Вже не прийдуть — пізно; та й самі хиляться.

— Хиляться тутешні, а прислані їдять на повну губу, о! — то такі московці, що мертвого з домовини вивернуть і з рота видеруть зернину: на заготівлю. Хм і наша потріскана ступа очі мозолить,

— Страшні вони! — зітхнула жінка.

— Таких підібрано під одну шерсть.

— Що ж? Хай жиріють; їм колись і наш голод огнем на печінки стане.

— Якби скоштувати чистого хліба; хоч кусник на зуби..

— З'їмо за раз, а далі як? Зерна ж мало, тільки в рот покласти. А з домішкою ростиння на тиждень вистачить. Спечу маторженики, — вирішила дружина.

Ще не світ і не зоря, прокинулись! — безсонні, бо голод будить.

Господиня пішла з рукавцем по городах — назбирати бросток з дерев, де почало бубнявіти та братися зеленкавістю. Пальці чорніли і ставали клейкі. Довелося брати бростки разом з галузками, вламуючи їх. Нарвала трохи лопуцьків, що недавно витягнулися з землі. Вернувшись, зразу взяла залишок лузги, схований під постіллю, і надібрала половину: для печива. Пожаліла, що нема висівок. Обчистила від гнилля бурячки і картоплю, з зольністю додала їх до лузги.

Господар, поставивши ступу в сінях, крушив зерно, що — з мишачих сховків і бабусиноного кошвха. Коли впорався, пішов на розшуки. Хоч одворотна пуста з покійницькою ямою, а мусив туди брести по старий мишій. Обчухрував його колосків'я, стемніле і прив'яле за зиму, але з поживною снагою. Боязко оглядався на землянку: звідти вже не йшов дим і не чути було нічого; німо, як біля могили. Швидко назбирав мишію в шаньку, мов для коней. Прихопив також трохи бадилля, що вирізалось з чорної глибини на світло денне.

В сінях перетовк мишій.

Що було їстівне, все господиня змішала докупи і виліпила маторженики, на вигляд — ніби плесковаті котлетини, але темніші. Пеклися вони довго; стали аж зеленкуваті якісь, коли, зрештою, їх вийнято з печі.

Кожному господиня спершу наділила по половині. Смак був тяжкий і прикрий. Розжовані кусники всилу втягалися в стравохід. Але всі їдці розминали їх довго на зубах, протягаючи їдження і запиваючи юшкою. Все одно: недобре на душі; нудить. Тільки виголоджені шлунки приймали корм, який колов то в одному місці, то в другому і їдкою вагою тиснув під грудьми.

Піч скоро вихолонула в вогкій хаті.

Мирон Данилович попрямував через околицю навпростець, бо ніде — ні тинів, ні огорож. Проти села, в степу, хмари стояли стіною, над могилами і над яругами, звідки гайвороння піднімалося, як дим від пожежі, і різко викрякувало.

В одному дворіщі, де збереглися тільки найбільші дерева, та й то з покаліченими гілками, стовбичила величезна акація. При ній прилагодився підліток, обтріпаний і висухлий: коло самого коріння, в старому бур'яні. Держав нижній кінець шворки, прив'язаний вгорі до затулки на шпаківниці.

Жвавий птах перескакував навкруг — по надрубаних гілках; передчуття і ляклива обережність віднаджували від входу в хатку.

І затулка, вистругана з сосни, і шворка, що коливалася вільною струною при дереві, були надто незвичайними: страхали птаха. Але будинок йому потрібен — тому відбувалося пурхання поблизу. Одночасно ж птах з його м'ясцем був до краю потрібен зголоднілому підліткові і той терпеливо ждав на помилку і необережність жертви.

Вони довго витерплювали взаємне перехитрювання. Зрештою, не витримав Мирон Данилович: пішов додому лагодити ловецький пристрій.

Андрійко здогадується, що тут — зброя на пернатих.

— Пастка буде?

— Ніби; затулка до шпаківниці.

— Біля школи — багато.

— Де, на старих кленах?

— Там! І я — з вами.

Дарія Олександрівна їх попереджує:

— Обережно вибирайтеся на дерево, бо недовго і впасти.

Птахолови потягли причандалля до шкільної садиби. Новий паркан, що відгороджував від вулиці та з обох боків, розібрано; тільки ямки від стовпів чорніють. А скривлений цегляний мур давнього часу, з затиля, зостався: весь на валу, біля канави, напівзасипаної і закритої мертвими бур'янами. Вподовж нього стояли обламані липи і клени,— видавалися розкиданими, хоч посаджені були в алею. Старіші велетні так струхлявіли, що раз буря на світанку повергла: від того зосталося щерблення в мурі; декотрі ж були спіяні попереду, ніж самі впадуть. Навіть пеньки викорчувано; і ями рудіють глиною, збираючи дощову воду.

Шпаківниці здебільшого — на кленах. Але не біля кожної літають птахи. Відзначивши одну, вже вибрану крилатими мешканцями, батько і син починають наступ. Спочатку сперечаються за право лізти на дерево.

— Ти слабенький, — сказав батько, — а там треба міцно цвях забити, і молоток важкий.

— Я зумію! — настоює син.

— Е, ні: ти стій тут і придержуй драбину, щоб не посковзнулась, поки я лізтиму до гілок.

Шпаки повтікали, вгледівши непрошеного гостя.

Він, як справився, зліз додолу і відніс драбину за липу. Шворку потягнув крізь проламину в мурі, за яким принишк, покликавши туди сина. Довго ждали; страшенно довго.

А птахи виказували байдужість до ознак облоги, передусім — до нової частини їхнього домику, оздобленої шворкою, що напиналася до землі. Байдужість була удавана і кінчалася на певній межі вчинків. Вільно кружили птахи і пурхали навкруг; навіть пострибували на покрівлі. Але всередину не думали вертатися, ніби зроду там не жили і мешкати не хочуть, хоч якась сила весь час тримала їх поблизу входу в дощану хатку. Мирон Данилович тримав шворку натягнутою: щоб, смикнувши її, в одну мить закрити дверці. Птахи перегулювалися на гілках біля помешкання, обернутого в погибель.

Тим часом хлопець розглядав дерева: всі ніби незримо дихають, звернуті до тепла, і купаються в світлі. Зовсім повесніло, хоч якоюсь невідступною тінню стоїть похмурість, від зими.

Перші птахи, що недавно прилетіли, обережні!

Однак найсміливіший, спокусившись і перемігши вагання, скочив до хатки і зник всередині.

Мирон Данилович враз смикнув шворку: "Єсть! Єсть!" — повторив, радіючи. Взяв торбинку і поліз брати зловленого. Коли птах повинен був перескочити з будиночка в торбу, тоді вдарив відчайо під її край і, вискочивши, щез — тільки повітря фуркнуло.

— Отакої! — з досадою промовив Мирон Данилович, кинувши торбу на землю.

Невесело верталися батько і син: здобичі жодної, тільки день згаяли.

— Шпаки проворніші, ніж ми, — пояснив батько невдачу. — От, зробимо пастку: один ховрах зловиться, на тиждень їсти.

— Водю виллєм, — пропонує син.

— Можна водою.

— Тоді нащо пастка?

— Пригодиться. Бо води багато треба. Спробуємо водою, і пасткою.

Господиня і донька зустрічали сумні, як і самі птахолови.

На черзі — пастка. Мирон Данилович пиляв дошку, а син тримав з краю; слабі робітники часто приставали. Надвечір збудувалася подобизна приладдя з фізики, для вивчання в трудовій школі.

На одному кінці дошки прорізано невеличкий круг. Біля другого кінця сполучено, з допомогою хитрого "заскоку", дві планки: одна зверху — щільно при дошці, і одна знизу при ній. Верхня планка своїм ширшим кінцем прикриває, як затулка, прорізаний круг; а її вужчий кінець ходячи на вісі, пристроюється до "заскоку". Коли ширший кінець планки піднімається над прорізом, куди повинен устроювати голову ховрах, — тоді її вужчий кінець, діючи через куткуватий крючок пристрою на "заскік", звільняє з пружмниого зводу нижню планку: під дошкою. Та планка, схожа на реєчку, ніби ударник гвинтівки, швидко б'є в напрямі до прорізу. Низ дошки гладенько виструганий і там планка легко сунеться крізь дужки, зроблені з дроту. Кінець її, який б'є до прорізу, має в собі нагострений цвях: протинати горло ховрахові. До дошки прибито пакольці, призначені міцно тримати знаряддя при землі.

Як докінчили його, Мирон Данилович поставив на стіл, для огляду і перевірки, чи справний механізм? Дав синові щітку: нею, зробленою з рогожки, мати колись хату білила; щітка зсохлася, намочена в розведеній крейді.

— Бери щітку, — звелів батько, — і знизу веди її край через проріз: так, якби це сунувся ховрах.

Син робить, що звелено. Поволі підводить щітку знизу і зрушує а місця ширший кінець верхньої планки; вона ж, піднявши е над. прорізом, звільнила — через "заскік" — реєчку під дошкою, з пружинного зводу. Тоді різко дзенькнула пружина, а реєчка, озброєна гостряком, метнулася — врізала його в кругласту щітку, ніби ховрахові в горло.

— Ой, страшна ця річі — сказала господиня. Майстер зніяковів:

— Чим страшна? Здавна ж такі роблено...

— Тим страшна, що нагадує, як мучать людей: в таких пастках.

— Е-е! Влада ловить людей, а ми хижаків, ще зерно крадуть.

— Хоч і так, однаково — страшна вигадка. Мені подужалося... — ні, скажете, що я безумиця.

— Чому?

— Подумалося: не ми хижого, а він всіх піймав і душить.

— Так і є: ми спіймані

— Бо гемони згуртовано пристали до татарця — душити нас. І сонця не видно.

— Нехай. Те саме на ник повториться і вкаже, хто зробив. Бог дужчий — всім на небесних терезах змірить, що заслужили.

— Вже нас не буде.

— Другі побачать.

Дарія Олександрівна тільки гірко зітхнула, скося поглядаючи на побудівку, що нагадувала їй владу "татарця", — та подібно б'є всякими гостряками в горло людності, заведена чортякою.

Через негоду, що почалася вночі, і через недугу, від якої голова заморочувалася, Катранники вийшли в степ аж на третій день.

Ранок погожий. Батько ніс приладдя в мішку і тягнув лопату; синові доручив відро і дротяний крючок. Таких мисливців, як вони вдвох, чимало вибралося: скрізь сірі постаті. Довго сновигали батько і син, поки натрапили на нору з певними прикметами ховрашиного побуту, недалеко від видолінки з калюжею. Воду носили вдвох, держачися за дужку від відра — так, що більша вага лягала на сторону старшого. Швидко зникає вода в норі! — стінки і темніють, і протряхають.

Відходячи, мисливці встромлювали лопату навскоси: замикали звіра. Збилися, числячи влиті відра.

— Мабуть, ховраха немає дома,— сумнівається хлопець.

— Де б він дівся? Тільки тут.

— По старі колоски побіг...

— Ні, побоїться: сьогодні скрізь ганяють.

— Або — зловив хтось.

— Були б сліди, а то ж рівно.

— Чому сидить?

— Нора велика: треба залити.

Носять іносять. Здається, не буде кінця. Виморені вкрай. І якраз тоді, коли перестали пильнувати нору, звідти вискочив ховрах і помчав мимо. Мирон Данилович ударив його крючком, але не вбив. Біжить за ховрахом, а той кидається то в один бік, то в другий, і видно, що притоплено його і прибито: нема доброї прудкості.

Недалеко від ярка починалися кущі — мала ділянка, але досить їх, щоб ховрахові сховатися; він там і присів. Шукають мисливці довго, нема його: так хитро сховався. Раптом вискочив, ніби з-під землі; кружить по западині, потім відбігає до своєї нори, також кидаючися на сторони.

Мирон Данилович, доганяючи, бив навпопад, з розмаху, і стежив, аби тільки звірик від власної нори не відбіг до сусідської і не вернувся в кущі. Випадково — так поцілено, що писнув ховрах і забився у судомі; вдарений підбором з усієї сили, сіпнувся декілька разів і скорчено припав до землі; знов, востаннє, підвів голову і ще раз, невиразимо ненависницьки, зирнув і околів. Моторошно стало від погляду дикої, але свідомої в своїй смерті істотки.

— Неси мішок! — звелів батько хлопцеві, зовсім задихаючись.

Обидва, як прийшли додому, зразу лягли. Батько важко дихав; болі — в цілому тілі, аж застогнати хотілось. Дрімав, поки жінка зварить вечерю з ховраха. Прокинувся, бо син клав йому лист на руки: щойно принесено і кинуто в двір, просто на землю, ніби то лист не до людей, а до худоби, якої вже не видно.

Писав косар, Калинчак — він і обіцявся сповістити, як тільки натрапить на заробіток.

— Читай голосно! — просить жінка. — Що там пишуть.

Він до сина:

— На, читай: я слухатиму.

Андрій розбирає карлючки, ведені криво і розхитані рядами:

"...Пристав я на Північному Кавказі. Можна витерпіти трохи; є підробіток і дещо з їжі. Приїдьте — зачепитеся в совхозі".

— Це добре: є куди тікати! — сказав Мирон Данилович.— Поїдем на Кавказ...

Діти теж пожвавішали:

— На Кавказ їдемо, на Кавказ! Коли, тату?

— Не спішіть! Не скоро. — Сказав, а сам втішений: "Ось, є куди вискочити з тенет, серце зболіло від такого помирання".

Жінка зрікається:

— Вже я з дітьми мандрувала. А тепер знов ночувати, як собакам, під тинню. Так пропасти і дома можна. Нікуди з малими не поїду!

Він довго збирав останні міркування, та не вирішилося нічого.

Ховрашина в юшці пахла смачно, коли ж покуштував, чудна якась...
"Це я всилую собі!" — думав Мирон Данилович.

Голод навів такий присмак, що скоро кісточки лягли біля миски в кожного їдця: обгризені і обсмоктані.

— Гарне м'ясо — не думала! Правда, гарне? — питає мати.

Малі цокотять ложками об миски і, стверджуючи, хитають головами замісто відповіді.

Батько по обіді взяв мішок і знов подався в поле. Людські тіні снували всюди — поодаль одна від одної. Він відбився зовсім далеко і, поникавши марно, стороною вертає: тоді бачить розкопаний кагатик. Торік там були білі буряки; гарніші забрано, — залилася гнилувата дрібнеча, з якої дещо годиться на борщ. Мабуть, хтось брав і, занедужавши, вмер. Рештки пропадають. Поки перечищав їх, оберталось на думці з невідчипною тривогою, ніби від хуртовини: хтось брав тут і вмер, брав і вмер...

Мирон Данилович відходить до села. Земля, як жива, прокидається і ніби заглядає в душу людини: чого ходиш без плуга? Вдягнена світлою вогкістю, дихає м'яко і з ясним смутком, навіть з незвичайною зворушливістю, обіцяючи врожай, — після злигоднів викинеться добрий колосок.

Хмарки переходили легко і так низько, як в хаті; віддавали перловою рожевістю і синню, забарвлюючи повітря відсвітами.

Селянин ступав помалу — беріг дихання; боявся, щоб серце не почало перебивати: тоді впадеш немичний. Перетерплював одну тривогу, відчуваючи її з великими смутками, без надії подужати до кінця. Не міг вирватися з болючого круга, повного тіней, що стовпилися і, мов птиці, віщують майбутнє.

Він вертав завулками, де все чорніє, як після пожежного побоїща: все обідране і розорене до пня. В одній хаті дах провалився і не було ні дверей, ні вікон. Мирон Данилович заглядає всередину без луток: мертві лежать не прибрані — ціла сім'я. Батько біля лави, близько покуття; мати при стіні, а діти, скорчені, недалеко від печі. Сама ж стіна, при якій сконала жінка, була вся на віддалі простягнутої руки обколупана, а пальці, забруднені в глину, яку ця душа видряпувала і їла перед смертю.

Мирон Данилович, глядівши, заціпенів на місці, ніби грозовицею прошитий, а вмить відвернувся, бо почув як десь поблизу загуркотіло — спроквола, з глухими перестуками коліс. Тоді відступив від хатнього кладовища. Став за причілком поруйнованого сарая; бачить: наближається віз і коло нього — два дядьки, обидва ледве сунуть, такі слабі; поволі наближається віз, запряжений ребристою конячиною. Ось пристає до хати, звідки щойно відійшов свідок.

Дядьки беруть довгі жердки з крючками, ніби гакописи, вживані пожежниками в роботі серед огню, і входять по мертвих. Через поріг тягнуть труп чоловіка до воза; потім, перемінивши жердки на вила, простромлюють: один вганяє гостряки крізь ноги, а другий — крізь шию... З натугою піднімають труп, хоч то сам кістяк в шкірі і лахмітті, і кладуть на віз. Відпочинувши, знов зайшли в хату, виволочили відтіля, мов великий потлілий сніп, труп жіночий, з пальцями в глині, і так само на віз поклали, після чого побрели по мертвих малят.

Миронові Даниловичу видалося, що жіноча рука шарпнула повітря, — і він, ніби крижаним вихром обкинутай, мерщій пішов геть, не оглядаючись. Думав дорогою:

"Ніж отак пропасти під бісівськими гаками, спробую на Кавказі", — що зароблю, додому вишлю: прикупити харчів; бо кінець на возії — кинуть через полудрабок, коли людина тіпається". Докладно обміркував: ноки йому доїхати до служби, в хаті вистачить маторжеників, ховрашатини, буряків і лузги. Андрійко знає, як ловити звірка і птахів. З мамою діти ходитимуть по зілля, що скоро вирветься наверх.

Віддавши жінці знахідку, пішов по ломаччя на паливо: в сусідньому дворі, порожньому і тихому, як. цвинтар, витягнув із хлівця; нотяг до свого порога — там порубав і поколов на цурки. В хаті мовчання. Діти сидять коло печі, скорчившись, як ті, що їх Мирон Данилович бачив щойно в руїні.

— Трохи продержимося, — сказала жінка, — а далі як буде?..

— Я надумав: таки поїду! Не стане гроша на квиток, один і так проскочу. Вночі багато "зайцем" тулиться між вагонами.

— І я можу так, — озвався син.

— Гаразд, але сиди дома! Ще тобі рано.

— Краще б не їхав, — відраджує дружина, — тепер же дороги небезпечні: скрізь ловлять і кидають, коли не в степ, то в глибокий яр.

— Вовків боятись...

— Від тих відчепишся, а від цих ні, вони — як чорти.

— Таки поїду, сьогодні ж поїду. Чого ждатиму? Спробувати треба, ніж отак пропадати. Тут ніякого заробітку. А чоловік листа прислав і кличе: є робота. Він має хоч хлібину чорну — і я добуду і привезу.

Сама згадка про хліб, нехай буде иайчорніший, збудила болюче бажання — хоч скориночку взяти...

Глянула жінка, як діти слухають, сидячи коло печі, аж оченята їм заіскрилися, і промовила тоді:

— Спробуй, тільки знай: як не вернешся, ми без тебе пропали!

— Не журись: харчів добуду і зразу ж додому. Як міг би жити без вас?

Він дуже стривожився серцем, коли в дорогу виходив. Родина проводжала до воріт — далі йти він заборонив. Дружина мовчки плакала, прощаючи, а доня вчепилася рученятами, тонкими, як дві гілочки, в його

рукав і не відставала, тільки сумно оченята світять: ніби хоче сказати, що це понад сили її дрібної душі — розлучитися з татом. Він, жахаючись, подумав: "Уже поза світом дивляться очі моєї дитини!" . Хлопець, хоч тримався мужніше, ніж сестра, все ж не міг від тата відступити — так і поривався до нього, мов незримо прив'язаний.

Мирон Данилович сказав собі в думці, терплячи відхід від рідних: "Дуже сумне моє прощання! — чи не знак?"

Всилу розлучився з сім'єю. Від перехрестя бачив, як вони коле воріт, любим і таким беззахисним гуртком стоячи, піднімають руки і все прощають його.

А він, звернувши на другу вулицю, безлюдну, раптом відчув несвітський жаль на серці, мов напад негоди вночі — чорної, сліпої, повної дощу та блискавок: враз, без просвіту! — і його тоді ніби судом проїняла. На обличчі, вже . давно незнані, покотилися сльози і закрили зір. Отямившись, питає себе: "Що це? Скільки років не плакав, а тепер — як мала дитина". Відходив, схожий на приреченого: мимо розгороджених садиб, мимо хат обдертих, мов кістяки найдавніших тварин, хат — під хмарами, що проносилися низько, ніби торкаючи їх. Віяло вогкістю.

Часом граки промайнуть і, косо обкинувши луковину в повітрі, зникнуть за блідно-рудими горбами в степу і млистосизими перелісками.

Німо серед руїн. В одному дворі — величезне попелище, а біля нього — неглибока яма, де лежать мертві: старий чоловік і хлопчик, трішки попелом притрушені. Як глянув перехожий, на душу тінь зайшла; невловимим страхом скувала на мить: важка і холодна.

Він далі похилив пустельною вулицею, рідко, в зморі душевній поглядаючи на хати. Порівнявся з кладовищем і видно: при кутку чоловік, зовсім знесилений, копає яму — вже кінчає роботу... Вже, встроївши лопату, відходить кудись кволими кроками. А з'явилися два сусіди,

однаково, як і він, знеможені: тягли мертвого просто за плечі і, побачивши свіжу яму, поклали його туди. Постояли трохи і пішли — прямцем поміж руїни.

Мирон Данилович дожидає: що далі...

Той, хто викопав яму, притягнув, на двох ломаках з перекладиною, свого покійника. Поклав його біля ями і стоїть: дивиться на підкинутий труп, розмислюючи, що робити? Здавалось, викине чужого мертвяка, а помістить свого, бо для нього яму викопав. Але все пішло інакше — чоловік залишив чужого в спокої і зачав копати яму наново, для свого. Скоро ж зовсім приставі — не міг рити землю. Подумав з хвилину, а потім поліз в готову яму: судячи з його рухів, старався відсунути підкинутого покійника набік. Після того він поклав туди ж, поруч, і свого покійника. Виліз і був задоволений: там помиряться, свій і чужий! Взявся засипати обох.

Катранник, постоявши коло кладовища і відпочинувши, подався на шлях, біля якого здалеку все щось темніло, ніби дрібні горбки. Коли підійшов близько, побачив, що то — люди, зовсім опухлі, лежали на висохлих бур'янах і просто на землі.

Дивившись, селянин відчув: йому тьмариться в очах і неміч хилить до трави. "Коли б і самому тут не впасти!" — замовляє себе. Зусиллям відводить очі від лежачих і простує далі: навпростець, мимо дрібного хуторця.

Здавалося, безконечно йшов і все згадував про хатки, що тут були — світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон.

Поглянув, розбито хуторець, як старий горщик! — сіробрунатна руїна в висохлих бур'янах, на темному схилі. Покійників мало. Не видно слідів

людських, крім кількох найсвіжіших, з колією разом. Селянин здогадався:
"Знов, ті самі возії..."

Примітивши підводу, що від'їжджала в степ, він попростував назирці за нею, поки спинилася недалеко від дороги, біля старого колодязя. Дядьки вхопили з підводи труп — як дровиняку, вкинули в колодязь і взялись до наступних мертвяків; спорожнили віз.

Селянин обминув їх подалі, бо раптом упади, вони вкинуть на дно, а тоді — смерть болюча, в каліцтві: тут колодязь глибокий — страшно глянути!

Після цього випадку, трохи повагавшись, звернув до сусіднього села, де жив колись. Недалеко туди, і хтозна, чи не трапиться що їстівне; дітям би відніс, перед довгою розлукою. Трудно йшов. Ось і село — не впізнав його Катранник!

Колись рясні верби зеленіли на північному березі ставка, розступившись тільки там, де хлопці приганяли скот напувати: там воли, корови, телята, коні вбродили в воду, по піску. Росли верби і вдовж греблі, і на городах, що тяглись до самої води: напроти недалекого другого берега, де, також по схилу, тільки лагіднішому, шуміли лани пшениці, ніби вклонялися до відблиску сонця в ставковому дзеркалі. Сади, мов зелені хмари, облягали його вінками, все розширюючися на горбах і невисоких кручах, 3-між дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чисті хатки і гарні: раділи до блакиті вікнами, ніби очима.

А тепер — ні деревця ніде, ні тину! — самі бур'яни. Хати розвалені: темніють рештками коминів і стін.

Демонський смерч пройшов і вмить змінив оселю; з живої зробив мертву. Через те чорний прапор — матерчаний чотирикутник, як пекельний знак, — сповіщає високо на жердці, що вся оселя стала

домовиною. Гірко дивитись на пустелю, і Катранник відразу повернувся в степ. Виходячи, глянув на вулицю, вкриту торішніми бур'янами: побачив чоловіка, не дуже старого, але виглядом древнішого від кожного діда: шия тонка-тонка, мов сама висохла окістка зосталась, обтягнута посірілою шкірою.

Чоловік ішов повагом; голова широко похитувалася, ніби на стеблині, — велика і кутаста. Волосся наполовину випало. Комір, надмірно широкий для шиї, осунувся набік, звис петлею на трудних кістках: як і вся сорочка, давно непрана, притемнів до кольору землі. На ціпочок опирався селянин і, відхиляючи височезні бур'яни, ступав забарно, ніби перевіряв, чи міцні суглоби в ногах. Зник, мов привид, що вертає до труни.

Катранник обережно рушив слідом і роздивляється, — де старий? Скрізь бур'яни і розвалені житла. З одних сіней через поріг виставилися самі стопи: землисто-сірою мертвизною до хмарного дня, як викладені з могили. Так вразили, що подорожній покинув шукати діда і звернув до знайомої хати. Причаївся, коли зачув стукіт підводи. "Скрізь вона!" — подумав з досадою. Бригада гробокопів складалася з п'ятьох — чотири йшли при кутках гарби, а п'ятий вів коні. "Де цих попади на віз — не вирвешся!"

Відстуковіла підвода; тоді Катранник попрямував до знайомої садиби — дивився і не міг збагнути: нема любого мешкання, до якого звик! Хата, оббита дощами і потріскана, стала падати. Оголений підсішок виглядав так, ніби зуби нечистої сили вгризли ріг, зірвали м'ясо, залишивши дерев'яний маслак. Дах запався. Сіріла кроква, як частина перекинутої шибениці. Подібно до цієї хати, нежива тварина в полі лежить, обдзьобана хижими птицями, що лишили на ребрах шмаття шерсті. Двері вивалені з одвірками. Хмурно і сиро в руїні.

Тут жили дальні родичі: вмерли вони, чи світ за очі втекли?

Дивився на ділянку, знану з дитинства, на хату, в якій жив, обернену в розвиток глини, як і всі інші житла навкруг. Зосталися рештки: безслівне промовляти про смерть — кожному хто сюди приходить.

Засмучений безмірно, відходив Катранник від пустки. Мандрував навмання, аби в степ вибратись, а там вхопити напрямом до станції. Коли, зрештою, прибув туди, його не впустила бригада комсомольців, що, настирно і різко кричучи, всіх завертала геть. Марно було б просити. Похилив голову Катранник і попростував пішки в район.

На шлях, що слався безконечно, налягали хмари. Посіяв дощик, потім линув так, що враз калюжі стали, але скоро і вщух. На нього не дуже селяни зважали — тільки гнулися, мов колоски.

Хто, вкрай виснажений, падав при дорозі, там помирав; і кожен був близький до того самого: вже здерев'янів почуттями і тільки прислухався, чи скоро самому кінець.

Катранник ступав, зібравши вичерпки сил в одно прагнення, і всі думки — в один вузлик, мов залізний: неодмінно дійти.

20

В районі, куди добувся з іншими, жовтіли установи в кам'яницях. Брама величезного подвір'я тримала напик: "Союзхліб", і дивувала хлібороба страшенно. "Чому союзний? Виходить, то хліб союзу з північчю, звідки накази йдуть, — який союз, коли забрано хліб, а ти вмирай?"

Погляд зосередився на пірамідах збіжжя: крізь дірявий брезент багато зерна видно, промоклого в дощі і підпірілого.

Сам колір зерна непереможно надив. Ось він — спасенний хліб. Перед очима. Чиста пшениця. Всього мішечок би набрати — сім'я врятується! Однаково ж зерно згниє на мокрому місці. З того, що

просипається в грязь, можна тисячі торб наповнити і спасти душі. Ні, і хліб, і люди гинуть. Хто наказав?

Сильна варта обступила пропадащі піраміди, вся з гвинтівками; почужому говорить.

Селяни ж, ніби приворожені, дивляться на зерно: худі, як тички, і обшарпані гірш, ніж колись жебраки. Здебільшого сидять або прилягли — скоро їм кінець. Крім лютої голодності, терплять муку від споглядання близького хліба; здається, простягнув руку, ступивши наперед, і — врятований! Досить сирого зерна поїсти, щоб скріпитись: твого зерна, з двору забраного.

Спокуса пожирає кволі душі, як незримий огонь, довівши до півбожевільного самозасдіплення. Прилютувала близькістю пшениці і зв'язала руки, ноги, думки, очі, і позбавила твердої волі — шукати іншого рятунку.

Мерехтливі очима, притягуються до хліба, як снохода до місяця або нічні метелики до полум'я: притягуються і поволі згорають в недужому жеврінні свого серця.

Катранника боролася, мов навіяння, ця біда: він теж. пагточився очима до пірамід. Без марева, в денному вигляді хліб! Ось, близько! Постій отак півдня, і пропав; недуга ду— шевна, скувавши, домучить. Як з ланцюга, виривається він з того заморочення...

Недалеко від сірчано-жовтих дверей райвиконкомівського будинку, в западині мертва людина лежить; обличчя не видно, бо дощова вода, набравшись високо, закрила. Проходить чоловік, поплямлений і небритий, маючи в руці поламану пилку на залізо. Сам собі говорить він, але так, що сторонньому чути:

— Умерла жінка, другий день лежить — і вони нічого... Затупотіли, вбрані в руді ваксовані шкірянки, службовці на виході з дверей, тоді враз Катранник і стрічний поспішили нарізно. Оглянувшись на групу при будинку, селянин подумав: "Прибиратимуть мертву — того й вийшли гуртом; іродові душі, а таки ж люди". Однак, група постояла на східцях, подиміла папіросками, і хоч би хто зиркнув на покійницю, що лежала перед ними! Зійшли наниз і огидливе обминули труп, коло якого світлі брижі біжать на воді. Обминули так, ніби то — дровина, що перешкоджає державній справі.

Катранник, побачивши, як частина службовців повернула йому вслід, пришвидшив крок. Треба сходити в містечкові магазини. Скрізь діди, жінки, діти ходять під вікнами і спиняються перед дверима: їсти просять. Багато померлих, ніхто не прибирає їх. Ось двоповерхова установа, крита ржависто-брунатною бляхою. На першому поверсі відчинилося вікно: повнощокій чорній, нагороївши френч на плечах, розглядає вулицю і щось жує. Внизу, на тротуарі, підходить бабуса і простягає руку, висохлу, як хмизина:

— Дайте, хоч крихту! Бо вже вмеру...

Сизастовибритий слухає в вікні, слухає, жуючи, і ніби аж втішається від жалібного прохання, а враз із брязкотом зачиняє вікно; чути, як клацнула задвижка.

На дверях, крізь скляний прямокутник на бронзових гвинтах, багріла вівіска, з якої Катранник довідався, що тут — редакція часопису "Ленінський шлях". В сосновій рамі з дротяною сіткою, вкріпленій на паркан, висів примірник видання. Поблизу валялася половина часопису, кимсь покинута чи загублена. Селянин зачепився поглядом за статтю, звідки викричано: "Підкуркульники в місті об'їдаються чужим хлібом... не хочуть робити в полі... це — саботаж!.." — і далі в такому змісті; багато і густо.

Хотів покласти папір на землю, бо подосадував: "Бач, пикатий, що ковтає в вікні, розбрехався, коли платять; він до землі ні за якого чорта не підійде робити хліб, як ми і наші сім'ї з прадідів". А таки селянин приберіг часописний друк: в дорозі згодиться.

Біля сусіднього домика, їдкого покрівлею, як і редакція, але одноповерхового, стала підвода, вся обкинута парусиною. Сутулуватий службовець, що мав на кільцюватому волоссі кепку з чорної шкіри, метко зскочив на цеглу і, щось крикнувши підводчикові, потупотів до дверей. Там потягнув за дерев'яний держачок, від якого бігла вгору дзвінкова дротина. Потягнув і зразу ж — назад до підводи, відкіля візник перевалював мішок, зверху сивий від випорошеної крупчатки, ніби коло млина. Вхопили вдвох і домчали до дверей, що якраз тоді рвучко відчинилися, бо за ними стояв хтось і ждав, коли впускати. В одну помлу очей мішок щез всередині, після чого обидва носії, за спинами яких дзвенькнув дверний замок, відбігли до підводи, скочили на свої місця і погнали щодуху. Важкий вистукіт розлігся по сірастозеленкавих бруковиках, тьмаво-лискучих після дощу, мов черепи, тісно покладені в ґрунт.

Переходячи, голодні ставали перед дверима; дід, що хитався, як смертельно поранений, потягнув держачок дзвінкового пристрою — жодного руху і відповіді! Ніби не було ні душі всередині. Прохачі, зболівши нервами від марного ждання, відходили геть.

Зоставалася загадка для селянина, чому вдень тягнено харч?
"Мабуть, від страху, що в присмерку люди віднімуть, осмілівши".

Як потік серед цегляних скель, простяглася черга до магазину, де дають кислу капусту. Раптом перехожі почали підбігати поблизу; селянин і собі — туди! — в свіжий і значно коротший "хвіст", що випростовується течією дожидачів, від чого багато крику одних на одних. Зрештою, всі посунули назад, вирівнюючи звичайний порядок.

Мирон Данилович дістав кіло капусти: колись моченої, тепер сухої і несвіжої. Видалася смачнішою від десертів! — сховав запас її в торбу, обмотаний поверх кулька також половиною злої газети. Трохи повеселішав, набравши певності, що добереться до Кавказу: на три дні харчу вистачить. А там грошей позичити можна в знакімця — до віддачі з першого заробітку.

В дорозі до станції здогадувався: "Пощедріли на капусту — бачать, що пропада на складі". Присів під червонавою стіною, між такими, як сам. Здавалося, потяга взагалі не буде, і руху — теж, взагалі, нічого більше не буде — так довго ждали.

Аж перед світом, крізь штовханину, Катранник прорвався в вагонні двері і зразу ж ліг на верхній полиці.

Сон приходить мертвотний і тяжкий. Прокинувшись, відчув Мирон Данилович, що потіє в морозній лихоманці.

Певно простудився, на дощі йшовши, а потім — як сидів на землі.

Ось, надвечір, вузлова станція: тут пересідати; і знов жди!

Площа схожа на мурашник, серед якого сила начальства наіндичується з портфелями або товстими течками; козиряє в автах; протісняється в установи і висипає звідти, надмірно вносячи лиця, як велипанство, і збрескло поглядаючи на "сірих" з населення. Різняться одежею і партквитками, магветна могутність яких, нехай схованих навіть дома в шухлядах иїд замком, незримо обкидає їх злою властивістю. Бо то — їх талісмани, від яких навіюється відраза: передусім до кожного, хто з села і конає, згідно з рішенням партконоводства в столиці.

Глянув селянин: "Ого! Стільки їх, що кров з'їдять, провалі ми до канцура". Він пішов виглядати викидної городини, миллостиво продаваної в "хвості" за скажену ціну.

Черга збираються від схід совця і нуртують, і нидіють до півночі: застоювані, втрачені, розривані під час несподіваних тисканин, знов спаювані голоднечею. Люди держаться одні за одних, щоб зберегти місця в чотирирядному натов пі,— так бджоли творять пасма, кріпко зчіплені.

Катраиник мав надію на комерційний хліб. Пристроївся і дожидає, мучачись від простудної лихоманки, втоми, поривів такого жагучого і невтримного болю в глибині істоти, який ніби шепотить нечутно весь час: "Їсти! їсти!" Увага і зір, прив'язані, до дверей вдалечині, пригасають, як спорожнілий каганчик.

А чутка пройшла, що даватимуть кільку; що ж? — можна рибний дріб'язок споживати зразу, заїдаючи капустою замісто хліба.

Зморена люди, стоявши віддавна, втратили рухливість і гостроту почуття, якраз тоді, коли набігли машини з вартою. Катранник затерп! — якби був здоровіший, міг би рвонутися крізь ряди і втекти. Але, скований слабістю, непорушно стояв серед багатьох, ніби перед очима давуна.

Служаки брутально хапають селян, як вовки овець, і миттю спроваджують на платформи: наповнивши їх, хутко оббігають кругом, коли мотор гуркотить. Один револьверник сідає до шофера в кабінку, а решта береться до нової пайки жертв.

Везли незвичайно швидко — найглухішими вулицями.

На станції всіх перевантажено в товарячі вагони і зразу ж замкнуто. Потяг стукотливо погнав, як навіжений; іноді спинявся, тоді — дивна тишина за дерев'яними стінами! Зрештою, коли прибув до призначення, негайно загуркотіли двері вагонів, крик донісся і звідкись — крізь нічну сутінь — повалив їдкий дим. Блиснули до дверей ліхтарі: з ними охоронники вскочили всередину. Посунув потяг і скоро знов пристиг, прикро над краєм глибокого провалля, відкідь полум'я вибивалося, ніби

велетенськими шматками розірваної тканини, крізь дим, клубочений по млистій широчині. Зойки пронизували ніч.

Катранник став страчувати думку, коли охоронники брали селян і викидали з вагонних дверей вглибочину. Хто сунув по крутому, чіпляючися за нерівності, а хто котився чи летів униз: всі зникали в огнищі.

Через хвилину також Катранника кинуто з дверей — він опинався руками проти прислону і судомливо гріб. Під пальці попали обвуглені корінці кущів, тоді мимовільно промайнув здогад: "Мабуть, ліщина була!" — вхопився селянин розпачливим зусиллям, але корінці в останню мить, тріснувши, відірвались. Він посунув вниз. Падаючи трохи стихшено, ще раз чіплявся обома руками за вигорбину. Відчув, що прірва стала відлогіша. Знов нігтями і черевиками подрав схил, щоб спинитися, і не міг! — сунув з розгону в задушливу димряву. Раптом тяжко штовхнувся плечем, об що? — того не бачив! Тільки різко обпекло і придушило до земляної стіни. Тоді він став з більшим натиском хапатися. Якби була нерівність або корінь, він би вдержавсь, але — порожньо. Далі падав між великі деревини, обхоплені полум'ям. "Пропає!" — проблиснуло в свідомості. Він падав нерівне, аж поки вдарився спиною об дерево, а головою об схил. Миттю зім'яло в клубок і, перекинувши, потягло наниз, ніби в коловороті горючої ріки. Волосся над правою скронею обсмалилося, але він, швидко падаючи, ніби стратив відчуття болю. Розумів, що задихається, і що плече йому валить. Тоді ж запався в нестямність, з якої його вирвав різкий біль — від падіння в тісну мілину. Мирон Данилович, трусячись, обторкує ґрунт. "Я в мокрому глинищі! Це — ярі, можна лізти через воду!" — втішає сам себе. Як звір, — чотирьох відповзає в болотяній щілині, протискаючись поміж одними дровиняками, залитими тванню, і попід другими, що стирчали в безладді над головою.

Весь час нагорі і по сторонах — розпачливі крики, вік яких міг би стратити пам'ять, але і сам був прибитий і приголомшений, півмрець, що корчився в пориві: повзти серед загибелі.

Високо розлягався бурхит огнища і стукіт обвалюваного дерева; також вишум і шипіння в спеці, приглушуючи, проймали диким страхом, бо пожежа от-от привалить.

Все — ніби в огні великої споруди, коли вже зруйнувалася: з поперехрещуваними балками і зваленими стовпами, які, згораючи гуркотливо, осідали в глибину земної щілини.

На дні, в боковій струмовині, так багато обвуглених обаполів, кинутих попереду! — крізь них мало хто просунувся до глинища. Застрявали люди, здавлені і скалічені: там їх і нищив огонь. Один чоловік, зовсім обгорілий, звис до води,— його стопи стиснуті між двома близькими деревинами, а руки і голова гойдаються в поривному полум'ї, ніби червоній повені, крізь яку мчить глибинний протяг.

Багато селян згорало в велетенській печі-прірві, над якою стовпи диму вставляли, мов над фабриками. Потяг підвозив туди нові натовпи; скидані вартою, падали вони і калічилися раніш, ніж стати здобиччю огню від шпал і обаполів, облитих смолою. Привезені на платформах дерева вергано в прірву, навперемін з людьми.

Катранник продирався попід заваллями і раз був стратив свідомість. Опритомнів скоро: від палення згори і вогкості знизу — з болотяного рівчака. Спекота пронизувала одіж і підганяла повзти, як пораненого вужа. Хоч низовий протяг через глибоку щілину приносив трохи повітря, таки димова задуха була смертельна — рвала груди, труїла кров, сліплячи зір і тьмарячи думки.

Зрештою, доліз Мирон Данилович до калюжки в глибокому водорії; обхлюпався там, щоб, рятуючись від палення, зберегти одіж на плечах. Аж тоді відчув: збоку щось штовхнуло і муляє — торбинка! Його власна торбинка, набік прив'язана, через плече.

На дні калюжки повно камінців і піску з глиною. Вихлюпуючи воду звідти, Катранник прошепотів, ніби сам собі чужий: "Це я ще живу!" Тоді враз, здається, підбадьорений дійсністю сказаного, почав лізти далі і через декілька хвилин був так далеко від болотяної щілини, що коли там стався черговий обвал з гуркотнечею в огні, то вже не міг зачепити. Прискоривши рух, Мирон Данилович раптом обсунувся в глибшу промоїну, ніж була, і мимоволі знов облився — від дрібного водоспадика, під звалищами. Як проліз у нешвидкій воді, то вже встати зміг, при узбочині яру: там скрізь вигиналися пригорки і лежали валуни біля обпалених кущів. Горючі деревини, накидані згори, були рідші, і він то переступав їх, то пробирався знизу, в протулини з рештками зарості.

Намацав якусь річ, обгорнуту матеркою, що вбризкана в болото. Спершу проминув річ, а тоді надумався: простягнув руку і взяв.

Відступив за горби, де тільки окремі дровиняки і шпали, облиті смолою, скотившись, палахкотіли з низьким димом; під виступ збочини присів — віддихнути і отямитися з лиха.

Обторкує знахідку, розгортає і, на диво собі і незміренну радість, бачить хліб! — сухий, причерствілий трішки, але ж хліб. Знати вже з самого дотику, це — житній. Скрізь розшукуваний хліб і не знайдений, дістався, де і не подумати про нього: в самій погибелі.

Вся істота припала до знахідки! Вся — з болючою хижістю голоду. А знов почало палити від завалля. Мирон Данилович з'їв тільки один відломлений шматок, тримаючи його на стулених долонях, щоб ні одну крихту не згубити. Тоді зав'язав хліб, як було, і сховав собі в торбинку; і перевірив, чи хліб там, провівши рукою по тканині.

Хоч хилила страшна слабість, він переміг її; присліплений від палючих виблисків згори і димової їді, що різала очі, випростався він і рушив чимдуж звідти. Враз перечепився і впав; коли підводився, то лікоть приторкнув до торбинки, знов перевіряючи: там хліб чи ні? Там!

Катранник як побачив, кого він потоптав, — жахнувся: то мертвий чоловік. Одежа на трупі обгоріла в попільний мотлох. Ліва сторона голови розбита і попечена так, що крізь розриви червоніє застигла кров. Вигляд мертвого болісно вразив Мирона Даниловича, який аж знітився в судомі і, впритомнівши, пішов далі; боявся і згадувати, хоч чужа смерть притягувала думки.

Обережно ступав по нерівному глинищу. І відчув, що лихоманки нема; від жорстокого струшення, на межі божевілля, збігла з крові і нервів. Але був він замучений страхом і болем, при вичерпанні останніх сил.

Присів на горбик; щоб вийти з розпуки — не від самого тільки голоду — похопився їсти. А вже став собі скупий. Подумавши одну мить, споживає спершу старий маторженик з торбинки, потім пайку від хліба: як закуску.

Притьма вирізнілася думка, що непокоїла, поставши десь на глибині свідомості, після того, як перечепився об покійника: це — його хліб!.. Бідний чоловік загубив перед смертю, коли весь поранений і обпалений був. Що йому хліб? Зоставити там, пропаде в грязюці і золі, коли ж тут живий потребує, гинучи. Так повинно бути: хліб цей законно переходить в руки другого, хто теж перейшов глибиною лиха. Нелегко перейшов, а розділив повне горе з небіжчиком. Тільки так можна ділити чужий хліб — загорьований хліб прожиття! І поміркував тоді Катранник: "Ще гляне душа нещасного, вже з неба, скаже — бери цей хліб, тобі треба, а для мене навіщо? Порадіє душа, бо і по смерті допомгла комусь на світі".

Заспокоював себе знов, що нема злочину — взяти такий хліб, а все ж була гіркота в почуттях: як це недобре, чужий хліб взяти, в мертвого... "Ну, он що, і я прислугу тобі зроблю, проти наруги!" — вирішив наостанок. Вернувся і, відломивши стовбурець недогорілої ліщини, вибив неглибоку яму при згарищі, в заглибині м'якої глини. Перемагаючи страх, взявся за покійника, пересунув його туди і загорнув. "Помилуй чоловіка, Боже!" — сказав над ним.

Як помив руки в струмку, пішов наниз, державшіся за кущики на узбіччі. Обережний був — насторожений до кожного шурхоту. Пригадав собі діда Гонтаря: "Як він, іду з могили, тільки йому була морозна, а мені — піч". Відходив і оглядався; мав страх, що ті, нагорі біля вагонів, примітять і доженуть, їхнє страхіття нависло огненним привидом і котило дим по довгій прірві, почервонивши глинисті прислони і ліси на схилах.

Темрява навколо втікача, густіючи, вгортала дерева і ґрунт, на якому струмок перебігав, ніби чорний, з відблиском від прірви.

Мирон Данилович вибрав для спочинку сухий виступ під кущами: аби затуляли від поглядів згори, коли зостався просвіт на пожежу. Широкий і волохатий піджак, що служив замість пальта, був після купання у вимивині з струмковою водою досить чистий: хоч і посмалений скрізь. Треба витирати останні плями.

Сидів тікач, обперши плечі об стовбурці, і незчувся як задрімав, проти своєї волі і всього страху. Ніби посунувся в глибочину іншу, ніж ця: вже без паленої сосни і людей серед огню. Не снилося нічого; тільки під кінець спання настигла невиразна тривога. Пронизаний нею, прокинувся і побачив, що огонь жахливо виріс, осягаючи півнеба над прірвою. "Мабуть, привезли багато дров і смоли, тепер би там згорів!" — пояснює собі Катранник. Він трудно, з розбитістю в тілі, підводиться. Нога затерпли, а в плечах і ребрах різкий біль. Негодящий чоловік: як труп.

Коли полум'я дійшло своєї сили, стався обвал, і вибухами воно рвонулося в височину, підкидаючи сліпучі і хитливі течії, мов червоні гейзери з хуртовинами іскор і хмарами диму, — після того вщухло, хоч ненабагато. Катранник відходив і оглядався на огненну могилу; хотів закричати з безсилового розпачу: хто там живий, щоб вибирався коло низового струмка. Хіба pomoжеться?..

Одежа на грудях парувала, а черевики були мокрі — чи сушити? Ні, треба йти, а то наглядачі згори стрілятимуть. Згадав про них і зразу ж поспішив геть звідти. Знов напав страх на нього — гнав безупинно далі, нерівною землею.

21

Мирон Данилович до самого ранку йшов, угадуючи дорогу, де не міг зустріти "їх". Розвиднювалося, коли прибув до дрібного полустанка. Вагався — підступати до залізничних колій чи ні, але не було іншого переходу. Він прямував мимо самотнього будиночка і спинився, побачивши робітників, що на платформах починали рівняти дошки.

З одного боку вломилися сторчові стовпчики, ніби величезні руки, тому вантаж соснини, струнко розпиляної і чистої, осунувся на жужелицю між коліями. Уклало двоє: залізничник, що обслуговував невеличкий потяг, і підліток, тонкий, як нитка, — з нього небагато праці. В той час машиніст мав якийсь гіркий клопіт коло шипучого демона — було не до розсипаних шальовок.

Ось крикнув з платформи залізничник до Катранника:

— Що, в вас тут людей нема, чи як?

Катранник мовчить, думаючи: "А що ж, і нема! Хіба не знаєш, де вони? Хочеш, покажу де..."

— Чого стоїш, чоловіче? Помагай, а я підвезу! — знов звернувся залізничник.

Але ще і тепер не вірить селянин, хоч вся істота аж стрепенулася від новини: "Добре було б під'їхати, бо вже, мабуть, не дошкандибаю на своїй".

Темновусий, з підбілиною, залізничник світнув запалими очима, і вриті зморшки на обличчі поглибшали від усміху:

— Не віриш?

— Хтозна, — глухо озвався Катранник.

— Кажу: підвезу, значить — підвезу. Годі туманіть, берися, чоловіче, і подавай мені дошки: складати будем!

Катранник, не кажучи вже нічого, поклав торбинку на землю, але близько біля себе, і взявся подавати сосну; так старається, аж підбіга.

— Не спіши, бо втомишся! — спиняє залізничник. — Бережи силу, бо роботи багато. А то будеш, як отой хлопець, що підміта полустанок.

Він показав на підлітка, який, відійшовши насторону, подивився трохи і зник.

Працювали декілька годин, поки владнали вантаж. Катранник змокрів дуже, хоч його одежа і черевики просохли; він дрібно тремтів від напруження, ослаблений від довгого недоїдання і лютої пригоди.

— Щось ти, чоловіче, хилишся, — зауважив залізничник, гостро глянувши на нього: — Ану, ходім, під'їмо! Як звати?

— Катранник Мирон.

— А мене — Петро, так і кажи!

Сіли на дошках, біля скриньки залізничника, колись фарбованої зелено, а тепер темнастої плямами від мазуту. Господар витяг з неї скатерку і повагом розгорнув на сосніні; тоді поклав пшоняний хліб,

порізаний тонкими скибками, а до нього — сіль у білому матерчаному вузлику і дві величезні солодкі цибулини. З пляшечки наточив конопляної олії на блюдце. Зрештою, вибрав варену картоплю з паперового капшука.

— Маю капусту квашену: підсохлю давали, і шматок хліба, — пропонує селянин.

— То прибережіть! Призволяйтесь до мого ресторану. Чи не їсте цибулі?

— Чому ні? — заохотився Катранник. — Це добре, з хлібом!

Обережно відділив тонкий кожушок, блідаво-брунастий, із тьмавим полиском і прочервонілістю; розрізавши цибулину вподовж, брав світлі луски і вмочав в олію і солив — їв з хлібом, як поживу найкращу. Додав до цього картоплю: теж умочаючи в олію і солячи. Істота зосередилася на їдженні, відсторонена від світу, бо, здається, жили горіли від голодної нетерплячки і міг проковтнути миттю весь харч, навіть коли б повно було в скриньці. Сік цибулі, колись надто гострий, відчуте тепер як захлинно смачний і живлющий: по краплі, втішаючись, приймає душа.

Коли поснідав Катранник, враз і настрої змінився; пожива кріплючими течіями пройшла в різні напрями через єство — зміцнила, відсвіживши, ніби добрий сон, хоч якраз тепер на сон клонить: при вдиханні лісного повітря, приємного прохолодою.

Знов завозилися з дошками і склали доостанку, як слід.

— Слухай сюди: їдьмо разом на склад! Я скажу начальникові, що ти виручив. Зосталось вигрузити дошки, а тоді на Кавказ повернем.

— Мені ж цього якраз і треба! — скрикнув Мирон Данилович. — Як ваша ласка, візьміть, я помагатиму при всякій роботі.

— Бачу, ти чоловік тихий і не з тих, що в замки без спросу заглядають. Бо всякі люди стрічаються.

— Повірте, оце їду жінці і дітям десь хліба заробити. Другої думки немає.

— От і вже! Мені веселіше і тобі по дорозі. А то вночі сам, як сич, очима блимаю.

На димучій станції зійшли з потяга. Ночували при товарному складі: там людей небагато; готить чугунка, розігріта дочервона. Петро приніс гарячого супу — повечерявши, заснули на тапчанах. Міцно спалося, як ніколи від народження на світ.

Після півночі вирушили на Кавказ. Снує мрію свою Мирон Данилович: про заробітки в совхозі, при конюшні або теслярні. Трохи б підхарчуватись, а там він — знов майстер до всякої роботи, що потребує твердих жил і швидкої думки; змалку звик.

— Як ви з непартійних, — сказав Петро, — круто живеться; будь червона граматка, то тягли б харчі кошиками з розподільника.

— Куди нам! Аби кукурудзянки заробити.

— Так; вийшло, як казано в революцію: кому трясця, кому дві. Кому сало, а кому чорта лисого! Рівність.

— Нас рівно в ями кладуть; або палять.

— Це вже тоді показувалося. Скільки крику було про рівність. Ось я — від сословія козачого. Вернувся з німецької війни; в кавалерії служив і медальки деякі дано. А дома біда! Село казанком кипить. Козаки, котрі з фронту, і я серед них, сказали: ну, живі ми і дома. Порівняймося з сусідами! Так і зробили — дали їм воли, могучі, як паровики, і плуги дали,

борони, культиватори, корморізки, точила і всячину, все дали. Пройшов рік-другий, а в сусідів те добро пропало. Не знати, де ділось. Знов кричать: давай! Кричать, щоб ми стали рівні. Не буде того, бо люди дуже не однакові і різно роблять. Уже тепер по-старому заведено: робочих скрутили, самі ж князьками розкошують.

— Хліб під дощем: гниє, а нам не дають, — сказав Катранник. — Хто вмира і пробує взяти свій хліб, тому стріляють межи очі.

— Так скрізь! Бо це — самі чужонайняті замаскованці з інтернаціоналки; хитро влізли, щоб народ мучити: то їм загадано і то червона ціль їхня.

— Уже всім видно і глядіти не хочеться.

— Вони лютують, бо народ розглядив їх, що то мучителі з чужої служби. Тепер хочать затопити кров'ю людською очі.

— Пробують на нас; а тоді світ душитимуть.

— В них це готове: і партмішок, і партзав'язка. Мандрувавши, надивився я. Нищать хліб нарочито і розоряють до смерті. В начальство ставлять непридатних, щоб більше біди було. На одному зсипному пункті привозять селяни хліб: поспіх з ним великий, бо треба "план" виконати. Завідувач наказує дядькам усяке зерно докупити зсипати крізь дірки в поверхах, все разом — жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку. Йому дорікають: хіба можна так робити? А він сердиться і відказує: "Почему нельзя? Это все — хлеб!" Отакі хазяї. Ви кажете про зерно; не тільки з-за нього стріляють людей, а з-за гнилих буряків теж. Бачив я біля станції гору їх, темну, як вивезена порода з рудників на Донбасі. Колись окремою колією доставляли буряки до цукроварні. Тепер їх покинуто догнивати. А сторожа кругом стоїть: не підпуска нікого. Декілька разів люди підходили, ослабівши, як осінні мухи: їх розпука голодна вела. Ледве до бурякової гори наблизяться — так з гвинтівок блискає їм в очі, і

люди падають. Буряки після морозів почорніли, а ще та и можна було перечищати їх і варити. Нікому ж не дано нічого. Так всі буряки продали — до рештки. Гора їх згнила і розлізлася по землі. Багато вбитих людей лежало, бо пошкодовано їм гнилого буряка. З того ж і видно: ворожі виродки нагорі царюють.

Що далі їхали, все дужче бралось чистим і теплим повітом: обвітрювало обличчя, радуєчи після димової гіркоти, газу, сирості і вугільної пиляки залізничних вузлів.

На степовій станції від підводчиків довідався Катранник, що недалеко в совхозі наймуть конюха. Вирішив зостатися: нагода, тут певна, а поїдь далі, до односельчанина, хтозна, чи й досі є потреба в людях? Подякував сердечне дорожньому прияжле — і попрямував до радгоспу.

Його допустили в кімнату директора, який зразу спитав:

— Чи ти добрий конюх?

— Все життя біля коней; як їх ліпше знати можна.

— Ставай!

Робота непогана, а платня — так собі. Трішки грошей і трішки кукурудзяного борошна. Юшку давали.

Коли спік перший хліб, то нарізав тоненькими кусниками, як торт, і повільно їв і їв, розжовуючи вкрай. Хотів спинитися, щоб не спожити все за один раз, але таки все з'їв, і дивиться на стіл. Нічого вже нема. Взявся до води: багато пив.

Був бездумний; їсти хотілося по-тваринному. Та скоро турбота охопила його — про сім'ю; вирішив: зароблені гроші зберігати для неї і, скільки можна, ощаджувати борошно.

Так прожив деякий час; а не міг прийти до звичайного стану, душевного і фізичного. Як і кожен у тому совхозі, підупадав і хирнів.

Вечорами, коли біля обрію, крізь чорно-зелені сутінки, догорала смужка огню, ніби там блискавка спинилась і застигла, гаснучи, — всі люди в совхозі, які недавно стали на роботу, починали бродити тінями позауманню. Мавши заробіток дрібний, неспроможні були втишити голодності. Мов примари надхідної ночі, никали попід стінами — наближалися до кухні, порпалися в викидках після вечері. Сахалися геть під причілки і в кути, якщо хтось проходив: боялися знайомих стрінути і прийняти пекучий сором.

Мирон Данилович відчував, що, після надмірного зусилля і страху в горючому проваллі, він — якийсь душевно зрушений весь, мов збитий з життєвого кореня і круга. Після того, як збережені сили прислужилися вірно в лютому іспиті, вони залишили якусь незнану пустку. Ніби приглушений чуттєвим слухом, терпів він, дивовижно збайдужівши до лютості з навколишніх подій, що колись гостро вражали. Він і переживав їх, але вже не було снаги серця — належно відповідати на образу. Дійшов до стану, спільного з багатьма приреченими напасті: коли дивилися в очі їй з незвичною для себе застиглістю, мов спаралізовані духовно, без запопадливого шукання засобів.

Відбувався в почуваннях дивний хід, сам собою, як серед присуджених до страти, що все ж прикріплюють відпалий гудзик на грудях. Але тут не було певного знання про свою загибель, хоч глибокий напрямок вів до прийняття повнотою всієї муки. З неї, зовсім здалеку, з невидності поза розділеннями життя, ставала, вже невідома і неосяжна для думки, незмінність, беручи в свої впливи. Проте в свідомості це не означувалося виразно. Лише серце іноді зводило розсуди з долею: коли думна особистість віддалялася від кривди, просто пливучи за течією подій, а між ними і самої кривди.

Часом чіплялася до нагоди, що полегшить терпіння від ближчих хвилин.

В один із безрадних вечорів приходить партієць, але "низовик", Домборський: глянути, як живеться. Він куткавий і залискуватий, склепаний суглобами кріпко — під потертою, але повторно обсмальцьованою шкірянкою, аж вороною. Його тяжкі очі кололи дрібнесенькими трикутничками поблиску з карості, на потемнілому, як опалий лист, обличчі: від польових вітрів і різкого світла. Але зуби, хоч рідкі і з надто широкими проміжками спереду, були чисті і рівні.

Подивившись на Катранника і його куток, він присудив:

— Е-е! Так не проживеш. Я сам пробував, ледве не впав. Хочеш, навчу, що робити?

— А чого ж — робити треба...

— То ж і воно! Держися нас, бо охлянеш.

Мав при собі горілку, огірки, кусники оселедця: дав при розмові випити і закусити Миронові Даниловичу.

Другого дня знов зішлися вдвох. Домборський навчав, як робиться, що люди виживають, а не гинуть. Повів на край радгоспної садиби — до рідких кущів і присохлих топольок. Там продовгувата купа каміння, давно привезеного і забутого, сіріла нерівною масою, простягшиися через галявину.

— Бачиш каміння?

— Авжеж, зір маю.

— Май також і здогаді У нас багато лошат. Я сам їх записую. Хто хоче, той і краде, де і скільки завгодно. Тільки треба вміти, щоб слідів не було, як ось тут: земля тверда. Наженем лоша на каміння — зрозумів?

— Лошати жаль...

— Не жаль себе? Лоша бігатиме, поки його з-під твого носа вкрадуть і з'їдять другі службовці. А ти пропадеш. Тебе дома ждуть. Ні, це не годиться! Отже, надвечір ми провернем діло.

Поночі вони вивели лоша і стали наганяти на каміння. Мирону Даниловичу не вдавалося з свого боку налякати, як слід, і лоша, підбрикуючи вузькими ногами, пробігало мимо. От перейняв його і натурив прямо на компаньйона, який тільки того ждав: так ударив лозиною і затупотів, замахав чорними рукавами, що воно, з великого переляку, помчало просто на каміння і зломило ліву передню ногу.

Домборський і покликав інших партійців: нехай глянуть на нещасливий випадок і засвідчать, що тут сталося. Не було в них іншого рішення, як тільки: "Дорізати". Після того запрошені свідки розійшлися.

Тоді наганячі вдвох дорізали лоша і вивезли закопувати зовсім пізно, в нічних сутінках. Вирили яму, але, замісто того, щоб зразу вкинути туди лоша, розпатрали його і поділили між собою м'ясо, і тільки відпадки загребли. Позамотували м'ясо в лантушиння і з тим вернулися.

Потихеньку смажили в кутках лошатину, від якої спершу прибавилося сили, так що Мирон Данилович відчував: твердішають його кроки. Але від одноманітного харчу став на шлунок слабувати; все — конина і кукурудза. Землякові лист написав і одержав пораду: "Держіться теперішнього місця, бо тут починають перевіряти оправки, хто звідкіля, і після цього звільняють сезонних, — глядіть, чи не приведесться нам переїжджати в другу сторону, Білорусь, чи що". Мирон Данилович зрікся наміру — переходити до земляка, і притих, боячися нової недолі.

Послав додому трохи грошей поштовим переказом; не знав, чи дійдуть. І трохи тютюну в вузлику приберіг — на обмін.

Час минає; нивки зеленіють. Можна було б жити, підробляючи, і сім'ю сюди перевезти, хоч і тут побут помітно погіршується. Враз настигла біда: облік всіх, що приїхали з сільськогосподарських районів. З'явилися довжелезні анкети, і треба, заповнюючи їх, представляти посвідки. А тому, що Катранник не мав потрібних паперів, його звільнено з праці.

— Куди ж ти поїдеш? — питає Домборський.

— Не знаю; земляк радить у Білорусь.

— Добре радить: їдь! Я тут продержусь, бо маю документи — я не з села. А в Білорусі, кажуть, обходяться без голоду.

Катранник знов — на потяг, повний безсонного гамору. Приїхавши до станції при горбуватому надрічному місті, знов похилив, за звичкою, на роздобуток. Люди товпляться, спішать в одну сторону,— він теж туди; чує розмову: продають по два кіло комерційного хліба в одні руки. Черга створилася величезна і там він прождав кілька годин: не вистояв! — за чотири чоловіка перед ним хліб скінчився.

Від безсоння і стоянини кволий, побрів Мирон Данилович на базар; натрапив на тюльку. Але вже слабість розбивала його — від шлункового болю, що, здається, спустошував істоту, як, буває, велика комахня підточує коріння дерева. Знеможений, тягся він з тією тюлькою в газеті. Базарна босячня ув'язалась, бо звикла бачити, що чоловік з такою хиткою ходою і худістю скоро падав під паркан. Тоді миттю, мов тічка шакалів, накидалась обчищувати кишені і торбу. Так і крутиться демонською зграєю вся босота вслід, і все дужче нахабніє і дужче, от-от зачепить і пограбує, ще йдучого.

Подивився на них Катранник і зауважив одного, якого інші слухались. Підійшов до нього і сказав:

— Знаєш, що: коли ти не зовсім звір, а є в тобі крапля людська на серці, ось, давай закурим і я хочу щось попросити.

— Давай! — згодився босяк.

Дав йому закурити Катранник: листя доброго сорту, з "м'якого" тютюну, і дрібно нарізане. Босяк закурив — був задоволений, пускаючи дим через одну ніздрю.

— Скажи своїм, — просить селянин, — нехай відстануть від мене! Я хочу додому: ще раз глянути на дітей; може, десь заїду підробити копійку, це все мені в житті зосталось. Тоді вмирати.

Босяк одвернувся і крикнув на своїх, щоб відстали.

— Хай топає!..

Коли покинули його, селянин попрямував до вокзалу; тільки один з вуркаганів ушніпився слідом і не відстає.

"...Оцей і діжде, поки впаду: загарбає останні гроші і хлібець; якби впасти без нього, можна ще одійти, і моє при мені... І як цього бузувіра здихатись?!"

Був ніж, косий лезом і довгуватий, із саморобною колодочкою, — різати хліб.

Зняв з плеча торбу Мирон Данилович і, схилившись, розв'язує. А грабіжник так і горить очима; простягає руку наперед: гарбати...

Як вхопив тоді селянин ніж, як замірився на босяка, як закричав, — той, переляканий з несподіванки, втік.

На вокзалі немає місця вільного, в приміщенні, де люди ждуть; там притулився Катранник до стіни, як завжди. Але жінка, що сиділа поблизу на лаві, під великим вікном, і мала дитину поруч, взяла її на руки і, посунувшись, сказала селянинові:

— Сідайте тут!

Він подякував і сів. Продовжилося безконечне доживання.

В залі — гамір, пил, хаос несотворений. Накурено так, що дим сльози видавлює і їсть очі навіть звичному курцеві. Чемна сусідка завела розмову; згодом, коли Мирон Данилович розговорився, то сказала, що вертається додому — на Кубань. А була в Сибіру.

— Разом з батьками забрали і виселили в Архангельськ, — оповідає жінка. — Було багато таких, як ми, і здебільшого вони повмирали: і діти, і батьки. А я втекла! — втекла і самасамісінька добралася на нашу Кубань; там колись гарно було. Родичі прийняли мене, і я в них жила довгенько; вже і підросла. Та прийшов наказ — ловити всіх дітей, хто з висланих родин, і мене впіймали і погнали в Сибір. Пішки погнали по снігу, в морози страшні. Вже пройшли ми трактом вісімсот кілометрів, пішки весь час. Лагпункти стояли на дорозі. Начальник вибирав собі декотрих гарніших дівчат і гвалтував" після того передавав своїм помічникам, а ті вже канцеляристам на лагпунктах; після канцеляристів — вуркагани. Поки пройшли вісімсот кілометрів, то жінки ставали проститутками.

А я не піддавалася.

Начальник лагпункта загнав мене в холодіяні льох, коли було сорок градусів морозу, і облив крижаною водою. Я вся обмерзла, як льодовий стовп, а таки не здалася. Дуже хворіла. На одному далекому лагпункті, більшому, ніж сусідні, мене разом з трьома іншими дівчатами взяли на роботу. Побачила я, що виходу ніякого немає, таки погублять мене

москвичі і зроблять проституткою, зараженою і пропашою, і стала я дружити з завхозом. Він був єврей.

Врятував мене від гіршого, добрий до мене був; радував і одягав, обороняв завжди. Прижила я дитину з ним. Так перебула, поки звільнилася. В житті вибрала меншу біду. Переждала з дитиною біля річки — до початку навігації, коли можна вертатися додому.

Під час того оповідання нестерпний смуток і жаль пройняв селянина: "Скрізь горе! Скрізь наруга, пекельна наруга над душею".

Вдарив дзвінок.

— Оце мій потяг! — сказала жінка. Він взяв її мішок і поніс до вагона.

Зоставшись один, думав свою думу без кінця: "Виходить: таки справді панують найчортячіші вороги неба і вірних; розруйнують життя і серця — аби обернути люд в заражений скот, і тягти з нього кров безперешкодно... Це — правда! Це — правда про татарщину москвинів".

Катранник, коли прибув його потяг, протиснувся в двері і, як звик до верхньої лави, то там і ліг; жг і знову думу свою поткав гіркими нитками.

А подорожні входять і входять; один, особливо сердитий, лається на всіх. Катранникові ж дивно стало: "І чого він кип'ятиться? Все одно йому вже ліпше не буде, бо вкрай випасений і ситий, одіж добра; а кругом злидні; ходив би тихо — ні!.."

Випасений лаявся, крикливо і вчепливо:

— Напхалися в вагон, ніде пройти! Ледарі кляті, робити не хочуть і катаються потягом, — через їх жити не можна; не хочуть робити, нехай умирають!"

Дядько стояв біля мішка, поставленого долі, і довго слухав лайку, а не стерпів:

— Що ти таке кажеш? Хто не хоче робити? Може, ти не хочеш, а ми з землі не вилазили, хліб роблячи. Я жили свої напинав, як сірий віл, і залізні мозолі нажив, — тепер забрано хліб.

— Ледар, не хочеш робити! — репетує товстун, схожий на старочасного крамаря.

Другий дядько, весь обношений, і жердкувато довгий, і прехудющий, що лежав на середній лаві, схопившись, крикнув:

— А-а, личино! Я тобі покажу, як клепати!

Пишний товстунець підхопив свої великі валізи, обшиті блідно-жовтою шкірою, з блискучими мідяними обковами, і понісся в сусідній вагон.

Катранник дивується: "Чого йому треба? Розтовстів .на людській нужді, а самих нещасних поганить, — от чорна душа! Злий".

22

Весь берег річки поділений між хлопцями з села — вони здобувають корм, знаний з первісних тисячоліть. Андрій працює поруч однолітка Олекси, що має прізвище Крілик; горнуть граблями черепашки.

Олекса спитав:

— Скажи, чому рибина зветься "лин"?

— Скажи сам!

— Тому, що линяє.

В цей час гримнув на них рудий, як з пожежі, і здоровенний Гриць:

— Біжіть відціля! Бо огрію по плечах, зразу будете линами — полиняєте так, що матері не впізнають.

Гриць сильний, але надто немирний; де зауважить, що в інших пожива знайшлася, забирає її собі — поступається тільки перед дужчими. І тепер: має свою ділянку, а проганяє. Взяли хлопці грабельки, торбинки підкинули на плечі і — далі! Куди ж ткнуться, вже зайнято.

— От ненаїда! От обжера! — нарікає Андрій.

— Нічого, — потішає Олекса, — то він з голоду; а він непоганий; часом оборонить. Завтра мій батько збирається по рибу, з ним підемо. Ви від якого місяця голодні?

— З осені дуже голодні, а зовсім — від грудня.

— Від грудня? Тепер нема такого місяця.

— Ні, є грудень.

— Нема, вже нема! Тепер місяці нові — вчора нам сусід сказав.

— Як по-новому грудень?

— Зветься: трупень.

— Січень — як?

— Зветься: могилень.

— А ті, що попереду?

— Вересень тепер розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень — худень, а листопад — пухлень.

— А після січня?

— Лютий — людоїдень, березень — пустирень, квітень — чумень, а далі я забув. Так приходь завтра!

— Чого ж ні? — прийду.

Вони розійшлися коло пустельних дворів, коло хаток з винесеними дверима і вирваними вікнами. Андрій віддав свій добуток мамі, що сказала:

— Не дуже вам з Оленкою щастить. Оленко, глянь на черепашки! — свіжий харч...

— Ми б назбирали більше, так Гриць напав.

— Відходьте і не бийтеся!

— Ми завтра з батьком Олекси будем рибу ловити.

— Гаразд; але це — непевна річ: піймаєте або ні.

Обполоскала вона черепашки, повкидала в чавунок і, вливши трохи води, накрила його і посунула в піч.

Оленка дивилася, сидючи на постелі,— худенька, аж прозора, як мармурова, і носик зовсім витончився. Коли мати показувала їй скойки, вона підійшла, торкнула їх і знов сіла.

Тим часом хлопець лагодив вудки.

Мушлі повідкривалися стулками, коли зайшла пара. Тоді мати повибирала їх на миску і присолила. Поживну воду з чавунця налила в чашки — для кожного.

— Ідіть їсти!

Посідали за стіл. Жують мушлі і жують. А мати нагадує:

— Соліть іще, коли не смачно!

Посипали вони сіллю і знов жують міцні мушлі. Оленка скоро склала руки.

— Не смачно? — питає мати.

— Ні, дуже смачно, я наїлась. Знов сіла на постелі; дивиться непорушне. Але перед хлопцем зникли всі мушлі і чашка швидко спорожніла.

— Глянь, як Андрійко їсть — може б, ти ще взяла?

— Ні, мамусю, я вже годі!

Хлопець пригадує: звідки йому смак мушель знайомий? — ну, певно, мов білок. Завтра знов можна назбирати, якщо рудий Гриць десь дінеться — нехай би ховраха з нори виливав.

Мати питає, журичись:

— Де це наш тато? І листів довго нема. Він, може, і таких мушель не бачить.

В неї покотилися сльози: одна по одній, аж ніби димучі з гіркоти, від душевного терпіння її.

Одвела їх долонею і почала прибирати з столу.

Хлопець сидів, похиливши голову: і сам дуже жалів батька, і не смів очі підняти перед материним горем; так смутно було, що він принімів.

На світанку другого дня він виглядав своїх супутників — Олексу і старого Крілика — біля річки. Дивився на людей, що, невеликою кількістю виживши, ходили в полі і при берегах. Виснажені, вони в чомусь невідомому всі змінилися, і навіть сам світ став якийсь інший, ніж був. Здавалося, обшир його стратив свою прозорість і взявся огненністю в самому собі, як дивна пожежа серед сірої прохолоди. Не торкає і не палить нікого, але стоїть невидимою грозою. Люди, рідко zostавшись живі, мабуть, перейшли тут, навколо, в незнаний світ і перестали бути, ким були досі. І поводяться по-іншому, мов втратили думку, що досі мали, і почали жити з другою, зовсім невідомою нікому.

Ждав хлопець, здивований, що Крілики, батько і син, набагато спізнюються; аж ось — вони! Батько виснажився, пожовк з лиця, і в нього дихання важко наповняє груди. Але ні Олекса, ні Андрій на це дуже не зважали, нетерпеливі ловити рибу. Взяли ключ у старого і відімкнули замок на ланцюгу, яким човен був прив'язаний до корінястого пенька. З неширокої заводі впливли на простір: там брижі, мов срібні стружки, зрізані від дзеркала, перебігали через глибочину.

Закинуто гачки. Ждано без кінця. Іноді клює рибина і вмить відійде. Міняли місце, ближче до греблі і далі — до дикого берега; однаково: нічого нема!

Стомилися, відпихаючи човен жердкою і веслом об дно річки. Пристали до берега недалеко від околиці села; ледве торкнули землю,

як старий упав — півмертвий лежить у човні, слабо дихає. Хлопці так злякалися, що зразу побігли кликати матір Олекси.

Біля околиці проїжджала підвода, супроводжена дядьками-погребниками, що обдивлялися скрізь і забирали неживих.

Андрій і Олекса бігли вже помалу, бо задихані болісно; худі обидва, як тернові гілки.

— Чого ви біжите, хлопці? — спитався один з дядьків.

— Батько вмирають! — скрикнув Олекса. — Онде, в човні!..

Подалися хлопці. А підводчики підступили до човна і дивляться на старого Крілика: бачать, таки вмирає чоловік; зовсім доходить. Переставиться скоро, потім ради нього знов через село їхати. Поклали його на підводу і вирушили звідти до свіжої ями, недалеко від села, що без трупів стояла. Там перенесли Крілика на дно, хоч він іще дихав. Їдучи від ями, казали всім:

— Оце мертвого Крілика одвезли! Біда.

Багато односельчан шанувало його: добрий був чоловік; знавши рибальство гаразд, порадами служив і наділяв рибою.

Хлопці прибігли в хату і покликали господиню. От спішить вона до берега, ведучи сина за руку. Андрій же не міг рухатися, — відстав на околиці.

Приходить господиня з сином до човна, а вже її чоловіка немає.

— Де ж тато?

— Коли вони вмирали, тут проходила підвода...

Біля села стрічають знайому жінку, що говорить Крілісі:

— Вашого чоловіка, вже мертвого, одвезли до ями! Може, загорнули, а де — не знаю.

Стоїть удова і думає: "Чи pomoжеться мертвому, що я піду до нього і постою та поплачу. А синок охляв, на ногах не держиться, як перед смертю. Коли ж тепер підкріпити, він виживе. Піду в правління і на одчай скажу: дайте кілограм борошна — на похорони! Не відстану, поки не дадуть". Так і зробила. Пішла і почала плакати, просячи допомоги — на похорони, і сталося, що їй видали той кілограм: можливо, хотіли показати один раз турботу про людей під час лиха, ними заподіяного. Взяла удова кілограм борошна і пішла годувати сина.

А тоді мимо ями проходив голодаючий і побачив, як старий Крілик ворухить руками на дні. Хоч перехожий сам дійшов до стану тихого півбожевідля, однак він рибалку впізнав. І пішов дорогою, бурмочучи, мов дивак; стрінув кількох виголоджених дядьків і промовив так, що всі почули:

— За вишеньками в ямі Крілик сидить, іще живий...

Дядьки здивувалися; один порадив:

— Чого марно ходимо? Взяти б кілки і добити крілика: дрібна тварина, а їстівна.

Повагавшись, пішли шукати ломак; озброєні ними, попростували до ями. Проходять і бачать, що там на дні — не тварина крілик, а рибалка, на прізвище Крілик, якого всі знали. Вже мертвий.

Дядьки дивляться; один і каже:

— Крілик, та не той!

Посміхнулись хмурно і пішли понад околицею села. А там, на дорозі до станції, сільрадівська варта в супроводі кількох селян вела дівчину. Руки її скручені; вона вирватися хоче, але нічого не зробить.

— Навіщо взяли і куди ведете? — питаються дядьки. Один з гурту селян, що при варті, відказує:

— В район ведем — збожеволіла і зарубала матір.

Дівчина, білявиця в порваній жакетці, зовсім слаба, вже знеможена, та і сторожі її небагато сильніші; знов пробує вирватися — вони б'ють її.

Потім ще трохи пройшла і впала серед дороги; недовго мучилась перед смертю.

Коли затихла, тоді ті, що вели її, забули свій гнів; мовчки стояли коло покійниці. Вартовий пішов кликати підводу.

Андрій вертався додому навпростець; підходячи до дверей, побачив пса — марного і з вигляду малосильного.

— Мамо, собака в двір забіг! Коло воріт. Виглянула мати і сказала:

— Наш пропав, так прибуdivся чужий. Зловім, буде що їсти! Треба заманити в сіни.

Мішок в одну руку взяла, в другу — малясник, і подає його псові, приманюючи до порога. Пошепки ж наказує дітям:

— Андрію, швидко візьми качалку і стань за дверима, — як убіжить собака, вдар по голові з усієї сили, а ти, доню, бери в хаті держак від сапаниці і ставай бити!

Пес дивиться на малясник зосереджено, з поблисками жадоби в гаслих очах, і слухає підмани, нашорошивши вуха. Підходить трішки до дверей і зупиняється. В той час на вулиці, біля перехрестка, стояли два перехожі: виголоджені, заздро дивилися на заманювання і теж блищали очима; скоро пішли своєю дорогою.

Пес то наближався, то застигав на місці і довго, мов зачаклований, глядів на кусник їстівного в руці господині. Зрештою, той кусник спокусив переступити через поріг, в нешироко відкриті двері, що зачинилися враз. Андрій ударив качалкою, і приголомшений пес, заскавучавши, припав до землі. Дарія Олександрівна накинула йому на голову мішок. Почала бити костуром, що колись брав її чоловік, коли ходив вулицями, де є злі собаки. Але, раптом опритомнівши, пес підскочив, вирвався з мішка і почав метатися по сінях.

Оленка з самого початку затрусилася від жаху, впустила держак сапаниці і вбігла в хату — зачинилась там і тремтить, стоячи біля одвірка. Оченята, ніби в божевільної, з переляку; її чути поруч гуркання, гавкіт, крик, тупіт.

В сінях мати з розпукою чимдуж била пса, бачачи, що це одно зосталось, бо інакше він покусає, а не дасться в руки; ще в хату вскочить і виб'ється через вікно, залишивши всіх голоднішими, ніж сам.

Пес осідає і тільки лізе — вже не скочить. Востаннє він смикнувся і впав, тонко поскімливши. Дарія Олександрівна ножем, що приніс син, дорізала пса: так трудно! — тративши дихання і сплотивши. Підвелась напівпритомна.

Патрала і перемивала до вечора, і варила псятину, що бридко несмачною виявилась! Та голод став дужчий, ніж відразу до погані: всі в хаті їли її.

Кістляві спостерігачі, що стояли недалеко від перехрестка, презирнулися, коли відходили, взявши напрямок до свого родича — давнього каліки.

Він колись так відморозив собі обидві кисті рук, що їх довелось відрізати. Жив милостинею: просив, сидячи на вулиці, і гроші брав колінами і обрубками рук, якими вів їх до кишені; обрубками ж вів вижебраний хліб до рота — їв, придержуючи ними. Мешкав самотньо.

Обидва перехожі, голодні до лихоманковості, мов помішані, що тепер з'явилися до жебрака, були йому двоюрідні брати, — сказали, бігаючи поглядами:

— Зайди до нас сьогодні! Переночуєш. Дещо їсти буде.

Чемно подякував він, нічого не підозріваючи. Коли ж прийшов гостювати, то в сінях стояло четверо: два родичі і два їхні спільники, — перші боялися, що самі можуть не впоратися з калікою. Було надвечір; в сінях темно. Каліка став біля дверей і не наважувався заходити, бо вже — недобре передчуття на серці. Один з родичів виступив за поріг і запрошує, не дивлячись в очі:

— Заходь! Заходь, не бійся, в нас є дещо їсти — хліба трохи...

Потім розповідали люди, що той родич навіть показав кусник хліба каліці, коли заманював.

— Заходь! — настоював він.

Каліка був зболілий душею, голодувавши з самої осені, повагався недовго і зайшов. Як переступив поріг — враз дожидачі вчепилися в горло. Він, хоч худий, але жилавий, відчайно оборонявся; вчотирьох насилу подужали, бо були кволі. Вже, коли один схопив за ноги, а три валили в плечі, він упав; тоді накинулись і задушили його.

Через два дні Дарія Олександрівна, біля хати, почула розмову чоловіка і жінки, що проходили мимо:

— Наш сусіда, калічка, пропав, — міркує чоловік, — не інакше, як до родичів пішов: там і пропав...

— Куди б же ще? — сказала жінка.

— І я так думаю: порізали на м'ясо! Заманили і порізали.

Дарія Олександрівна застигла, налякана; уявляє, як того каліку різано — ніби тут, в сінях, було! — крик і противлення.

Аж темна неміч напала від згадки! І дивно, як люди певно правду знаходять і здогадуються. Ніхто ж не бачив, куди покликано каліку і де пропав, а знають люди; докладно знають, що сталося, ніби ясновидці. А можливо, опинився хто-небудь поблизу як свідок; або один з тих божевільців чутку виніс...

Доїдали собачатину, присмажуючи повторно і присолюючи; остогидла — від неї всіх нудить.

Одного дня хлопець брав торбу, намірившись піти в ліс.

— Гляди ж, — велить мати, — ні до кого не заходь, хоч нехай як припрошують і заманливу їжу показують!

— Ні! Крім лісу, ніде не буду.

— І там обережно ходи, бо ловлять... Ходи, де живих нема, і не приставай ні до кого!

Андрій, гостро попереджений від матері, взяв торбу і пішов у ліс, що починався ген за греблею. Де гурти людей вештаються, там не страшно: при нападі треба кричати, і сусіди оборонять.

Минувши байрак, хлопець поглядає на високі сосни, що на їхніх верхів'ях лелеки помостили гнізда. Не добратися туди, бо високо, здається, аж під хмарою; а стовбури без гілок і сучків.

Полянами люди проходили в різних напрямках, шукаючи їстівного. З'явився чоловіг, запалий скронями і оброслий, як сірий ведмідь. До ноги прив'язав собі один кінець вірьовки, яку потім обмотав навкруг стовбура; взявши в руки другий кінець її і хитро діючи, погнав угору: скоро добрався до гнізда. Другий мав саморобні кліщі з заліза — великі, як для ремонту телеграфної лінії. Вибрав ще більшу сосну і, чіпляючись кліщами, прив'язаними до чобіт, виліз на верхів'я; там почав хазяйнувати.

Андрійко позаздрив їм і відійшов на бічні доріжки, де хлопці вже нишпорили в купках старого листя — переворшували, виглядаючи живих створінь. Він теж почав перегортати; захоплений, відійшов далеко в хаші. Помітив біля коріння кущів здоровенного їжака і на мить заціпенів з несподіванки, коли ж отямився, то плигнув і накрив його мішком. Зразу ж поніс додому здобич.

Мати раділа:

— Буде страва! Це — чисте м'ясо.

— Який колючий, — промовила Оленка, повівши долонею по рудих і трішки сивастих голках.

Мати обпатрала їжака, ніби поросся; на полум'ї колючки його обгоріли і шкірка взялася скоринкою. Спеченого, подано на стіл і порізано шматочками, їли, солячи. Хоч хлібного не було, але посолене м'ясо і так всім подобалося. Оленка, досі мовчазна, хвалила:

— Смачний їжак!

І мати тішилась, бачачи, що доня охоче їсть, і сама теж хвалила печенину. Жадібно їли всі, бравши тремтячими руками, вже тільки бліді і приречеш привиди, замісто людських істот.

23

Потяг став на глухій станції, коло перелісків, і враз пройшла чутка: довідки перевіряють. Недалеко від дверей будинку, на пероні, збився натовп під вартою — самі селяни з торбами. Від потяга весь час приганяють народ.

Почалася втеча, хто куди! Спершу вартові переслідували, а потім відстали, бо надто багато збігців між кущами і деревами. Можливо, хотіли вартові схопити хоч невелику частину і показати, як справно стережуть, ганятися ж довго були неохочі. А люди в перелісках пересиділи до вечора; потім одні пішки подалися до спокійнішого місця, другі вернули до станції, гадаючи, що стихло.

Мирон Данилович минав кущовиння, переярки, пагорби, сподіваючися набачити якусь поживу, аж поки вийшов на берег річки, біля якої сіріла руїна — рештка оселі, видно, заможної. Скрізь бур'яни, як бор. Тишина мертва: не обізветься ні тварина, ні птах, і нема голосу людського. Пустка, що жахає. Тільки кістякуватий чоловік якийсь, мов Адам — голий, підійшов справа наліво до піврозваленого будинку і, відхиливши бур'яни, поліз у віконну відтулину, ніби нору.

"...Тепер — печерні! От куди завернено", — огірчувався Катранник, відходячи геть.

Обережно підступав до станції, де вже потяга не було, як і озброєної варті також. Рідко сходилися подорожні застоювати чергу: на цілу ніч, безконечну ніч, що змучувала на смерть. Потрібен був сон, щоб відсвіжити сили, але сон тікав від очей притуленого долі до стіни, бо і величезна тривога облягала незримою хмарою.

Прибув потяг, а нікого до вагонів не підпускали. Знов — дождання, якому, здавалося, нема кінця. Аж надвечір пощастило влізти в вагон, відчайню штовхаючи сильніших, через що навіть забув чоловік спитати про дорогу і поїхав у несвій напрям.

Катранник почував, він — зовсім хворий, хоч міг трохи рухатися. Мусив пересідати; в вокзальному мурашнику, затопленому димом від газетно-махорчаних самокруток і їдкою пилюкою, ломило груди і тьмарило зір. А уява, недужа і збайдужіла, відзначила, що в істоті життя вичерпано — так корінці рослини знищуються в ґрунті, надовго залишені без поливання і дощу. Коли скроплювані, то надто скупі: слабнуть і, зрештою, втрачають силу, і висихають.

Якби тільки додому прибути, до стін, з якими звикся. Їхав далі в вагоні, мов сон бачив. Добіжи потяг просто до рідних околиць, Мирон Данилович мав би силу мірно до хати дійти. А от — нова пересадка, з цілонічним жданням: докатувала остаточної Він, пропащий, висів на своїй станції.

Близько село, а йти він не може! Зібравшись з останніми силами, робить кроки, однак, не пройшовши третини відстані, лягає на збочині дороги, коло всохлих билинок.

В той час начальство, що так любить роз'їжджати, котило мимо станції вантажною машиною, з ящиками, пакунками, натоптаними

лантухами: ніби до МТС чи до сусіднього радгоспу. Нешвидко бігла тягарівка, бо вибоїни на дорозі з вигурком підкидали щохвилини. Попереду, в тому ж самому напрямку, потрусили два драбинчасті пси. Машина хоч наздоганяє їх, але не пережене: вони, наддаючи ходу, тюпають першими. Один — короткошерстий сірко з білою латкою коло вуха, другий — волохач і рудавець весь, при піскуватому відтінку. Бігши, вони обнюхували бур'янці і колії; часом на мить придержували лапу, а потім знов пришвидшували, мовби пам'ятаючи про якийсь обов'язок свій. За ними сунула автомашина: погуркуючи і виторохкуючи на заглибинах дороги і твердих горбовинках.

Мирон Данилович чув гуркотнечу, але не зважав. Коли пси добігли до нього, вмить зупинилися, нерішучі; не знали, що — далі. Підняли голови і оглянулись на грузовик, потім обидва, спершу сірий, за ним рудавий, зійшли з дороги набік: до лежачого. Носами повели по одежі, після чого торкнули ними сухі билини поблизу. Обнюхавши, стоять — не зрушаться з місця.

Порівнялася тягарівка. Окулярник, що сидів коло шофера і димів папіросою, недбало зиркнув крізь прямокутник віконця на лежачого. А два дрібніші, гойдані при вантажі, повели непогідними поглядами, ворухнувши губи в такому виразі, ніби лежачий страшенно образив тут і скривдив їх своєю присутністю: обох, які проїжджають з важливими речами. Підкидаючися з ними, швидко про минули, — тільки помигтіли на картузах їх приржавлені зірки.

Старший партієць, надумавши, подав шоферові знак — стати. Вискочив на обочину і підступив до селянина. З першого ж погляду, кинутого зблизька, переконався: він! Той самий, хто знає, де чаша; хто зневажливо посвічує очима, мов сова, — він!.. До чого дійшов?.. Погас! Погас остаточно, він — доходяга, йому кінець. Стримуючи нерви, одночасно відчував Отроходін, що незвична прикрість ніби виросла в сумну помилку, а чию? Після втіхи, стишений, аж до болісного пережиття, зберіг, однак, суворий вигляд. Підійшов зовсім близько — тоді пси, косо глянувши, відступили набік; водять носами по траві, а часом піднімають їх

в напрямку автомашини і втягують повіви відтіля, чуючи привабливий . запах.

— Чого ти лежиш? — питає Отроходін.

Селянин мовнить, припавши на правші бік і глядячи безвиразно через, дорогу: в простір поля.

— Знов мовчиш? Бач, намовчався до чого!

Селянин, мабуть, хотів щось відказати, бо рухнувся, але — чи відчув велику слабість і застиг, чи роздумав...

Отроходін теж примовк: дивиться вже навіть із жалем, досвідчивши собі, що ще — останні години життя для лежачого; дивиться, а чомусь його починає вражати і прикрити рослінка біля селянина. Недалеко від голови, вона рівномірно і лагідно коливається в вітрі і коливається, ніби припадає де вмираючого. Все схиляє свою дрібну, до мізерності дрібну квітинку, дрібну і такого кольору, як борошно, тільки не біле, а сірувате... Вона нервує Отроходіна, бо з ритмічною постійністю гойдається і з такою живістю, мов тріпочучи, мов спочуваючи: все хилить квітинку, мов побивається з жалю. А селянин мовчить і знати на лиці давній вираз — впертий і замкнутий, вираз незгоди, тільки вже без гострої риси, болем зломленої.

Отроходін думав: що ж тепер питати? І тільки одно виринуло з глибини його чуття — в свідомість, як переконання, пройняте відразу: що селянин повинен, просити його; так, просити, і в цьому була непохитна певність!.. Просити прощення повинен в нього, Отроходіна, навіть стати на коліна. Тоді можна щось зробити в поміч. Інакше — ні! Коли ж пробачення попросить, на колінах, можна буде змінити все.

Отроходін знає, що міг би довести селянина до станції або, їдучи ввечері назад, довести до села, навіть відрізати трохи хліба. Взагалі буде

зовсім інше становище, яке? — очевидно, набагато краще. Бо все так сприкрилося. Треба щось сказати.

— Це востаннє тебе питаю, — відкарбовує Отроходін, ще ближче підступивши, — питаю востаннє: де чаша? Дістанеш зерно і борошно, яке тобі показано і обіцяно. Ну, не будь божевільний! Ти ж на краю прірви. Я жду...

Селянин відвів очі від поля і хворісним поглядом зупинив їх на Отроходіні: довго розглядав, ніби впізнаючи і зосереджуючися думкою. Здавши собі звіт, хто перед ним, скорбно поворушив губами і після зусилля, зрештою, вимовив — без злості, без презирства, тільки з бажанням не бачити, — вимовив, злегка махнувши долонею від себе:

— Іди!..

Це і образило Отроходіна — в його прихильному намірі, і обурило; він зім'яв папіросу в пальцях і зв'язав губи в настирливий вираз. Круто повернувся і твердими кроками попростував до свого місця в тягарівці. Не оглянувшись, не сказав ні слова.

Коли тягарівка покотила далі, таки випередивши псів, ці останні підійшли до селянина. Постояли непорушно потім, знічені, померехтівши очима і знов торкнувши писками одягу і траву, знов потрусили дорогою. Там нюхнули гумовий слід тягарівки, потім відхилилися від нього до сухих бур'янців, стоптаних людськими ногами.

Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села, що їхали возами: вони лагодили шляхи і діставали харчі за роботу з того жили. Побачивши лежачого, спинили одну підводу і питають:

— Де ти взявся?

— Вертаюся, хлопці, з заробітків, — хрипко відказує їм Мирон Данилович, — іти не можу

Помогли йому сісти на підводу і, повернувши до села, повезли. Біля околиці він зліз, а хлопці, скрутивши на бокову, коротшу дорогу, подалися доганяти своїх.

Мирон Данилович ішов недовго; не може ніяк! Знов лягає — коло самих хлібів, що листками в вітрі мирно і лагідно шелестять, мов хлюпають в зеленій ниві, нахилиючись до селянина. Він назривав листя і почав їсти: пожувавши трохи, зовсім знеохотився. Приліг і заснув. Прокинувся жахливо слабий.

Якраз тоді хлопці, що підвозили, верталися пішки додому, — знов побачили лежачого і обступили його.

— Чого ти й досі тут?

— Не можу йти...

Було йому зовсім недалеко: спершу вниз через видолинок, а потім на півзгір'я, звідки навпростець — до хати.

Підождали хлопці: коли надійшла їхня підвода, знов Мирона Даниловича підвезли: вже до його двору. Висадили недалеко від воріт і поїхали далі. Він, як став на землю, хоче рушити, але тяжко йому — спиняється, пройшовши кілька кроків. Два односельчани, батько і дорослий син, проходили і поздоровалися. Старий говорить:

— Довго тебе не видно було; думали — пропав.

— Може, те й станеться, що думали! Аби дома.

Вони завели його в двір, а самі пішли своїм напрямком, через бур'янища на вулиці. Тоді постояв він і, не маючи сили триматися рівно, ліг на шпориші. Був смертно недужий. Хоч бачив перед собою поріг, а дістати не міг — не міг навіть рукою ворухнути. Відвів очі від порога, подивився на небо і подумав: "Якби на дітей глянути..." Раптом в серці проблиснув короткий, але невмолимо сильний біль, і все навкруги зникло відразу.

Якраз тоді з хати вийшла родина, бо крізь вікна повиділося, що хтось прибув і в дворі ліг. Діти дивляться: то їхній тато лежить і вже видно — неживий.

— Татусю! — закричала Оленка, як не при собі, гинучи від болю душевного, а потім обернулась і знов криком: — Мамочко! — і стала бити себе рученятами в груди, раз за разом.

Мати, побачивши, що дитя її пропадає від нещастя, вхопила Оленку і пригорнула до себе:

— Перестань, рідна моя! Перестань, подожди!..

А синок, збагнувши, що сталось, не міг нічого вимовити: йому кругом почало плавати, — він заплющився і нахилив голову, мов під чийсь помах, застигнувши коло матері.

Вона ж, взявши їхнє горе, вже сама чує, що от-от підкоситься на місці, як стеблина, їй все з світу стало в очах грізне і страшне, і ніби валиться крізь морок. Ось вона — сама з дітьми, перед найлютішим лихом, від якого повороту нема. Схилилась до Мирона Даниловича: дивиться на обличчя його, аж землисте, на очі, що позападали. І, потеряна, не добере, що робити... Але, як подумала: "Може, він опритомніє", — враз наказала дітям:

— Поможіть мені!

Взяла мужа під плечі, щоб до порога тягти; а діти плачуть, не рухнуть.

— Не бійтесь, може, тато ще житиме, — помагайте!..

Вони беруться, але підмоги мало. Втягли Мирона Даниловича в хату і поклали на широкій лаві, коло вікна; і внесли торбу.

Дарія Олександрівна пробує пульс на руці в чоловіка — не б'ється! Взяла тоді дзеркальце: перевірити, чи ще є дихання; підносить до уст лежачого і так тримає. Через хвилину оглянула поверхню стекла — там немає сліду від пари, тільки відсвітилася сірість стіни, мов стіни могильної: в глибині дзеркальця.

Дарія Олександрівна спершу не довідомила собі цілком, що це означає, коли це через мить ясно визначилося в її думці всім значенням своїм; вона мало не зомліла. Вронила дзеркальце, яке розбилося на два більші кусники і багато дрібних скалок, вузьких і нерівно видовжених, з косими і гострими обрисами: так, мов світ серця її впав і розбився навіки.

Тяжко їй стояти; опустилась на діл коло покійного і шепотіла: "Мироне, мій, бідний Мироне!" — сховала обличчя на його рукаві і затихла.

Діти плакали, але вона не чула. Здається, пройшов вік. Вона підвелась; постоявши трохи, набрала води в миску і взяла рушник. Злякані діти глядять то на неї, то на мертвого тата, — в очах сльози, мов застигли.

— Подерж рушник! — сказала мати до Оленки. Обмила покійникові обличчя і руки. Посилає сина:

— Принеси щітку!

Вибрала посвідки з кишені і поклала в скриню: як коштовність.
Обчистила одержу на чоловікові.

Коли посутеніло, вона знайшла надпалену свічку — ту, що для мамі горіла в похороні, — і поставила до рук покійника. Огник брався тонкий, мов голубиний дзьобик, напроти ночі довкруг, звідки пільма напливала і тяжко обложила, ніби кам'яна, хоч і не спромоглася того свічення вбити. Стояв огник: такий сумирний! Ледве, ледве поривається на боки, синястий при зігнутому гнотику, і, мов кривавий, вгорі, в вістрі прозорі пелюстки. Посередині він ясно білів дрібною зіркою. Розходилося від нього трохи світла кругом — до кістлявих, аж воскуватих пальців небіжчика і до сірого обличчя, затопленого глибокими тінями.

Вже діти послули, не питаючися їсти, але мати все сиділа коло покійника; відходили хвилини, а з ними — всі її сподівання на життя. Зосталась навколо велика і чорна пустеля, і якби не діти, вже на світі для неї не було б нічого. Тільки їхні серця ще тут, при ній: в хаті, як на острівці, серед моря смерті і темряви.

Погасила свічку, що догоряла. Вийшов місяць; прокинув крізь просвіт між хмарами і крізь хрест віконної рами — струмок блілого холодного світла на обличчя чоловіка. Воно ж тоді знов вирізнилося з ночі: в рівності кожної риси, означеної проти тьми, і в таємничій врочистості, ніби під час дивного сновиддя. Але скоро місяць сховався і той вигляд погас.

Дарія Олександрівна, відходячи на сон, все повторювала собі: "Він був такий добрий до нас! — Лягла, але не могла заснути, і знов повторювала в думці: — Тихий і добрий до всіх..." А все тяжчі почуття напливали, наче кінчалися всі часи і міри існування, і надходило саме нещастя. Так, буває, повідь з нічною кригою переливається через поріг і вже хлюпає до шибок.

Однак — тиша в хаті, глибоческа тиша, мов на дні могили, накритої стелею.

Вранці діти прокинулися раніше, ніж Дарія Олександрівна, але ще не зіходили з місця — довго сиділи мовчки, в великому страхові перед покійним татом. Потім вони, нешумні, мов примари, але вже дверима збудивши матір, вийшли за поріг і притулилися до почорнілої стіни: мружили очі від сонця, що зійшло світле, аж сліпуче. Почали заступати його хмари і скоро зовсім заслонили — день смутний настав при них, схожих на попіл, полосканий негодою і обвітрений.

Мати, прибравшись, стала знов коло мертвого. В нього обличчя так страшно занепало! По підборіддю, давно не голеному, взялась просивиною порось, хоч вуса були без неї. Закриті очі, посеред великих і темних ямок, опуклися сірувате. Найстрашніший вираз мертвості ліг на чолі: в відтінку невиразимо іншому, ніж завжди був, і прикро вражаючому несхожістю на звичайний вигляд. Особливо — при потоці огнистого світла з шибок, що проливалось на обличчя. Але зберігся давній відзнак думки, такий знаний за багато років. Хоч тепер тлін, ніби з підзем'я піднявшись, пройшов під сірий покров тіла і проступив загрозливістю: для того навіть, хто гляне! Але вона не боїться; бачить, що крім грізної прикмети, яку тлін поклав, — вже мріється інший стан. Спостерігає на вустах, що розгладилися і міцно застигли в незрушним обрис, — там, крізь сухість мертвоти, позначився спокій; глибокий спокій і добрий, далекий від давніх ду. мок, і тяжко збагнути його: спокій, як буває в тихих дітей. Обличчя дивує зміненістю і поруйнованістю образу: чуже в іншості і втеряне для світу, де вже і сонце знов закрилося, а хмарна тінь заслонила шибки. Настала така скорбота! Найдорожчий в житті, хто лежав під тінню, був їй незрозуміло відчужений, мов стали тут і розділили погибельністю назавжди — невидимі мури. Подолати їх ніякою силою людською не можна і не можна нікому, нікому відпроситись. Відчувши, що ніби сама вже скована в незбагненній і невмолимій неволі всього лиха, вона заплакала: з такою великою розпукою, що забирає душу, як буря — кущик. Без крику і стогону, без шепоту навіть, а з сльозами і судомою всіх грудей, мов воплем, якого людське серце вже не витримає. Знов присівши навколішки, вона раз по раз стукалася чолом об край лави, біля ліктя покійникового; як потеряна, шепотіла: "Ми з тобою ж не сварилися ніколи і гарно жили, нехай діти колись скажуть; а не судилось

нам тут зостатися... І я чую — піду слідом за тобою, бо немає сили мені... Побуду з малими, поки зможу! — простиу якщо кривду вчинила, а ти ж ні в чому проти мене не винен... Зустрінемося там, де Бог покличе".

Вона, підвівшись, поцілувала чоло покійдакові і руку. Як вийшла за двері — покликала:

— Діти, будемо нашого бідного тата хоронити!

Боязко глянули вони і підходять: хлопець спокійніший, ніж Оленка, що починає тремтіти: дрібно, як недужа; збувається з кроку, наче не бачить— нічого перед собою. Але очі широко розкриті. Мати вводить малих — прощатися з покійником.

— Просіть тата, шов вибачив, коли гнівали його, і цілуйте руку!

Вони пошепотіли і торкнулися устами до татової руки, як мати велить. Були такі непорадні, що вона мусила щокроку провадити їх. Коли сказала їм:

— Моліться, щоб Бог помилував тата! — посхиляли вони голови, знаючи, як треба в думці проказувати прохання.

Мати вивела їх в сіни і тихо загадала:

— Ходімте могилу копати!

Взявши дві лопатки, пішла в сад, а діти слідом за нею Вибрано місце поряд бабусі і старшого сина. Мати поволі копала, часто спочиваючи; помагав Андрій — при другій лопатці, а Оленка вигрібала землю, коли інші спинялися. Півдня рили, хоч яма неглибока.

Прийшов час хоронити покійника. Стали коло нього в хаті — як виносити? Мати думала: чи класти на рядно і волочити, бо підняти неспроможні; чи сунути з лавою, мов з нарами? Вона вербова і суха, нема ваги, — так і вирішено. Взялася мати тягти за важчий край, а діти помагали їй, штовхаючи лаву, коло татових стіп. Довго так пересувалися, зовсім повільно, з відпочинками, пеки дійшли до могили.

Труни нема. Принісши дошки, на розпал бережені, встелили ними дно ями, а в голови поклали подушку. Опустили покійника і накрили його простирадлом, замісто савана; накрили і почали кидати перші грудки. Але зразу ж і спинились. Коли земля впала на мертвого, почався плач; діті, припавши до Дарії Олександрівни, аж зайшлися і ніяк не могли втихнути... Жаліли тата дуже: був світлий словом і серцем до них, як при небі, — ніколи не чули окрику недоброго.

Стишилися малі, і мати наказала півголосно: загортати могилу. А ще довго не могли зважитись вони. Як скінчили похорон, поставили збитий з двох планочок хрест над свіжою землею могилки.

Стояли втрюх, тісний гурток, — несила їм відійти; і вже не знали, зоставшись самі слабі, без кормителя свого і оборонника, чи можна їм вижити на світі.

Коли верталися в хату, сунули лаву назад, бо хтось міг взяти вночі і порубати на дрова. Мати лягла, почувуючи, що вже вона тяж — як мрець. Лежала безтямна з годину; раптом глянула на дітей: дивно!.. вони все сидять і дивляться на неї, але так жалібно, що в неї серце стрепенулось.

— Їсти хочете! — промовила вона.

Діти, голодні люто, мовчать собі, не скиглять і не просять нічого: німо терплять, мов сама стареча. Пішла мати до торби покійного. Знайшла хліб кукурудзяний і відкраяла скибки — діти на них очима вп'ялись! Потім трішки зніжували: ждуть.

— Беріть: це тато нам приніс. Добивався з останніх сил, щоб нам дати. Спом'яніть, дякуючи, так годиться!

Дала дітям їсти хліб і відвернулась, ховаючи свій плач. Почала гріти юшку. Хлопець обачливо їв — так, що стеріг кожну крихтину, з долоні брав її устами; в той час, коли Оленка з'їла половину своєї скибки і поклала недалеко від себе.

— Чого, дитинко?

— Вже не хочу.

— Як же так?

Оленка мовчить; але згодом питається:

— А ви, мамо?

— Я потім, я вже — потім.

Незвичайною стала доня. Байдужна і вже з іншою відчутністю, ніж завжди: ще сердечнішою, але вже дальшою і чужішою; ніби відділена від всього, як світелко, що, тріпочучи, пригасає вранці.

24

Ніч випала темна — нерозглядима; і досвіт видався безсвітний, з хмарками на всьому небі, наче димучими, що бігли і бігли без кінця. Зрідка накрапав дощ і скоро переставав.

Збудилась мати рано і почала варити незмінну юшку: з решткою кукурудзяного хліба можна поснідати. Андрій поворушився з одяганням і

пішов до води — випив півкухля; поникавши по хаті, говорить до сестри. Потім питає здивовано:

— Мамо, чому Оленка не відкриває очі? — не прокидається...

Раптом різко заболіло в грудях матері, ніби хто вдарив. Моторошний здогад пронизав її свідомість; вона задрижала, обернулася від стола і йде до Оленки, а ноги їй підтинаються і не можуть ступати. Подужавши німіч, мати кинулась враз до маленької — та вже почала застигати...

— Оленко, що ти з нами зробила!

Пригорнулась мати до півтеплого трупика і тільки повторює:

— Донечко моя нещасна, моя нещасна!

Замовкла, коли відчула, що в неї серце от-от зупиниться. Так чорно стало вдень. Подумала: "Тепер нам без тебе, моя зірочко, життя немає".

Брала її тоненькі, вже неважучі руки — собі до обличчя і обмивала сльозами. Все побивалася і не могла втішитись; тихо примовляла: "Моє дитя — таке любе, ніколи не пам'ятало мені кривди ніякої, і все мені прощало, і таке блаженненьке моє і чисте, як зірочка мені: чого ж ти впала з неба, і вже не зійдеш мені..."

На серці тяжче було, ніж могла терпіти. Не було вже в неї плачів. Підвелась і стояла, як з каменя січена, без мови і рухів; хоч вся душа її западала в незмірний морок, як, буває, птиця — з крилами, покаліченими грозою, опускається в гірську ущелину, де візьме потік і віднесе в чорну безвість.

Надворі сутеніло; знов накрапав дощ і стихав. Пускався і торохтів по шибках, збігав: крапля за краплею, що приставали на мить, а потім ще швидше спадали, залишаючи притінені сліди. Під кінець дня вщух дощ і

в синьому повітрі розлилося огненне світло; смугами прорізалося крізь вікна.

Мати ніяк не збереться хоронити Оленку, навіть боїться думати, що треба винести дитя в садок і загорнути в ґрунт.

Але пересилила сама себе.

День похорону був безвітряний. Вирили яму і на дні помістили верх від маленького столика, що досі в другій, холодній, хаті стояв. В голови поклала мати маленький ранчик; його з книжками любила носити доня. "Нехай, що любила, — буде з нею!" Один зошит залишила собі, той зошит, через який було стільки болю.

Опустили Оленку в землю. Перед тим, як загорнути, оглядається мати навкруг — скрізь бур'ян, тільки одна-єдина ромашка зацвіла поблизу: невеличка, але з чистою білістю; зірвала її мати і поклала Оленці в руки. Як загортала з сином той похорон і могилку насипала, отямитися не могла: мов сновида. Недалеко був камінь — сірий, дрібний зернинами. Сіла на камінь і просиділа до вечора, здавалося, теж застигла, як камінь.

Син приходив: щось сказати чи кудись покликати. Але гляне на маму і змовкне, постоявши поруч, до порога вернеться.

Вона ж, опритомнівши, — враз, як при блискавці, побачила, який світ став страшний!.. Дикий, мов пустеля, де володарюють змії, живучи з горя людського. А свої відійшли: залишили тут двох — сиротами нерозрадними. Незліченні душі в погібелі падають навкруг. І кожний з живих має горя повно. Безталанні! — всіх оточено стінами — з наказу нічних каганів, щоб замучити несвітською напастю і щоб ніде голосу про це ніхто не почув.

Минає день і другий; їсти вже нема чого. Вранці мати сказала синові:

— Збирайся! Поїдем, і гляди, таки знайдеться щось, бо тут смерть приходить.

Взяла гроші, що чоловік привіз: небагато, але досить на квитки, доїхати до міста і вернутись. Поклала ключ під стріхою:

— Коли розгубимося, то, Андрійку, добивайся до хати, я теж додому йтиму, — не забудь же, де ключ!

Переходили полем; воно порожнє і такі бур'яни вигнались, аж гудуть. Серед них люди бродять, а часом хтось визирає на дорогу, де лежать знесилені: в канаві. Мимо них до станції тягнуться окремі постаті. Ідуть мати і син — бояться на сторони глянути.

Біля станції подорожніх мало; ждуть потяга, сівши на землі. Дарія Олександрівна подумала, глянувши на них: "Як рідко людей зосталось! — і хто цю біду пекельну навів?.. Не було такого, відколи сонце світить". Вона міцно тримає сина за руку, хворобливо боячись хоч на хвилинку відпустити від себе, щоб не розділитися в натовпі: "Без моєї останньої дитини, якби згубила, — я вмру".

Потяг сунувся спроквола, ніби і сам зголоднів з людьми; і димів страшенно, бо, мабуть, сирими дровами топлено його. Ось приїхали в місто. Скрізь — черги. З одного магазину, над яким написано, що то для інженерних і технічних робітників, виходили люди і тримали в руках по одному червоному буряку: то все, що їм видано на день. Голодуючі тягнуться в одному напрямку, — між ними Дарія Олександрівна з сином добрела до двоповерхового і широчезного магазину під кольоровою вивіскою.

— Мамо, що таке "Торгсін"? — прочитавши, питає хлопець.

— Означає: торгівля з іностранцями або чужоземцями, так кажуть.

— З чужоземцями? — перепитує син.— А з якими?..

— Ну, всякі чужоземці ж бувають.

— Чи французи, чи американці?

— Таких ніби тут не чути; нема.

— Тоді англійці або німці.

— Теж не вони...

— Шведи, мамо?

— Звідки? — їх давно не видно.

— Греки чи ні?

— Ніби і не греки теж!

— Я знаю: японці і китайці.

— І їх нема тут.

Так і не визначила мати з сином, хто — ті чужоземці.

Але бідні своєземці сиділи на брудній тротуарній цеглі: хлібороби, в яких віднято їхній хліб; хворі і збайдужілі від безконечного ждання, вбрані в лахміття, що держалося мотузками, обкрученими і зав'язаними в часті вузли. Обличчя — жовті і сірі, і такі запалі, що сама шкіра обпинала лицеві кості; або, як не запалі, то опухлі від водянки. Дехто вмер, бо з'їв вижебрані скоринки, коли вже шлунок від довгочасного голодування збігся. Одна бабуся, що сиділа під стіною, мала перекошену шию, а

обличчя — в болючій судомі: так і застигло при смерті; недоїдений кусник витикався з рота.

— Мамо, чого тут мертві сидять? — шепотить хлопець.

— Бач, аж до хвороби виголоджено, потім знято з них золоті святиньки: хрестики та іконочки, а дано шматки їжі і ними добивають.

Скрізь снували по Торгсінун розпорядники і схилялися за прилавками, сито викормлені, в м'яких одягах, косі поглядами, повними півприхованої зневаги. Навіть, розмовляючи з людьми, не дивилися їм в очі, а якимись хапкими, ніби почасти притаєними рухами зготовляли кому що належить; віддавали і зразу ж відверталися — все щось пересували або просто до чогось доторкувалися.

Повно всього: зерно і борошно в мішках, сухарі впаковані, і всяка риба в консервних банках, шинка і ковбаси, цукор і масло коров'яче — все, все чого треба людині; і так багато, що голодних міста, котрі вмирають, можна було б порятувати всіх.

Але не дістають вони нічого! І коли хто просмикнеться вільно, себто не маючи коштовності з золота і срібла, або хоч скалки діаманту, — відразу в плечі виштовхнуть: грубо, як тварину.

До віконця будки підходять ті, що приносять дорогі речі: серги, персні, браслети, червінці царські, різні столові приналежності з срібла або алмази і золоті вироби.

Одна тітка, виголоджена — худа, як могильна приява, пересовувалася з дрібною іконкою в срібній ризі, тримаючи на мотузочку через шию. Несла так, що всім було видно: беруть з неї при самій смерті. Стала тітка перед опасистим службовцем, що з якоюсь загрозливою понурою, а при тому з гострим, мов учепливим, поблиском низьких зіниць, глянув на неї! — миттю, ніби величезною голкою, нелюдською

прошив серце бідній істоті, крізь оту іконку, — і враз, на коротеньку частинку секунди, так і ожив від вигляду срібла.

Коли тітка поклала іконку до вікна, він зачепив її гострими і необмитими нігтями. Швидко покрутив її. Віддерши ризку, кинув на вагу, а саму іконку швиргнув бабусі — так недбало, як цілковито зайву для нього річ. Сховав ризку в один з ящиків коло себе, нижче, де не видно нікому з відвідувачів. Відсунув бабусі квитанцію; і спонурилася в своїй справі — коло коштовностей, обвіяних горем, муками і погибеллю.

Дарія.Олександрівна, страхаючись, поглядає на стареньку: "Воно хоч і гріх ікону спродувати, але треба! Хоч бабуня не виживе, з очей знати... Отак через смерть багатство роблять!" Була срібна застібка в Дарії Олександрівни; річ старовинної роботи, материн подарунок... "Продам, Андрійка нагодую, а мені хоч і вмирати: чи з подарунком, чи без нього".

Виписано папірець. Вона, тримаючи його однією рукою, а сина другою, мандрує через будинок, проз скляні прилавки.

— Що ми купимо? — питається сина.

Він дивиться великими очима на всякі харчі, але мовчить.

— Чого б ти хотів?

— Хліба.

— То купим борошно і спечем корж.

Він мовчить: згоджується.

— Вже ми забули і смак справжнього хліба,— сказала мати.— Дивись: борошно, як сніжок.

Їй дали трохи того борошна, і вона, знявши торбу з плеча і добувши чисту торбинку, всипала його туди: Сховала торбинку і повела сина мерщій геть, щоб не дражнити неприступними наїдками, від яких — спокушення і мука також для голодних очей, що зазирають з вулиці.

Ідучи тротуаром до вокзалу, мати і син бачать невисокого чорнявця середніх років: фабричного, з вигляду, і підлітка, років шістнадцяти, що теж мав темний волос. Вони розглядають вітрини, переходячи від однієї до другої в тому ж напрямі, куди спішать Катранники; підліток звертається до старшого:

— Харчі дурно в Торгсіні і на складах лежать, а люди вмирають з голоду. Я б так не робив,— я б нагодував.

— Це ти б так робир: по правді. А вони не хочуть. Хазяї найшлись!

— Не наші, і не хочуть,— сказав підліток. — Вони чужі і вбивці.

— Звідки це в тебе?! — злякано озираючись на сторонніх, питає старший.

— Якби не вороги, — сумовито продовжував підліток, — не вбивали б народ голодом.

Дарія Олександрівна відзначає собі: "От ледве хлопець на ноги зіп'явся, а вже причини шукає, вже бачить, відкіля лихо".

А підліток — своє, мов від наведення, вимовляє:

— Знаю, для кого вони...

— Тихіше! Що ти знаєш? — знов тривожно озирається фабричний; побачивши тільки похилені голови замучених і обшарпаних істот, він заспокоюється, в той час, коли підліток доходить до свого:

— Це — чорне діло, оброблене з тими, що звуть себе іностранцями; війна проти трудящих.

— Де це навчився? Мовчи, хоч — поки додому дійдем!

— Я більше ніде не кажу, — захищається підліток.

— Ти в мене ранній! Он до чого достукуєшся: правди хочеш? Довго її шукати.

Вони звернули в бічну вулицю, звідки доносився базарний гамір. А тут, коло магазинів, величезні "хвости": товпиться селянська біда.

— Там хліб дають, мамо!

— Хочеш ждати? Це — довго.

— Як дуже довго, то краще поїдем.

Повагавшись трохи і боячися нападів на черги, хотіла простувати на вокзал, та вже нехай! "Може чогось їстівного дістанеться синові; як почнуть ловити — зразу втечемо".

Стали в чергу за комерційним хлібом. Гризли останні маторженики, тверді, як кремій. Люди юрмилися до вечора, але хліба ніхто не дістав. Розходячись, казали, що треба чергу застояти відрання, іще перед світом. Дехто зостався на цілу ніч.

Дарія Олександрівна нагледіла, недалеко від магазину, приступці при дверях: там сіла з сином і скоро дрімати почала, опустивши голову на руки. Син, прихилившись до неї, враз заснув. Ніч випала холодніша, ніж звичайно,— з вологістю і пронизливим вітром, який зривав навіть зелений листок з яблуні в дворі — і кидав через паркан на цеглу, ледве освітлену від номеркового ліхтаря. Мати то куняла, то прокидалась, промерзши. Подумала собі, що то всіх відриває лихо від життя, як листок, і кидає в погибель.

Час тягнувся страшенно поволі: мов слимак волочить свою домівлю через мокрий пісок.

Почали сходитися люди в чергу, якраз тоді, коли мати міцно заснула. Розбудив гамір: набилося народу, страх! — вся черга б'ється і кипить; ніби дітвора, бавлячись, вужівкою бунтує воду на обидві сторони. Всі кричать і лементують, штовхаються без перерви і напружують рештки сил, щоб не впасти під жорстокими навалами. Когось потоптано, але голосу його ніхто не чує; люди, здається, гуртом віддані душевній лихоманці, досі незнаній; від неї найтихіші, дичавіючи, коять зло. Штовханина вщухла і роздраженні люди сяк-так розмістилися в "хвіст", який проліг ген далеко! Немає надії дійти до порога.

— Треба озвірити, з залізними ліктями, — сказала мати до сина, — а ми з тобою, як були останні, так будем і тепер.

Здалеку ледве манячить магазин. Ждали і ждали, поки сонце високо підбилося над іржавими покрівлями. Знов — невдача, бо весь хліб "вийшов" попереду, ніж четверта частина черги встигла добути його. Тоді "хвіст" почав розсипатися, хто куди.

Дарія Олександрівна всилу на ногах стоїть; от-от голова їй закрутиться і світ, стемнівши, пропаде з очей: "Мабуть, смерть моя близько, — хоч би не на вулиці!" Пішла вона з сином від тієї черги, не знаючи що далі робити.

— Може, поїдем додому? — питає Андрія. — В черзі не буде щастя для нас.

Андрій зрадів: скоріш додому!.. Там десь можна ховрахів ловити, а тут і самої землі не видно — тільки асфальт і камінь.

На вокзалі люди юрмляться, ніби в мурашнику. Обстали будинок довкруги і полягали на бруковиках — по всій площі і в скверику з кволими деревами і розламанною загородкою. Скрізь повно обшарпаних і виснажених селян: ніби цвинтар, який ворухиться при сонці.

Знов ждати, ждати безконечно, поки прикотить потяг, а він спізнюється надовго. Сидить мати з сином під стіною і, зовсім знесилена, знов куняє.

Коли прибув потяг, миттю такий заколот зчинився, що тяжко досягнути. Відпихали один одного, протискаючися з несамовитою натугою до дверей, бо для кожного вони були входом до порятунку, нехай і тимчасового, від смерті на мокрому камінні — серед тисяч, які конали.

Натовп навкруг засотує, відтягаючи від дверей і треба відриватися від нього рукавами і торбою; так само роблять сусіди в загальному вирі. Лізуть через плечі і кричать. Потяг рідко приходить! Кожен, хто смертно змучився, днями лежавши на холодних бруковиках, знав, що коли пропустить двері, то залишиться на площі труп для мервецької тягарівки, і божеволів, продираючися крізь юрму. Від того в двері вривався вир з гамором, стогоном, лайкою, штовханням, шарпаниною: він затягнув Дарію Олександрівну і сина, покрузив і здавив так, що ребра тріщали, а з одежі, яка поролась, відскакували гудзики. Раптом чує мати, що вона з сином розділена, і їх відносить на протилежні сторони, — шарпнулася вона, закричала з відчаю до Андрійка, але її голос потонував серед несвітського лементу. Ще дужче їх віддалено в різних течіях товпища. Пручалася вона, як спіймана рибина, але її штовхали торби і

чемодани, лікті і плечі, збиваючи з ніг, здавлюючи до втрати віддиху і відкидаючи далі від дверей. Ось потяг рушив, і вона зосталася! Почала тікати геть з гущини, бо, коли син десь тут, він її шукає — треба до нього поспішити. Вже пробиратися легше крізь натовп, який після відходу потяга знесилів, мов розмагнічений; рідів і розточувався.

Побігла вона між людьми, кличучи: "Андрійку! Де ти? Я тут, Андрійку!" Обдивляється скрізь, але немає сина ніде; певно, його внесло з старшими в двері і він поїхав. Застигла на місці з страху, при одній думці, що він же дороги не знає і тепер вони з ним надовго розлучені, можливо, назавжди! Була в невиразимому розпачі. Тоді майнула думка: "Він спитається в людей, як їхати, і йому скажуть". Втішає себе мати і вже тільки одне поривання в її душі — скоріше додому!.. Спекти корж і нагодувати сина, бо в хаті ж нема нічого їсти.

Ніколи не ждала потягів так нетерпеливо, як тепер! Здавалося їй: кожна секунда нарочито затримується і збирає в собі велику вагу, поки стане завбільшки з брилу, щоб з нечутним гуркотом упасти, а тим часом наступна ледве починає рости. Мабуть, і сама вічність, наче скресла річка в крижинах-скелях, з мертвою повільністю повзла мимо вокзального будинку.

Прибув потяг; Дарія Олександрівна з раптовою і таємничою видючістю горя і безвинною хитрістю материнської турботи супроти всіх промкнулася на перон, коли тільки починали впускати. Поспішила до вагонних дверей і таки вбігла всередину; сіла при вікні: щоб бачити людей на стрічних станціях, чи там немає Андрія.

Тільки тепер відчула, як смертельно змучена — до гіркоти незносною і тихого плачу. В очах їй темніє. Скоро заснула, але скоро і прокинулась від постійного і горючого неспокою.

Близько додому: переходять степові приміти перед очима. Сили зосталося — тільки прибути до порога, спекти корж для найменшої дитини, так прикро загубленої, і впасти в останній недужості.

Коли потяг пробігав крізь тунель, під мостом горішньої дороги, селянка побачила свій відбиток в чорноті шибки: подоби́зна черепа і годі! — черепа, запнутого в хустку, на шиї тонкій, як висохла гілка берези...

" Вже чую, — думає собі, — не виживу!.. Аби скоріше до хати".

Дрімає знов; і слухає крізь півсоння, то збуджуючись, то туманіючи, про що розмовляють сусіди: стиха, але виразно. Вже їм нема чого боятися, все кажуть на відчай душі, бо однаково перед ними тільки болючий край життя.

Нижчий голос — в тітки, засмаглої, мов сушена слива: хрипкий і з задишкою. Друга сусідка, молодша, з рідким волоссям, що нависло на очі, і дивно бліднюща, як сніг, має голос чистий, хоч слабий, і вривчасто говорить.

— Це через нечисте наведення викорінюють людей, — сказала старша.

— Отак і є! Пропали ми...

— І дивіться ж, нарочито напакують північ бідолашними: це з листів, що назад приходять, показаної Аби мучити! Пишуть люди, як послідніми жилами вклали залізницю; трудивсь тяжко сердешний народ — третина перемерла, а остача трохи обживається, провівши лінію. Зачепилась трохи за землю: дихає. Хоч би дали очуняти, на небо глянути. Ні, знов гонять — далі. Так і з заводом: построять, помираючи, і декотрі ждуть просвітку. А їм спокою ніякого. Всіх зганяють з місця, щоб до людської тьми не прийшли. Від залізниці турять на завод, а з заводу на залізницю, а тоді знов назад, коли того не треба. Женуть і мучать,

мучать і женуть. Взяли звичку: заганяти в крижане болото, там люди мруть швидше. Все так підстроєно — тільки мучити і зганяти з світу. Головарі для цього ж поставлені чортівською рукою; вишукані на підбір!

Жінки мовчали, коли потяг пробігав проз черговий роз'їзд.

Старша зітхнула і згадує:

— От і наші сусіди, — сім'ю їхню розділено; сина взяли в армію і служив, поки прийшло повідомлення, що батько арештований. Бо, випивши, сказав дещо не таке при гурті; до слова необережного придрались і згадали — в нього був наймит колись. А то тільки родич його: жив одно літо і помагав. Так проголосили куркулем і вислали на лісорозробки.

Сина ж, як непевного, переведено в робочу команду, до тих, що люди звуть дурноробами. І послано десь залізницею ї вшивати на диких місцях. Дома залилася мати: сама. Одержувала листи від усіх. А через рік від чоловіка вже — ні слова. Тоді взялась клопотатися, щоб дали до нього пропуск. Чоловік їй так занепав, що ледве рухався. Робота страшна — надсильна; люди падають мертві, а нових все гонять і кричать: роби швидше! Роби більше! Вони вже зачали мішатися розумом,— ходили мовчки і губили пам'ять про себе. Одного і разу той чоловік пішов до річки, де сплавляли зрубане дерево, і там повісився; його зняли, та вже було пізно. Якраз тоді приїхала до нього жінка, здобувши пропуск, — приїхала, а назустріч несуть їй мертвого.

"От добре! — кажуть їй ті, що несли. — Є кому поплакати над бідним чоловіком. А над нами ніхто не пожуриться, як пропадем".

— Горе всім. І вислані мучаться, і дома не краще,— Промовила молодша.

— Бо це перед пожежею світу.

— Авжеж гак! — згодилась молодша.— Мучать, як чорти. От і в нас: комісія з Москви наїла. Всіх тягнуть на допит. Одну вхопили і душу вимотують: скажи, де хліб! Зв'язали її руки за спину, посеред сарая підвісили за коси: вузлом коси скрутили і скріпили з вірьовкою, тоді підтягнули через перекладину. Довго висіла жінка, з болю аж отерпла. На босі ноги їй зачали хлюпати морозну воду. Шкіра схолодніла, і вода задержувалася; скоро вже льодова кора стала. Вони ж обливали знов, раз у раз, від того крига все наростала, поки ноги опинилися в морозних чоботях. Вода, стікаючи, так і позоставляла внизу шпичаки крижані, схожі на бурульки під стріхами.

"Де хліб сховано?" — все кричав їй в обличчя мучитель.

Вона мовчить; довго мовчить. Пам'ятає, що під нивкою в ямі сховано мішечок зерна — дітей нагодувати; помруть, коли віддати його. І через те мовчить. А вже ось їй стало так недобре! Вона чує: смерть приходить до неї; що тоді з дітьми станеться?.. Пропадуть без неї. Тепер їй — аби жити, врятує дітей і без того схованого зерна.

"Пустіть! — вже не казала, а харчала жінка. — Я скажу".

"Ну, так би й раньше, а то замкнула рот! — посміхаючись, проговорив допитувач. — Одв'яжіть! Кажі тепер, а то знов підвішу!" — накидається він з погрозою.

"На нашій нивці, що над яругою коло горбка, третього від межі: під озиминою", — шепотіла жінка ледве жива. "Роззуй її!" — командує допитувач своєму помічникові; і той ломакою розбиває крижані чоботи, тяжко, до крові, ранивши ноги своїй жертві. А вона болісно зітхнула і затихла навіки.

— Не жаліють же нікого, — зауважила старша.

— Нікого! Розсобачилися...

— Ні малих, ні великих не жаліють, — продовжує старша. — До нас насунули якісь двадцятитисячні, чи що, з тієї ж Москви, розгніздилися в несвоїх хатах і давай викидати хліборобів на вулицю. Викидають з дворів кожного, і дорослого, дитину, прямо в грязь і на холод, бо вже настала осінь. Ідуть в один двір. Там самі діти в хаті сидять: їхніх батьків вислано, а матері померли. Кричить партієць на них: "Забирайтесь геть із хати!"

Діти не рушаються — тільки глядять запалими очима на чужих людей.

Лаються тисячники і, покликавши сусіда, наказують йому: "Викидай дітей!"

"Не можу. Що хочете робить зо мною, я згоден загинути, а дітей викидати не можу".

Вилаяли його брудною лайкою, по-московському, і прогнали з двору. Самі взялись до дітей: похапали їх і викинули на морозну грязюку. Так викинуті діти і валялись на холоді: хто де притулився, — цілий тиждень мучились. А ті ж, вражі тисячники, і тоді не дали дітям спокою. Послали віз, забрано на той віз дітей і також матерів, які розшукалися, і відправлено за тридцять верст до байраку: викинуто всіх вниз. А там же глибоко! Багато дітей, коли падало, покалічилось; там і конали, поки смерть їм прийшла. Декотрі сім'ї раніше сховалися в сільських кутках; люди їм сказали, ви рийте ями в землі, на пригорбах чи схилах — робить собі житло, ми дамо вам, що треба, лопатки і дерево.

Рили житло бездомні і там якимось тулилися до самої зими. А взнали ті тисячники, обступили і повикидали бідних на сніг: тоді багато на смерть померзло.

Жінка з двома дітьми тулилася в хлівці, в дворі знайомих, ніби в хатці. З'явилися тисячники і на сніг викинули, — діти чіплялись, просили, плакали, а нікого з тисячників не розжалобили: загиньте і тільки! Під вечір один старий сусід каже вдові: "Так пропадеш! — іди в город, в

Харків, до мого сина — він із сім'єю дещо має, там і робитимеш, і прогонуєшся". Жінка послуhalася; одну дитину в того сусіда залишила, а з другою поїхала в місто, її прийняли в добрій родині; на початку годовано потроху, бо вже була опухла. Отак робиться!

— Бо все інакше стало, — пояснює молодша. — Колись убивали тільки вночі, а тепер і вдень; і людей до того призводять, таких, що вже не тямлять себе.

Потяг стугонів, перебігаючи через простори, вкриті бур'янами. А дві душі ніяк не відстануть думкою — від того, що діється.

— З дітьми і в нашій селі так: більшістю попропадали, — згадує молодша. — Один чоловік на околиці, недалеко від нас, раз вийшов з хати поратися в садибі, слабкий і ледве рукою водив. Бачить хлопця, що тільки-тільки ноги переставляє; от і журиться чоловік, знаючи його: "Дивися, сирітка тут! Це б йому шматок хліба дати, бо мале та бідне, а де ж я візьму? — сам скоро поляжу і діти зо мною". Зробився той хлопець, як тінь. Був сирота круглий: батька на війні вбито, а мати ще не встигла сина виховати, як померла; так і бродив він по людях. Побачив клуню в сусідньому дворі, туди і зайшов. А дядько думає: "Хай там у куточок заб'ється сирота і відпочине, завтра я йому чогось ізз'їсти понесу". Увечері вернувся дядько в хату — не бачив, щоб хлопець із клуні виступив. Другого дня взяв дядько маторженик: це і в вас мабуть, однаково печуть мішанку, бравши кільця з шпорйїпів, серіжки з береста, лободу, кропиву і всячину разом: взяв і поніс до клуні. Прочинив двері, зразу протягом війнуло знизу; поламаний реманент по кутках і соломка, — дивиться дядько, ніде немає хлопця! Походив сюди і туди, немає! — таки немає. Хіба вночі вийшов, а куди? Постояв дядько і вже хотів вертатися, аж тут його морозом обкинуло — побачив кров! В одному місці розлита по соломі. Багато потекло. І видно, хтось затирав її, віником, чи що, а вона все ж залилась. "Он що! — прошепотів чоловік; чув, що холод обняв йому всю душу. — Божевільні вбили хлопця! І — на м'ясо... Тепер готують з нього їжу... Страх який! — Дядько вийшов швидко і вернувся в свій двір. Не знаходить собі місця. — Хоч міліція —

собачня, а хтось же мусить на світі за таким ділом глядіти! Хай хоч тут порядок наведуть". З'явився до сільради і там, зустрівши міліціонерів, розказав їм, що бачив. Пішли вони в той двір робити обшук; і дядько з ними, і ще одного взяли в дорозі.

В хаті була сама господиня — її чоловік давненько помандрував кудись. Господиня мовчазна і нерухлива: стояла, ніби стовп, тільки очі світилися їй лихоманкою. Враз затремтіла вся і знов — як стовп, мовчить; дивиться широкими очима і нічого не тямить. Дядько побачив: "Так і є! Вже розуму рішилась".

Заглянули в піч — стоїть чавун; витягли його, а там хлоп'яче стегно порубане: холодець варився. Решта була в погребі.

Повели господиню до сільради, там замкнули в "холодну", а коли знов прийшли брати і вести в місто, вона мертва лежала.

Слухавши розмову в вагоні, Дарія Олександрівна мучилася від неспокою; як почула ж нагадку про напасть на дітей, то тривога, мов залізна розпечена гадюка, заворушилась на серці. Скоріш би додому!

Біль душевний і нетерпеливість накипали від кожного почутого слова: з переказів про випадки, що і сама Дарія Олександрівна знала. Якраз тепер, при спогаді про загибель дітей, їй на душі зметнувся найгірший розпач. Страшно навіть уявляти нещастя, хоч так настирливо, з безжалісністю нав'язується бачення само: як син її терпить подібно до тих, котрі пропали. В байрак вкинуто, чи що. Вона обмирала безперестанку при кожному проблискові того уявлення і боялася чути розмову сусідок, але, супроти свого страху, чула її, пропустивши малу частину, серед вагонного гомону і гамору, перебиваного брязкітливим стугоном потяга. Знов — голос старшої:

— В сусіднє село їду, а там біля крайніх хат повкопувано дошки і чорним написано, що нема нікого.

— Багато тих дощок іще буде, — говорить співбесідниця.

— Звісно, буде!

— Хто zostавсь, того за дрібничку судять і — в Сибір, в снігу домучити.

— Бо це домовлено: вигубити найбільше; дано такий розказ. Викидають людей з хат, в ліси, щоб там мерли. Багато з нашого села там опинилося. Викопували ямки під кущами і тулилися. Або зведуть верхи ліщини докупи і позв'язують, як курінь, і так живуть. На полі вигрібають мерзлу картоплю — торішню, і ще не вмирають. Тоді партійці, а з ними червоні картузи, ловлять людей і приводять у сільраду, допитуються: "Чому ти не вмер?" Бо їм того треба, щоб люди пропадали: такий план їм дано через Москву, і далі, з сірчаного гнізда, що не при сонці називається.

— І мій покійний чоловік часто казав: то підстроєно! А в святій книзі Божий ученик звістив наперед про лихо — щоб ми береглись.

— Чула я, а читать не довелось, і книги тієї нема, і очі слабії, хоч і дістану, не вчитаю, — виправдується старша.

Співбесідниця ж переказує поволі:

— Написано, що виліза з моря звір повсесвітній, значить, сполучка така, з багатьох разом; звір розриває людей, як скажений. От справдилося: і звір, і розриває!.. І слуги його однакові всі — тисячні, що ви згадували. Дивляться на покійників і все, радіючи, примовляють по-нашому: "Ага, їли хліб на світі, а тепер умерли!"

— Все показує на одну причину, — сказала старша.

В уяві Дарії Олександрівни складається вигляд великих тенет, обтиканих мертвяками, під рукою тисячників. Вона зосередитись на тому не могла; все рвалася думками до своєї хати: хоч би скоріше! На щастя, чергова пересадка відбулася скоро і без клятої штовханини. Знов можна сісти при вікні. Он біжать за шибкою вибалки і горбки, серед яких ставок поблискотів: ознаки рідного місця; вже — і станція. Не пам'ятає Дарія Олександрівна, як вийшла з потяга і опинилась на дорозі. Скільки разів ходила сюди від села і звідси додому, тоді віддаль була коротша, а тепер видовжена в несходимий шлях; кожний крок трудний і хворісний. Нетерпеливилось, мов огонь в серці палив. Небозвід над дорогою обложило хмарами, хоч серед них — сині затони.

Поспішала вона, перечіпаючись об приламані бур'янці. Ось проминула горбовини біля околиці, близько двір, і хотіла проглянути наперед, чи дитячі руки відчиняли двері, чи ні?

Двері замкнуті, як були. Ключ не рушений з місця під стріхою. Зайшла в хату, ніби в домовину. Переступаючи через поріг, відчувала: вже не буде спокою для душі. Треба вертатись на станцію і знов — до міста, можливо, в дорозі коло якогось вокзалу побачить сина.

Серед хати стояла довго, часом озираючись навкруги: чи не торкнуте щось? — видно було б, що синок заходив, і вийшов, і скоро вернеться. Ні; жодної ознаки.

Мати прилягла відпочинути і зразу ж заснула: сном гірким, як біль. Прокинулась пізно; вийшла до могилок, що взяли її рідню. Земля помітно запала і могилки зробилися нерівні, — треба поправити їх і посадити квіток.

Вона повиривала там бур'яни. Поплакала болючо, але тихо, тільки вимовляла в думці: розділили нас, не дали дожити віку з вами — в нашій родині любій, розділили, і не знаходжу стежки, смерть мені приходить; не судилось бути з вами, мамо, і з тобою, друже любий, — хотіла дітей

доглянути, а вони вже не мої: всіх згубила я; прийду до вас, де не буде нашого горя, а тепер вернуся шукати останнє дитя моє; одпустіть мене з миром сьогодні, стану перед вами скоро — я чую...

Погорювавши, пішла до хати — замісити тісто на корж; і спекла: невеликий корж, а білий, як місяць. На столі скатеркою накрила і виглядає з вікна: на вулицю і в пустельний сад, — все ввижається, що от міг би прийти її синок — нагодує його.

Відломила трохи від коржа і з'їла. Другого дня ждала, западаючи в незносимий смуток. Мучилась, як і раніше, від голодності, але душу опанував ще більший біль: ніби лихоманка з тривогою, що руйнує думки. Все навкруги мов зрушилося для уяви, прагнучи напливти на душу, звихрену і повну різкого терпіння, для якого немає назви. Змушена душа стати серед жорстокої примари, що досі схована була в глибині видимості, а тепер, розкрита, забирає, мов присуд — на ватру, в якій горіти, клопочучися безнемірно.

Від тієї гризоти пішла Дарія Олександрівна на пустош назбирати щавельного листа. Вернувшись, зварила юшку і знов відломила кусник коржа: пообідала. Загорнула надламаний корж в скатерку і сховала під синоюю подушкою і зверху поклала дрібний лист: щоб Андрій ждав маму, вона скоро вернеться; а тепер іде його шукати.

Не могла вийти за поріг, така скорб охопила її серце. Чує вона, мов треба тут несвітську межу перетупити. Прощалася до кутків, обходячи їх. Знайшла зшиток покійної Оленки, притулила до обличчя, як на похороні, і облила сльозами гіркущими, примовляючи: "Нещасна моя!" — сховала зшиток на грудях і вийшла з хати. Замкнувши двері, поклала ключ на старому місці, під стріхою. Поволі простувала на станцію, надіючися, що, гляди, з'явиться синок ще до того, як їй треба буде сідати в потяг.

Проходить околицею села і згадує: тут завжди білили хатки в садах, над ними тополі зеленіли, в шнурок або парами, наче стережучи ворота і

хвіртку, а листя вершинок — аж коло сонця. Скрізь так чисто було і любо для зору людського. З кожного двору від віконня висвічували барвіста квітнички; мак жарів, соняшники палахкотіли яскравіші, ніж тканина на ризах, дивина здіймалася, зоріючи м'якими квітами. Діти в світлих одержках, мов янголята, ходили — бавилися. Пташки скрізь подавали голос. Все було, як Бог звелів; жили в красному світі, дякуючи за милості.

А ось, дивиться Дарія Олександрівна — лихо!.. Мов чужа місцевість. Німі демони підмінили її і сірчаний сказ жовтого кагана побив життя, залишивши темну пустелю. Сади скрізь вирубані, самі пеніки де-не-де стирчать по дворищах, серед бур'янів. Все, що цвіло до сонця, пропало, ніби знесене бурею, пожегою, потопою, пошестю. Змінилося в дикі зарості, схожі на вовчі нетрі. Немає ні повіток, ні клунь, ні комор, — самі порозвалювані хати. Жоден землетрус не міг так знищити побут, як північна сарана, спряжена з золотомлицькою каганівщиною. Серед бур'янів чорніють, свідками страшного нещастя, самотні комини — там, де були огнища родин з їх радощами при безневинному дитячому щебеті.

Все зруйноване! Зграї гайвороння кружать скрізь, над всенародною пустою, і через шляхи відлітають геть: на степи, обернені в океан бур'янів.

Селянка, прийшовши до станції, розглянулася навкруги — з дітей там нікого нема. Сіла і дожидає. Через деякий час її почало ввижатися, що загублений син десь мучиться, гинучи, тоді всю істоту її охопила нестерпна туга: як ще ніколи.

Хлопець розгубився, коли течія внесла в вагон — самого; він кликав маму, а голос тонував серед лементу в бурхливому тискові. Неможливо назад пробитися: кидає від дверей, мов з прорваної греблі. Потяг рушав, тоді рвонувся хлопець до вікна: погукати в натовп, можливо, мати почує. Поки проліз крізь тісноту, вікно віддаленіло від юрми.

Обдивився вагонні переходи — таки немає матері. В кутку розпачливо поплакав; коли заспокоївся, став стежити стрічні станції. Декотрі мали вигляд, ніби якраз такі, де треба пересідати, але чимсь одночасно чужі, тому він проминав їх. Заснув біля вікна: там люди дали клаптик місця.

Прокинувся пізно і вискочив з вагона; знаючи, що в сні пропущено багато станцій, пристроївся на зчепах товарового потяга: їхати назад. Вночі, знайшовши станцію, схожу на Кленоточівську, ждав біля стіни, поки розвидниться. От проясніло в небі і полі; повно блиску і тепла від сильного сонця, що зійшло. Незнайома дорога, але він пішов, бо до села недалеко; вагони всі такі голодні, а тут можна поживний корінь вигребти. В селі ні душі; бур'яни вигнались над головою, як ліщинник. Протуляючи їх, пошелестів хлопець переулками руїни і прямує до цілішого житла.

Всередині все — так, ніби недавно жили: на столі полив'яний глечик і кухоль, посуда на миснику, лава під стіною і стільці коло вікон. Але ніде ні постелі, ні одежі жодної! Ні ковдри і рядна, чи матраца, ні рушника: нічого матерчатого. Також — ніякого харчу ні rischi...

"Чума", — подумав хлопець, виходячи за двері; пригадав, як мати означувала мертвий стан довкруги. Сусідні хати порожні, як гробівці.

Зрештою, натрапив хлопець на домівлю, де в печі курів димок від вугілля. Долі — рештки рубаного табурета, але сокири нема. На столі горнятко стоїть з варениною старих буряків і свіжих трав. Хлопець випив її всю: кислу, як борщ, і шависту, зовсім несолону.

Вийшов і почув, що недалеко, в деревистих бур'янах, шумить. Повагався: йти туди чи ні? — страшно, бо, гляди, там людоїди! Однак цікавість переборола. Обережно, ніби мисливець, підкрадається він; помічає зламані стеблини і сліди ніг.

Враз зупинився! На прогалині білють різні-різні кістяки: пса, kota, грака і якихсь інших дрібних істот. Поряд — кілька цеглин, складених до купи, як піч; і зола внизу. Знов далі прокрадається хлопець і знов замирає, бо шелест близько. Переждавши з хвилину, ступає наперед; тихо відхиляє рядки бур'янів.

Ще кілька кроків, і він застиг! Перед очима — поляна: там, коло здичавілої вишні, дід перебирає зілля; відклавши його набік, підводиться — в одній руці згострена ломака, в другій камінь. А сам худезний і сивий, як хуртовина, схожий на прияву: борода через груди, вся сіда і вся покуйовджена; а з голови пасма, мов диміючи, сипляться вниз. Очі ввалені під пониклою сіткою бров'яною. Ганчір'я на босому і непідперезаному, стемнівши, пацьорками висить; мотуззям пов'язано окремі рамтини, щоб трималися біля кістяка.

Загледів дід непрошеного гостя:

— Хто ти такий?

— Я заблудився.

— Не ходи тут. Піймають і зварять.

— А вас?

— І мене: як знайдуть. Навару не буде. Кістка суха, а жили твердли — не годяться. Сам завтра вму; корінці зварю і завтра вму. Тікай, бо тут лихо!

— Діду, чума забрала всіх?

— Ні, синку, то — государство!

— Ви сховались?

— Як набігли, то недужий був. Ішов по воду і впав. Трава висока, — обминули мене. Біжи на станцію. Тут бродять . помішані: заріжуть.

— Прощайте, діду! — Хлопець побрів до пустельної вулиці: побрів недумно; і притьма, в тривозі від дідових слів і безлюдності, помчав звідти і гак мучилося серце, мов огонь пекельний, в'ючися зміями, гнав з порожнього села. Захеканий вкрай, хлопець почув, ніби гукає хтось: агу! — пролунало, як від кладовищенського з'явця. І знов німо скрізь; жаска тишина в бур'янах, з останками хаток.

Дожидав хлопець біля станції, на похилі, проти якого потяг повинен стишуватися, беручи височину. Коли простопадні риси в обрисі вагонів перестали миготіти розпливчaste, хлопець розігнався, ніби наввипередки, і схопив поруччя. Сіпнуло йому плечові суглоби, але він з підбігу вмить докинув стопи на підніжок і пристав до швидкості.

При вузлі залізниці його зігнали з потяга. Тоді побачив, що роблять хлопці: підлазять під пасажирські вагони і там чіпляються серед залізниччя. Він і собі — туди; влігся, як інші. Мандрував так до півночі. Коли схотшоя їсти, аж шкіра щеміла, він виліз; виліз на вокзалі невеликого міста і нишпорив скрізь, штовхаючись між людьми, поки набрів на лушпайки з яблука. Підібрав їх, обтер і з'їв. Знайшов розбиту коробку — там були, в розірваній обгортці, рештки печива; вибрав їх і довго нюхав запашний папір. Напився теплосто-бруднуватої води з бака, вживаючи бляшаний кухоль, що гримів на ланцюжку.

Світився місяць посеред зірок, мов карбованець, покладений на саєт, між розсипані самоцвіти, і при ньому видно було долі: всюди — наліпи грязюки, всюди сміття, клапті газет, притоптані і запльовані; покидьки найрізноманітнішого роду і вигляду, від розбитих пляшок до махорчаних "бичків". Освітленою смугою пішов хлопець до поламаної водокачки, напроти якої акації чорніли в ряд.

Багато вагонів згромаджено на лініях і снують "маневрушки" — парю шиплять, пронизливо посвистуючи. Коло акацій, зовсім окремо від залізних нетрів, стоїть невеликий товарний потяг. Можна почепитися і під'їхати. "Хай тільки машиністи одвернуться, я вскочу!" — вирішив хлопець. Він сховався за стовбур, при якому проходила кущова огорожа, порозривана вільними стежками.

Чути було, як варта тупотіла в обході: певно, перевіряла вагони. Вийшов наперед начальник, і тоді відчинено двері — якраз напроти місяця — і зачинено враз, після перевірки. Від того, що відкрилося, хлопець притерпнув: повно мертвих, складених, мов шпали. Начальник, тамуючи низький голос, сказав одному з присутніх:

— Скинути в шурх: один завал вантажу, зверх того — дрова і нафта, потім знов це, і знов паливо; щоб усе згоріло. Ти відповідаєш!

— Єсть!.. Усе!.. — відповів підручний.

Начальник і варта відмаршували, а потяг скоро постугонів від станції. Тоді, на самоті, хлопець подумав: "Якби я вчепився, згорів би". Він довго стояв за деревами, боячись виходити.

Розлягався брязкіт на станції, мигтіли і перебігали огні; свистки і сюрчки прорізали чорний простір; зрештою, хлопець насмілювався покинути схованку і покрадьки відійти на перон.

В той час викинуто з вагонного вікна паперовий жмут. Розгорнувши його, хлопець знайшов скоринки, огіркові відрізки з хвостиками, курячі кісточки з шматочками шкіри і великі крихти. Забувся жах в одну мить, — істоту знов забирає голодний порив, від якого вона тремтить в свідомості, з холодними болями. Хлопець відійшов за ріг будівлі, сховався в тінь і зразу пооб'їдав шкірки, хрящики і рештки м'яса на кісточках, а їх погриз, пообсотував. Заїдав скоринками і огіреччям. Витрусив крихти в рот: вони приставали до язика, мов залізна тирса до магнета, і зникали вмить.

Виїв чисто, як муравлик.

Біля стіни присівши, в затишку проспав частину ночі. Знов пристроївся під пасажирський вагон — мандрував, поки зупинили серед гамору і криків. Сторожа заглядає вниз і виганяє "зайців" на перон, до гурту, звідки всіх женуть до збору коло вокзальних дверей.

— Це границя Росії, — розмірковують старші подорожні. — То не чути було, коли наше добро через неї тягли, а тепер об'явилась.

— Для наших хлібів свобідно, а нам — границя...

— І замкнули: вмість, а не пустим!

— Чого ж вони такі? Харчі забрали, а нас морять... Вартові загнали збір в товарні вагони і весь потяг, складений з них, пішов назад від замкнутого кордону. Назустріч, до кордону, вільно бігли з України без числа — ешелони, навантажені збіжжям, городиною, м'ясом і всім, всім, що дає на землі невсипуща праця людей. Але їх самих, примерлих від голоднечі, після того, як виробили багатство для сусіда, гнано з пекельною лайкою геть: пропадати в розграбованих руїнах.

Біля хлопця — дивовижно довговидий, жорстковусий чоловік і сивастий, із сірими очима, смутними очима і тихими, як джерело. Мав мішок, повний причандалля, з-посеред якого означувалася сокира. Непоспішно і ретельно трудився чоловік над самокруткою: примірено і видрано відповідний прямокутничок паперу з часопису, витягнуто кисет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насипано на прямокутничок, вижолоблений між трьома пальцями лівої пучки; сховано кисет і приступлено до побудови. Скручено, по кількох спробних і поступових рухах обвідного характеру, — туго скручено папірець і рівномірно обкусано і звогчено слиною його край, потім заклеєно при повторних жестах для загладження скріпи. Надірвано зайвину папірця з однієї протулини і взято цигарку в зуби. Тоді здобуто огневий пристрій; до

кремінця притулено дрібну матерочку, висушену і вим'яту в попелі. Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру! Зрештою, прикурено. Все — з геологічною повільністю і флегмою, супроти яких виявилась пекуча дума і насмішка над собою, в мові до хлопця:

— Смачно погостювали в братішок? Тепер кота зварити на закуску.

— Котів нема: вже поїли! — відповів хлопець.

— Шкода. Тобі — куди?

— Додому їду, там мати ждуть.

— З харчами ж як?

— Борошно є в хустині, мати виміняли — спекти корж.

— Небагато. Так ви обоє не виживете, їдь зо мною на підробітки, в Білорусь: там люди, як свої, не схожі на отих, як їх...

— Не можу! Мати ждуть.

— Як же два роти кормити? Одній легше; корінцями прохарчується. Тужить і виглядає тебе? Так обоє ж пропадете дома. От біда! Ти б заробив трохи хліба для неї, — хлопцям платять, гілки треба тягати.

— Ні, я до мати поїду.

— Як хочеш. Двоє в хаті: ні одно, ні друге не виживе, коли харчів нема. Скрізь так. Дорогу згубив?

— Згубив; три дні блукаю.

— Так біда і так! Ніж довго блукати, то краще б заробив хоч на хлібину. Казатимеш, що ти мій племінник. Я сам — штукатур, і на цегельні працював; коли ж нема мого найму, в дроворуби годжуся.

Хлопець дуже скучив за мамою, але мрія врадувати її заробленим хлібом, перемогла, — він обернувся в родича дроворубові. Никифор Петрович, або просто дядько Никифор, дав хлопцеві шаткованої капусти з олією і шматок перепічки. Розповів про свою попередню подорож до столиці на півночі.

— От де повно нашого добра, хліба і всякої живності. Все туди забране: масло, сало, цукор, сир, булки, ну — все! Я був проскочив, так не прописали, завертай голоблі назад. Тепер і границю щільно притерли. Ми в Білорусь поїдем: там добрі люди; зберегли правду і по-сусідському помагають. Адрес є, — я прямо б поїхав туди, та бач, тут понадіявся! А відкіля ж ти сам?

— Яз села Кленоточі...

— Підожди: це — як знак який! Чи коло вашої Кленоточі стоїть паровий млин?

— Стоїть млин; за селом.

— І цукроварня недалеко?

— Недалеко; тато брали маляс.

— А віддаля курорт, у лісі?

— Його видно.

— Я чого питаю: з такої Кленоточі двох бачив на цегельному заводі. Чи не ваш — пічник Бережан із жінкою? Мав великі очі, голос низький і трубний; а жінка чорнява, дрібненька, як пшеничина.

— Це наші! Я знаю.

— От сама доля приводить, щоб я тобі переказав про Бережанів. Зустрінеш кого з односельчан, хто їх знав, — скажи: нема вже їх. На цегельню найнялись обоє, де і я морочився; робота бісова, а в зуби мідну копійку тицьнуть. Обілляєшся в кошенячий піт, коли ж протяг — мов з льодовця, прошиває кості. Там пічничиха простудилась і, хворівши недовго, вмерла; лікарі сказали: скорботечний туберкульоз. Чоловік затужив за нею тяжко! — схуднув і став тонкий, як дротина. Самі очі свічками глядять. Раз, коли цеглу виносив, зірвався з дощаної стежки, впав, і смерть настала в одну мить. Не мучився. Золоті душі були обоє. Вона все горювала, що люди гинуть. А він напитував земляків: щось їм хотів сказати; так і вмер. Добре, що я тобі передаю, а ти — ще комусь.

Почув про загибель пічників і посмуткував хлопець. Аж знітився! Коло того чоловіка з великими очима, що світили блакитністю, мов небесною, і коло доброї дружини його так радував спокій: ніби з весни, в новому сяйві, якого ще ніде тут немає. Збережеться воно на поляні з старими тополями, що стоять за сутінковою далечиною. Хлопець мовчав цілий день.

Ось прибули до дрібної станції, оточеної лісками. Сотні заробітчан висипали на погорблену дорогу, що прорізалася крізь ясно-рудаві глинища, приодягнені в свіжий мох. Лісові нетрі глибшали — здавалось, немає їм кінця; аж до хмар підкинуто їх згромаджені верхів'я. І враз відкрився простір.

— Скільки звалено! — скрикнув хлопець.

— А немало: мабуть, верстов з вісім, чи що, завдовжки. Всіх, хто прийшов, узято на працю: чоловіків, жінок, підлітків; призначено місця в бараках, і зразу ж — до діла! Дужчих поставлено спилювати дерева, а слабіших — обрубувати і тягти гілля. Дано в поміч хлопчаків: поратися з силою дрібного галуззя. Робити цілий день, від досвіту до смерку.

Високі дерева! Хто глянув на вершини, мусив картуз придержувати. Ворушаться люди скрізь, як мурашки; їх так багато, що від спільного зусилля віковічні дерева лягають одні за одними, вишумлюючи, ніби буря валить. Гілки тріщать, подібно до стрілянини з полкових рушниць. Чиргають пилки. Відлунюється стукіт сокир в супроводі шелесту відтягуваних решток. Швидко пропадає ліс під руками натовпів. Андрій з хлопцями тягає галуззя; всі, виснажені і голодні, рухаються спроквола, мов дримаючи. Увечері безліч вертає в бараки до своїх нар, тапчанів і койок. Дядько скаржиться, що тут теж верховодить москвин, тому платня — марний карбованець, а робота ж клята! Коли б не суп на обід, то пропадай, і годі.

— Доки не здихаємось попечителя, — нещасні ми скрізь!

В недалекому бараці опухла і вмерла дівчина: рано винесли, неприбрану, як була. Поклали на дно в вогкій ямі, нагорнули низьку могилку — і все! Там були інші гробки з глини, що нерівне позападала.

Праця шумить безперестанку: розчищаючи простір під аеродром, людська многість перегризає столітні нетрі, як комашня стеблинки, серед яких сама губить свій збір.

Декілька юнаків побралися з білоруськими дівчатами і перейшли жити в їхні села. Слідом виїхала бабуса і її дочка, що заручилася з шофером-білорусом; він, покинувши табір, працював на заводі. Коли дядько Никифор і Андрій вертали з села, де прикупили поживи до лісного супу, — той шофер гнав мимо, а враз зупинився і підвіз їх: рідко хто так робив тоді.

В селі їх гарно нагодували і відмовилися брати гроші; зовсім дешево поцінили городину, якою щедро наділили.

Дядько, в табір ідучи, повторював хлопцеві:

— Я ж тобі казав, люди тут сердечні і спокійні., З ними можна жити! Слухай мене, не вір, як казатимуть: он або он народ великий, бо наплодилося багато і багато крику роблять, — е, то ще не все! Ти подивись, яке там серце! Раз серце собаче, то і народ малий, і зведеться здорове число їхнє нінащо. А побачиш серце, повне добром, то знай — народ великий, перед небом високо став. Хоч не числиться багато, колись побільшає, так Бог дасть! — так з білорусами буде. Глянь кругом: хто руку подав з поміччю? Тут білі хатки, як і в нас; а на півночі хатки — чорні. І там добрі душі є, і немало їх, з братнім серцем, так бачиш, на дно його десь зло собі поклали: як зміїний камінь. Поки все гаразд, вони такі добрі, наче родичі, а прийдеться до чого, тоді вилазить з-під каменя жало! Буває все разом: допоможе чоловік, як дуже-дуже щирий, а потім вжалить в печінку. Забрали наш хліб і дивляться, як ми вмираєм, і ніхто, ніхто не пожалів і не поміг. Ніхто! Ні в городі, ні в селі. Тільки лаються. Недарма ж їхні хатки чорні. А тут білі.

Дядько замовк. Зеленими стінами ліс піднімався в небо: вгорі, коло сивих хмарок, перекочував шарахучий рокіт своїх чатин по світлому простору.

В таборі першими днями хлопцеві було цікаво, та скоро він занудьгував, бо все — мати перед очима. Робота нетерпеливила і підгони мучили; наглядачі ж кричать одно: тягни швидше! Люди прибувають, як потопельники з голодного моря, і кожен повинен поспішати, хоч ледве рухається.

Щодня в ліс, на довгу поляну, заповнену могилками, виносять покійників.

Хлопцеві вся душа болить від згадки про самотню маму, що шукає його. Вночі він прокидається. Якось темна тривога надходить: ніби передчуття пожежі. Після того вдень, як півсонний, він дивиться навколо нетямущим поглядом. Одного вечора сказав дядькові Никифорові:

— Я до мамі поїду. Може, вмирає.

— Не хотів би тебе пускати, бо часто так бува — всі в хаті пропадають. Я думав: хоч би одно вижило. Ну, раз вирішив, їдь! Коли схочеш, тоді й вертайся сюди. Візьми листок, тут твоя дорога накреслена, думаю вірно, бо я розпитував.

Дав гроші і торбинку з харчами. Провів до станції, прощаючи; подивився вслід, прошепотів собі:

— Таке бідне хлопча!

І повагом, схиливши чоло, вернувся в табір.

27

Зароблені і подаровані гроші беріг хлопець для мамі: на комерційний хліб. Їхав "зайцем", ховаючись від залізничних доглядачів, що ловили з суворою ретельністю. Тому забарився; торбинка спорожніла: тільки ложка, ніж, кухоль, сіль та півхлібини обважнюють її. Крім старого часопису як паперу на розпал, також сірники — про всякий випадок.

На старому вокзалі, де потяг став надовго, Андрій виліз із-під вагонного черева: роздивитися навкруги. Від темного кооперативного кіоска, що за кількома сусідніми домиками, на порожнині, люди щось несуть, тримаючи в папірцях. Черга всього на два десятки.

Стрічний дідок з кругласто підстриженою борідкою, ніби крейдяною, ставши коло вокзальної стіни, розгорнув папірець і почав їсти якийсь

кусник; їв, їв, а тоді враз спинився — не може далі!.. Раптом зблід і вхопився за підгруддя, аж захитаний: обперся об цеглу. Винесло назад з його уст, що з'їв. Поглянув він на Андрія і, крізь сльози від спазм, промовив:

— Не купуй, хлопче! Це — людятина, дешева і солодкава; по державній ціні, а м'ясо, як смерть. Згрішив я навіки. Вернись, не підходь туди!

Андрій почав обминати близькою стороною, весь час поглядаючи на чергу коло кіоску: чорно там, ніби в пеклі. Скоро черга розпалася і хтось голосно промовив — для всіх:

— Розібрано!

Нишпорив скрізь на станції Андрій; нічого споживного, крім перестояної води. А недалеко — розложисті схили і рівнини з ярками, з горбиками коло зелених нивок, схожі на околиці села, де з батьком полювали ховрахів. Хіба спробувати самому? Близько струмок: можна нору залити.

Поряд смітарки валялася бляшаниця, як збан, стара і дірява. Хлопець позабирав просвітлини чопиками з гілочок і ганчір'я; заліпив смолою, набираючи від шпал, складених на відгоні. Дроту багато навкруги, іржавого і поскручуваного, — з нього приробив дужку до цебра. Озброївся подобизною щупа, кілочками, ломакою.

Ховрашиних нірок на полі багато: обсипаних і зарослих. Коли натрапив на свіжий вхід, то, готуючись до наступу, позавалював сусідні печерки, щоб нікуди було вижитому ховрахові вбігти. Заливав нору — звірика ж немає... "Він — як качка, чи що?" — досадує хлопець; пробує мацати дротиною: даремно, бо нора надто крива. Коли відпочивав, щось метнулося і вскочило в одну з незабитих нірок, геть далі. Зразу ж мисливець загородив її двома кілочками, а всі входи навкруги позасипав.

Знов виливає відра води, одно по одному, від ховраха ж — ні знаку! Хлопець думає: "Може, втопився?" Скоро наторкнув дротиною і її закрючкою, підтягає звірика нагору. Той піддається: вилазить; от-от — вискочить і побіжить. Тоді вхопивши ломаку, хлопець пригинається до землі, стрибнути готовий.

Влучено звірика, коли вибігав з нори, влучено з недостатньою силою, тому, приглушений на мить, знов підплигнув і побіг шукати вільного сховища. Мисливець — за ним. Б'є і ніяк не поцілить! Раптом так невдало крутнувся, що пропустив один удар, а наступним, прискореним і зробленим наосліп, попав звірика по спині — хряснуло в ній... і тоді ховрак поволі поліз, припадаючи до ґрунту. Самому мисливцеві судомо настала в нервах від прикрого почуття. Зопалу, як також з остраху зостатися голодним, він добив тваринку, що декілька разів сіпнулася, конаючи, і околіла.

Захеканий стояв хлопець і вражений болісно, і збурений, з огидою до самого себе, що аж пекла серце. Здалося: тваринка перед загибеллю дихнула на нього такою ненавистю, що якби її почуття обернулося в діючу силу, він був би на місці вбитий, мов блискавкою. Він притих і порається коло здобичі: дикий голод, розбуджений від клопітливого дня, прискішує рухи і ніби закриває очі млистою смугою, крізь яку вже не видно нічого страшного і огидного. Розрізано ховрахові живіт і викинуто тельбухи; голову теж — геть! Зідрано шкіру і, разом з відпадами, впущено в нору і засипано.

На вибалках руділи сухі бур'янці — ними хлопець розвів огонь: смалить обполосканого ховраха, перевертаючи його на дротині, в димку принадливому, з теплою пригірклістю.

Поклавши смаженину на часописний папір, здобутий з торбинки, відрізає кусень і жує швидко, навіть хрумкає, ніби то — огірок. От, вже думає: "Досить!" — спиняє свою хижість, і знов жує.

Але відчуває дивну ніяковість; підводить голову і враз бентежиться: поблизу літня жінка стоїть і спостерігає, як він їсть. Непорушна. Ніби стовпик. Аж чорна: висохла від голоду. Стоїть і всіма очима дивиться на ховраха, мов заворожена. Ні слова не каже. Тінь — і годі. Хлопцеві стало так недобре, що він похапцем склався і пішов. Виправдувався в думці, мовляв, тепер "кожен — собі". Однак через хвилину стало ще гірше, аж похолодніло їдкістю на серці! Він оглянувся... Де стояла жінка, там і застигла — не зрушилася з місця. І не гукає; не просить. Лише дивиться, як снохода.

Вернувся хлопець до пригаслої ватри; відділивши частину ховраха і поклавши на папір, простягнув жінці:

— Тітко, візьміть

Вона трохи ворухнулася і знов застигла.

"...Боїться мене, бо маю ніж, — вирішив хлопець, — така перелякана". Поклав ховрашатину коло багаття і попростував до станції; коли ж оглянувся знов — жінка сиділа, схилившись коло голубуватого слабіючого диму, і їла.

З допомогою креслення, що склав після всіх розпитів дядько Никифор, легко було знайти свою станцію. Околиці ж видалися чужими. Бур'яни вповдовж дороги — як нетрі; і її саму вкривають, височіючи над коліями. Обстали село і двори затопили. Стежок немає до хат, що, стемнівши, хияються в зарості. Скрізь пуста!

Андрій узяв ключ під стріхою і відімкнув двері — холодною вогкістю потягнуло в обличчя. Оглянувся по хаті; прочитав лист від мами: "Андрійку, як прийдеш і мене не буде, не тікай нікуди, а жди..." Так жаль маму! — ніякими словами не міг би висловити.

Знайшов корж, надломаний і торкнутий плямками цвілі по нерівній поверхні. Шматок з'їв, а решту, разом з половиною хлібини, в торбинці поклав під мамину подушку. Він тільки і мріяв принести зароблений хліб. Карбованці сховав до підпіччя, серед ганчірок: в селі вони були простими папірцями голодного. Пішов по садибі. Могалки почали заростати після недавнього полоття.

В сарайчику все припало пилом, де не затекло від дощу. Вулиця — як річечка бур'яну: пливла, стрічаючися з подібними їй, поки дохлюпнула до площі, недалеко від якої, під рештками тину, сиділа жінка з дитиною на руках. Зривала зелену кропиву і їла: пожувавши, давала дитині.

Рідко сновигали люди, схожі на нецьогосвітні тіні. Підходили до сільради подивитися, а там приклеєно газету, звідки літерами чорніє: "...стало веселіше", і з фотографії надимається товстовусий вид посередині; зиркають по боках дрібніші панки з орденами.

Також — оголошення, що під страхом найвищої кари треба хоронити померлих.

Хлопець, прочитавши, сів біля стіни, трохи осторонь, можливо, хто-небудь знайомий з'явиться. З дверей виступив обтеклий височинець і ладнається курити. А два старші вимандрували крізь бур'яни — читати наказ: обмірковують його.

— Звісно, покійників треба ховати! Бо як же так? Чума вчепиться, тоді пропали послідні.

— Що треба, то треба, а хто ж ховати буде? Ніхто руки з лопатою не зведе. Гірко сказати, скільки лягло.

— Скільки набереться?

— Ну, та скільки: кажуть, із наших тисячі семисот по цілому селу, вже є вісімсот тридцять, про яких знають, що готові на місці — по списку. Половина живих розбрелась. На стороні попадали. Хто ж залишився, той дохлий, самого під руки води, і мруть щодня. З половини, що тут була, вже теж половина переставилась. Хлопче ти чий?

— Катранників...

— Чого ждеш?

— Дома нікого нема — я один. Там страшно.

— Біда тобі, хлопче! Держись, може, виживеші Ми всі, як кажуть, поганяєм до ями.

Озвався тоді одутлий, тяжко хмурячись і прихриплюючи:

— Таке й скажете! В нас тимчасові труднощі будівництва, а вам все — як ніч, все — до ями.

Один старший мружився, слухаючи, і відповів з посиленою байдужністю:

— Гляди, Грицьку, може, знов доведеться живе курча їсти!

Задихуватий, що напотові тримав цигарку, обурено скинувся всім виглядом, але не сказав нічого. Помовчав; потім махнув рукою, з виразом крайньої досади, і пішов.

— Чого ви йому про курча? — цікавиться співбесідник.

— Хіба не знаєте: це ж той Грицько, що його замкнули в тюрму, бо він, сіючи, насіння в картузі сховавав. Одсидів своє, і випускають, — бачте,

таки ж комуніст, їм свій. От він із району вертається додому і втомився дуже. Зійшов з дороги, присів під хатою, отак, як цей хлопець: сидить і відпочиває; очі заплющив. А недалеко куриця греблася в смітті, знаходила зерно курчатам. Грицько був виморений і голодний, уже і розпух. Почув, що куриця землю дряпає, і очі розкрив: бачить курча близько... він аж очима загорівсь, простяг руку, вхопив курча і — в рот його! Хоч воно ще живе і пручається, він його жує разом з пір'ям. Квочка зчинила крик, кидається на Грицька, дряпає, крилом б'є, хоче врятувати курча. А він уже доїдає. Почула хазяйка курячий крик і вибігла, бачить: Грицько доїдає курча, а квочка кидається і дряпає йому руки. Почала хазяйка лаяти його на всі заставки. Люди на дорозі спинились. Грицько тоді піднявся і мовчки пішов, а вона їм каже: Грицько живе курча з'їв. Похитали люди головами і пішли далі.

— Так це той Грицько?

— Він; як вернувся, його жінка мала трохи буряків і відгодувала. Тепер потовстішав.

— Дивно: живе курча з'їв, а ще нам вичитує. Я в селі довгенько не був; чув, що судили якогось Грицька з картузом насіння. А де ж Лук'ян, що все — "за"?

— Нема Лук'яна.

— Де дівся?

— Та де ж, — хто не спита про Лук'яна, то кажуть: він під селом і досі голосує "за". Замерз, бідолаха, сніжком притрусило, тільки рука зверху піднята була. Люди йшли і, побачивши, сказали: "Лук'ян голосує "за"".

— Дивні знаки! — зітхнув співбесідник.— Хлопче, а ти шастай по колгоспній яровині, тебе ніхто не спіймає; там наїдки будуть. А то пропав.

Андрій підвівся і, коли відходив додому, заглянув крізь вікно: в сільраді, біля стола стовбичив гурт, покурюючи і нудячись.

Всюди на селі — пустош і розвалля серед злих бур'янів, звідки навіть кішка ніде не нявкне і не вигляне грядкова цвітинка, вирощена дбайливою рукою. Чорно, чорно, як після переходу пекла. Тишина смерті.

Тільки від дитячого будинку чути стишені голоси. Ідучи мимо, Андрій побачив з десяток дітей, як вони після мисочки обідньої юшки, ступають до ліжок, ніби зовсім стародревні, хоч і дрібні скелетики. І така дідівська поважність в обличчях, запалих цілком і вкритих зморшками, крізь які жодна усмішечка не засвітиться. Лобики важко нависають над погаслими очима і стемнілими лицями. Мов на могильних черепах, виступають зуби, обтягнуті довкола самою шкірою.

Животики болять і тому збір дитячий припадає на ліжках — рачками, підігуючи коліна під груди, до ліктів, з опущеними вниз животиками, як мішечками: тоді легшає мука. Андрій знає, бо іноді сам так робить.

Обминувши будинок, він околицею добрів навпростець додому. І думав: тій жінці, що з дитиною кропиву їсть, винести треба скибку хліба, одну скибку, нешироко відрізану. Того, що зостанеться, досить на двох, поки куплять комерційний хліб. Як вернувся додому, розв'язав торбинку і, відкраявши шматок від хлібини, загорнув його в аркуш; сховав під пахву, а то стрічні побачать і віднімуть. Поніс жінці, що сиділа в кропиві і годувала дитя. Але її там не було: не знати, чи відійшла кудись, чи вмерла і її забрали погребники, яких тепер підганяє смертний наказ.

Дарія Олександрівна вернулася на станцію, де загубила сина, і вже не могла звідти відійти; все ждала. А раз вирішила твердо; їхати додому! — однак, тільки склала це в думках, як відчула непевність. Знов нещаслива станція, мов тягнущий магнет, непереможно в'язала. З'явився сумнів, чи син дома, і настрахав можливий поворот подій: от вона

приїжджає в село, якраз — коли син, шукаючи її, добіжить до цієї станції, бо тут загубив маму.

Від часу втрати з нею настала переміна, ніби щось невмолимо зрушилося в її житті і в самому душевному складі. Раптові напади невиразимого страху чергувалися з короткою безпам'ятністю: в місцях, які недавно бачила і згадувала. Тепер стоїть і не знає, де вона; від того жаский, не відчутний в тілі, але пекучий, мов ватра, біль напливає на її свідомість і серце. Часом зляканість виростала в найдикіший жах, що обгортав зір, і вона знічувалась решткою думок. Відверталася ними від нещастя, ніби від чийогось близького нападу і помсти, з обвалами в самому існуванні. Не дивилась ні на що навкруги і думала: аби тільки не пропасти! Аби втриматися при самому житті — тоненькою ниточкою змислу, що збережена їй наостанок.

Надвечір, виснажена вкінцець від голодного терпіння, від'їхала в напрямку до свого села, вчепившись за березові дрова, з сірою скрученою корою — на товаровому потязі. Але в дорозі зневірилася: бо син же вернеться до станції або до міста, куди його завезе кожен потяг, якщо станцію пропустити. В місті знайде тепер щось на поживу — це не зима, коли все було завіяне; і він знає, де переночувати можна між дошками. Чого б він до порожньої хати їхав, знаючи, що мама тут зосталась?

Вернула до міста, і, розгублена думками, вже не встереглась: її, разом з багатьма селянами, схоплено і на тягарівці відвезено в глухий степ. Там викинуто, — добре, що не дуже далеко, верст за двадцять.

Брили знеможені, з сонною повільністю переставляючи ноги; живилися корінцями, виритими в ярках, торішніми перемерзлими бурячками і картоплинками з покинутих городів. Часом знаходили дрібні соняшники — їх насіння в'яле, але трохи поживне. Ось таки добралася Дарія Олександрівна до станції; щоб не мозолити службовцям очі і перебути непомітно, відходила в сусідні переліски.

Оселя біля самої станції чимала: з будівлями, біля яких можна знайти скоринки, картопляні лушпайки та іншу остачу поживності. Про ночівлю досить і куточків по пустельних дворищах, дірявих сарайчиках, підворітнях.

Був погожий день; пішла Дарія Олександрівна по полю, шукати їстівного рослиння. Знайшла щавель і з'їла його кйслющі листки. Коли верталася, вийняла доньчин зошит, збережений на грудях; поглянула на нерівні дитячі літери і знов окропила їх сльозами, за якими вже світу не могла бачити. Постояла і трохи втишилася серцем.

Якраз тоді під'їхав потяг і вона поспішила, надіючися, що міг синок приїхати, — не побачивши її тут, помандрує далі. А вона так гірко задихалась!

Люди з вагонів бачать: іде до станції висока і худа, як комишина, жінка. Раптом падає.

Деякі, вискочивши з потяга і підбігши до неї, взяли її і поклали коло стіни — там, де бак з водою. Набирають води і хлюпають на обличчя. Один з тих людей кладе їй скибочку пшеничного хліба на рукав. Знаходиться серед них також лікар: перевіривши пульс, він сумно хитає головою:

— Вже кінець; надмірне виснаження!

Стоять пасажири і не знають, що робити. Жінка померла на їх очах. Риси обличчя, блілого, мов хліб, що лежав на темному рукаві, такі строгі і гарні, при всій жахливій худорлявості; мов вирізьблені в світлому камені.

Зняли люди картузи і капелюхи, хто що носив на собі; не зняв шкіряної кепки тільки подорожній з викривленими і безкливими губами, одягнений у френч жовтастого відтінку.

— Чорт з нею, — сказав він, — такі, як вона, не хочуть робити!

Сказав це злісно і пиховито, по-російському, хоч і невиразно, бо окремі звуки пропадали, можливо, тому, що в цей час, покурюючи, жував папіросу.

Люди всі повернулись до нього і глянули так похмуро, що він відметнувся від них, погано лаючись.

Той, хто клав хліб, знов глянув на покійницю і питає:

— Що в неї в руці?

Він і лікар, нахилвшись, з трудом розняли пальці мертвої і взяли зошит. Лікар розправив його і читає вголос: "Зошит учениці... Олени Катранник".

Помовчавши, він додав:

— Найдорожча річ була в матері від покійної доні, мабуть, остання, вся оплакана: з нею і смерть...

Він опустил очі; відвернувшись, пішов, ніби присліплий. Саме тоді вдарив дзвінок, і всі поспішили до вагонів.

28

Вертаючися через бур'янисті садиби, хлопець почав збирати старі кісточки з ягід. На аркуші бляхи, покладеному зверх двох'цеглин, рівно прогорнув їх, а внизу розвів огонь. Смажені кісточки зробилися крихкі і смачні зернятами. Їв їх, як лузають насіння — одну по одній. Частину залишив на другий раз, бо зробився скупий собі самому і також передбачливий, мов старичок або вивірка. Але скибку він опожив! —

спожив, бачачи, що хліб висох і зачав черствіти. Скоро пропаде, — то краще вже підкріплятись, поки можна.

Помітив: коло низького пенька, від спиляних воріт, незаклеєний лист біліє на бур'яні. Село і вулиця, район і округ названі вірно, але прізвище інше, Кантарик. "Як вони не бачать? — дивується хлопець.— Це ж не нам, а старим коло перехрестя; я однесуї"

Довга вулиця — ніби в сні. Біля того двору, де жив шкільний товариш Дмитрик, що помер від сухот, збереглася частина огорожі. Там став бородатий чоловік з торбою і пробує хвіртку відчинити, але не може: руки не слухаються... "Це Петрун, батько покійного Дмитрика", — впізнав хлопець. Помагаючи, він відкрив крючок на хвіртці. А бородань не входить; не може ніяк.

Подумав тоді хлопець: "Такий наш тато був слабкий; ми б до хати ввели, якби раніш побачили".

Він вчепився Петрунові в рукав і підсобляє рушати до дверей і через сіни, і аж до ліжка довів, де той ліг, мов тяжко хворий. Увійшла його жінка, маючи зілля на руках, і загомоніла з порога:

— От і прийшов! От і добре, а я вже сон втратила: все жду — прислухаюся.

— Прийшов, та бачиш, який: не ввійду в хату, — хлопець тягнув.

— Аби дома був, і поправишся.

— Мені б трохи хліба. Ось, візьми гроші, всі, що zostалися, піди, де-небудь купи: хоч трохи. Бо пропадаю. Взяла вона гроші і, виходячи, попросила Андрія:

— Побудь тут, — я скоро вернуся!

Пішла і довго не було її. Чоловік дрімав. Коли ж вернулась вона, то тримала пляшку, в хустині загорнуту.

— Що це? — відкривши очі, спитав Петрун.

— Не бачиш хіба: горілка.

— Як, горілка? Навіщо мені?

— Випий, так радять. Більше нічогосінько в продажі нема! Тільки горілка.

— Мені хліба, бо гину, а ти горілку принесла,— навіщо?

Жінка мовчить.

— Навіщо ж гроші перевела, останні?! — гірко докоряє Петрун.— Голодному випити її, зразу смерть, як від отрути.

— Так нічого ж нема ніде в цілому селі, — відказує жінка, — хто вертається, всі беруть горілку, кажуть: помагає, бо хлібна. А при дорозі, біля сільради, двоє мертвих лежало, мати і дитина. Мабуть, вони здалеку. Кропива пожована в роті, в неї і в дитини, від того потруїлися. Зразу видно: такі доходяцц, що їм би ні хліб, ні молоко вже не згодилось. А горілка ж не з кропиви, — вона з чистого хліба!

— Всі мруть і мені пора, — промовив Петрун.

— Підождіть, я принесу скибку! — сказав хлопець.

Він вернувся додому і, розв'язавши торбинку знов, почав ножем розміряти на скорині: скільки кому. Спершу поділив на три рівні частини; потім передумав, бо матері належить пайка найбільша, а сам з'їв

недавно шматок і має останок коржа, через те зоставить собі окраєць. Врізавши хліба, знов загортає в папір і виносить під пахвою.

Коли прийшов до сусідів, господиня обмивала моркву, а Петрун їв; їв жадібно, хрумкав і затинався. Побачивши хліб, так і простягся десятима пальцями по нього. Взяв і все примовляє:

— Оце спасибі, хлопче, спасибі, ти пожалів мене! Я чую: з'їм хліба, хоч скибку, і видужаю. Горілка і морква не допоможе. Хліб — це мені лікарство. Ну, спасибі, — колись і я тобі поможу!

Справді він споживав хліб, як цілющу живність, тримаючи обома долонями так, що ні крихта не просипалась додолу; скінчивши, сказав:

— Слава Богу, я з'їв хліба!

Став тихий, зразу ліг і зразу запався в нерушимий сон. Коли хлопець виходив з хати, господиня дала декілька морквинок. Тільки він за поріг виступив — згриз їх, як заєць: такі смачні! Навпростець прокрадаючись, поніс лист до Кантариків. Крізь двері, трішки прочинені, видно немічних старих, що сидять біля стола.

— Доїмо замішку, — обзивається дідок, — і так мені буде, як Олефірцеві; його внуки розказували... Гуділа хуртовина, а він лежав на холодній печі і думав словами вголос: от якби вийти на дорогу і побачити мішок грошей, цілий мішок, по п'ять карбованців бумажки; і купити всього: печеного хліба, білого і житнього, і борошна — пекти млинці, і м'яса телячого — в борщ або смажити, і тараві, молока, цукру і всього, всього... Олефірець думав голосно, а голодні внучата сиділи на полу і слухали, як він перебирав добрі харчі. Так він і вмер.

Бабуся промовила:

— Доїмо щавель з тирсою, тоді — все.

— Коли б продержатися кілька тижнів і дістати молодії картоплі, ми б вижили...

— Біда, всім біда, і годі! — сказала стара.

— Або на Вороніжчину, виміняти борошна й олії.

— Мінати нема на що.

Дід ліг на ослін і, стрепенувшись, важко зітхнув і задеревів.

— Що тобі?! — скрикнула стара, але встати неспроможна: пробує з натугою і зразу ж, здригнувшись, хилиться головою на стіл і осувається — перекидаючи стілець, падає на долівку.

Хлопець, що вже бачив покійників, зміг визначити в думці: "Вмерли! Обоє!" — але, як попередю боявся зайти в хату, то тепер жахливо перелякався з несподіванки, аж плечі тремтіли. Впустив лист коло порога і тікав. Йому здавалося: сам від кволості впасти мусить і вмерти на місці — в одну мить.

Після того дня страхався підходити до чужих дверей. Здичавів, буди весь час наодинці. Дожував корж і хліб, спліснявілий весь.

Між бур'янами ввижався дід з каменюкою і ніби шелестів шепотом крізь тишу: "Тут не ходи, бо заріжуть!" Як звірик, став хлопець чуткий до шумів і від кожного тупоту чужих кроків потихеньку віддалявся в хаші, уникаючи всіх.

Випивав колосся, що почало наливатися; розсмакувавши, зрадів дуже! — цей харч не вадить. До колгоспного поля підповзав непомітно і швидко, мов ящірка. Скоро шанька, туго прив'язана при боці, вже віддувалася і набирала ваги, — тоді сіренькою тінню він зникав серед бур'янів і нехворощі.

Зернини ставали смачніші і споживніші, коли смажити на бляшаній накривці, хоч потім під грудьми дере. Наївшись, він швидко запивав водою, але від того обважнювало живіт. Зварив воду — і враз полегшало після пиття. Спробував кашу зготувати, але вона розлазилася і підгорала; хоч і в такому вигляді — їстівна.

В покинутій садибі натрапив на торішню грядку: трохи бурячків, перемерзлих і дрібних; видно, господарі виїхали і вона зосталась невибрана. Викопав ломачкою і переніс додому: про запас.

Голодуючи без кінця, запопадливий став і пожадливий на знахідки, а також дивно гострозорий до них, мов птах. Нічого проз очі не пропускав, де що траплялося: чи торішня макова комірка, коли зломлена застряла в траві, чи стара сливова кісточка: брав і приховував на дворіщі або в хаті. Іде, ніби не придивляючись, проте, вже з інстинкту, збуреного бідую, помічає навіть потлілі зернини на землі.

Не хотів нікуди з села відбігати — боявся, що тільки він помандрує, якраз тоді мати вернеться і, не заставши його дома, знов поспішить на розшуки. На столі весь час лежав аркушик:

"Мамо, я тут, зараз прийду!"

Журився невиразимо, що немає мами і немає. Згубив дні, ждучи, і не знав, коли будень, коли празник. Навколишній світ став весь як одна сторона: чужа і ворожа, а він, Андрій, і його мама, і сусіди, що живі тримаються, — друга сторона, в якій втрачено мир з першою; треба стерегтись на кожному кроці.

Одного ранку хлопець ворухився між бур'янами в садибі, шукаючи решток старої городини. Серед зарості, серед гичі — потворної і жорсткої — побачив квіти: з білими промінцями вкруг і охристими очками посередині. Виринаючи бадилля, він захопив також листочки м'яти, — вмить пронісся могутній і таємничий пахощ: такий милий!.. Мама завжди

збирала м'яту і від того хустка її проймалася чародійним духом, незабутнім довіку. Хлопець мало не заплакав від спомину.

Продзвенів джміль, білявий і дрібний, але з гарною мелодією — кращою, ніж від сопілки. Довго на сторони віявся, і невідомо де була його домівля. Раптом, коли хлопець вирвав кущ мишію біля горбика, знизу сотнею голосів задзижчало: в гострій тривозі.

Через хвилину з'явився другий джміль — з дверей, що темніли в сіро-брунастій траві. Кружачи, розглядав горбик, мов інженер або архітектор, посланий від управи міста обстежити шкоду, заподіяну землетрусом. Спершу гудів довкруг свого порога, потім — далі і далі: над лисиною, звідки вирвано мишій, натрапив на свіжі листки і, вплутаний між ними, впав додолу. Деякий час метушився при землі; злетів і, серед стеблинок, подзижчав — подряпався лапками. Трохи ліз, трохи крилив, поки вибрався наверх, тоді знов покружив широко. Мабуть, не знайшовши надто загрозливої зміни на світі і вияснивши, в чому справа, вернувся в гніздо: повідомити співгромадян.

Хлопець пожалів убогі істоти і відійшов, не розорячи їхнього життя.

Того ж дня, коли обмив тарілку і поставив на ослінець до відра, — перед очима спустився з стелі павучок; малий, мов мачинка. Побув на вогкій поверхні тарілки і знов подався в височину; дрібно перебирав лапками: змотував незриму ниточку.

Все частіше відчував хлопець, що в світі не сам. Почав пильно приглядатися до кожного існування: метеликів, жучків, мурашок. Наймиліші птахи — такі чисті і швидкі, жваві, пильні і обережні; вони належать височині, де нема бруду, а тільки блакить, хмари, сонце, дощ, блискавка, райдуга, вітер. І також мають голос, що ніби прозорий; обзиваються одні до одних, і від того висоти перестають бути такою німою пусткою, як низький обшир села в бур'янах.

Пташки, мирно погойдуючи галуззя, креслили дзвенючі рисунки окликів; перелітали між листками, барвіючи пір'ям, і обкидали круги над решткою саду, що обернулася в невеличкий пташинник. Там зачали звивати гнізда. Хлопець боявся, що вони покинуть свою оселю, коли відчують його доторки або часто бачитимуть його поблизу. Віддаля спостерігав: як вони через певний час вертаються до гнізд і господарюють.

Одночасно ж прикрість затьмарила життя на багато днів. Він підповзав до колосків, за звичкою — сам, окремо від всіх. Але шукачів набиралося все більше, коли зерно почало дозрівати. Також зиркання і напади сторожів ставали гостріші і лютіші. Одного дня, коли знов зловлено "колоссяника", два його співучасники задихано проповзли мимо хлопця і, спинившись перевести дух, стиха повели розмову, що чорною журбою обгорнула серце.

— Скидан пропав!..

— І вчора судили одного: десять років дали.

— То зарізі

— Слабий він, як і Скидан, десять літ йому — труна в сибірській кризі.

— Нещасний Скидан...

— Сторожі нахваляються, що всіх переловлять.

— Чого ж? Вони здоровіші.

— І то дивися: за жменю колосків, наших же колосків — могила. Де це видано?

— Уже не наше.

— А так; уже — бісове!

— Бісове чи совітове: все напасть.

— Взяли харч і душу беруть.

Дядьки проминули, а хлопець прикип до сірої крихкуватої і легко порозколюваної поверхні землі, при корінцях пшениці: серед її струнких рядів, ними притінений, під колосками, що многістю похилялися і шелестіли.

"Хто ж тепер витримає в лагері десять років? — жахається хлопець.
— Я вмру".

Виразно уявляє морозні сніговища, де женуть людей, зовсім хворих, приречених на загибель після голоднечі. З того часу подвоїв обережність. Супроти всієї ловити на людність по широкому степу, в пшеницях і житах, скрізь прибувало не менше виснажених, а щотижня більше. Там і вмирили; одні до спожиття здобичі, другі — вже по ній: такі смертельно помучені, що, наївшись, конали в лютих болях. Їх обличчя, скривлені, мов на кутнях, страхають вишкіреними зубами.

Все частіше хлопець, повзучи до колосків, бачить покійних. Поле моторошне. Стемнила також навісна журба з передчуттям, що крають серце, — хлопець місця собі не знаходив. Оточення ніби розкрилось невітиськістю, складеною з неколірного полум'я: дихати в очі, які бачать тільки степ, землю, хмари, коли душа сприймає їх, мов одну неозориму завію, і треба жити серед неї, хоч нестерпно мучить. Він терявся чуттями; виносив колосся, мов пропасний.

Звикся з своєю пусткою. Але хворісний смуток приходив до нього, і не розраджували ні пташки, ні комахи; здається, міг би впасти ницьма і

кричати з відчаю, плачучи і б'ючи кулачками землю. Це проходило; якщо ж не зовсім розвіювалося, тоді він, щоб забути біль, мандрував через село, але обережно і з нашорошеністю, мов крізь тигрячі хащі. Раз, в надвечір'я з широкими і бистрими хмарами, що вели тіні по зарослях, — коли він брів проз сусідні хати, його помітила тітка Петруниха; звідкись верталася додому, несучи клуночок.

— Куди це ти зібрався?

Він мовчить: не знає, що сказати, і вже відвик від розмови.

— Ходім до нас! — сказала тітка, а потім, бачачи, що він недовірливо поблискує на неї ямкуватими очима, додала:

— Не бійся, ми нікого не їмо! Сьогодні в нас борошно: балабушки пектимем.

Він заходить до Петрунів. Ще господар недужий — довго виболює після свого вмирання, але вже говорить значно жвавіше, ніж коли прибився в село.

— Як же ти живеш? — питає хлопця. Той тільки плечима знизує і не може слів знайти; зрештою, відповідь сама приходить:

— Колоски...

— Ой, бережися, хлопче, з ними! — в Сибір поженуть, там і замерз.

— А тут не пропадають? — втрутилася господиня.— Повно покійників на колгоспному. Одноосібні латки дальші, туди менше хто лізе, а й там разор. На нашій ниві мало залилося: кілька снопиків.

— Там не рвав! — раптом виголосилося в хлопця з уст.

— Добре робиш, — хвалить Петрун. — Із тих нивок тільки й порятунку наш. А колгоспне, то все грабоване, і піде кудись, як у прірву.

— Подивися: борошенце з того зерна, з наших снопиківі — сказала господиня до гостя.

Вона спекла балабушки і стала годувати хворого, що показавши їй очима на хлопця, мовляв, і його наділяй, споживав і просив:

— Ще! Неси ще!

Але, боячися, що він умре, коли не їстиме розмірно, господиня відрізала:

— Вже нема, підожди трохи.

Хлопцеві подарувала хлібчик — більший від інших. Вимовивши: "Спасибі!" — гість про все забув; миттю вийшов з хати і попростував бур'янами, де найглухіше. Гостро оглянувся навкруги, вмостився і почав їсти. Відкушував і ретельно жував, жував і одночасно нюхав, бо такий гарний пахощ хлібний; пильно підбирав губами навіть найменші, мов квітковий пилок, крихти з відкушеного місця — боявся їх згубити. Їв і весь час в душу вбирав пахощ: із сухістю його і теплотою, чистий і добрий, від малого хлібця, такого білого, як була колись недільна сорочка.

Все з'їв і скоро відчув, як посильнішало дихання в грудях — від самого спожиття хлібця: кругластого, хоч із кутиками, і такого світлого тут, як тільки одне сонце, що часом поглядає між біжучими хмарами. Також — як щось дужче від сонця: над всім світом, але вже того він не міг збагнути, ні уявити, лише тихо і слабо відчував; і лише згадував мамину ласкавість, утрачену для нього.

Потім, бродячи кволою тінню серед своєї пустки, нездатною навіть рити городи кописткою як слід, він уже знав, що в одному місці всієї

ворожой довколишності до нього добрі. Часто, в переходах через хаші, він окреслював круги, близькі до тієї хати. Дивився здаля, сам непомічений, як дядько Петрун молотить. Снопи, що тітка пов'язала, були — як віники. Господар коло них стоїть, заточуючись від слабості: не може вдарити ціпом. Тоді нахиляється з тяжким зусиллям і переносить снопи до стіни, а там, обпершись плечима об неї, молотить — ледве б'є ціпом; і видно, боїться впасти від власного руху. Хотів хлопець вийти з бур'яну в поміч господареві, але не насмівся: "Подумають, на їхній хліб іду"; і сам був слабший від господаря. Вже не то що боявся, а більше дичився, відлюднівши, як вовчєня. Непомітно відступив від сусідського дворища.

Що споконвіку звали чудовим словом "жнєва", стало "уборочною кампанією". Врожай 1933 року подекуди видався невиданий: ніби казковий; важкі колоски схиляли стебло, і вітер ледве розгойдував їх. Незчислимою многістю свого сухого віястого скарбу половіли ниви, зблизившись в рівні річки — під горяччу сонця. Ждали женців.

А жати було нікому. Бо народ страшно вирідів. Скільки ж не косили ті, що вижили, — не могли впоратися навіть з малою частиною. Зерно обсипалося. Потім аж до Різдва достоявав, гинучи, той врожай. Не могли зарадити присланці з заводів і фабрик. А хліборобів домучено; ті, що не вмерли, більшістю на землі валялися: зовсім опухлі! — з потрісканої шкіри сочилась водиця; або сухі вони, як дошка. Не могли косу в руці вдержати. Хотіли чимсь підкріпитися і багато, багато повзло в лани: спожити стиглих колосків. Лежачи, зривали їх і розтирали на долонях, м'яли в хустках, приполах, торбинках, картузах; сирим зерном наповнювали собі виголоджені шлунки: так і мерли на місці! Скрізь по нивах повно покійників, але не видно сторони; коли ж хто заглянув зблизька, повзучи між ними, робилося моторошно від окритого кладовища.

Хлопець добувався до колосків кількома завченими напрямками і все обминав мертвих, що там лежали. Спершу страшився, аж торопів при

зустрічі з конаючими або вже покійниками, згодом звик; і сам був — як перші з них.

Схована трупарня ставала дедалі жахливіша; тліла з нестерпною сморідністю, хоч і затоплена в хвилях стиглого хліба, які поверх неї то перебігали шелесткою чергою, буяючи від вітрових напливів і поривних нападів, то — при безвітрі — затихали, так що чути було, як комашка на колоску ворухиться.

Коли зморений хлопець, відпочиваючи, дивився вгору, тоді на густо-густо синьому тлі неба, засіяного невстижимими іскорками з сонця, вирізьблювалася колоскова численність, мідясто-рудава і рясна, рясна! Тихо притулюються колоски одні до одних і перетинають, як в рисунку золотим атраментом, стрілчасті промінці свого озброєння. Простягають його і схиляють наперед: від всіх своїх зернин, що їх так чітко, в ритмі ступенчатого складу, вкріплено одні при одних. Колихаються колоски легко і мило; з ними такий щирий і зворушливий настрій віє! — можна без кінця дивитися на них. Неоцінотною ризою добрості і смутку Божого накрито замучених. Видно також: вгорі срібними скелями повільно пропливають від півдня хмари, сліпучі з лицевої сторони — в сонці. Хлопець застиг, вражений таємничістю дива. Притьма, почувши сильний шорхіт, здригнувся він і миттю відповз геть набік: від нив'я тікати до бур'янів і вибалків з чагар'ям, де ніхто не помітить. Там він випростовується на свій дрібний зріст і відносить здобуті колоски додому.

Коли розгорнулися жнива, то всіх, хто косити міг або снопи в'язати, наймано підряд. Ходив і дядько Петрун: вже так оклигав, що спромігся працювати в полі, разом з жінкою.

Але для хлопця настала грізніша пора, бо при косарях, над їхніми душами, скрізь стояли наглядачі. Треба дуже обережно підступати до ланів. Вранці, ще ледве зачиначало видніти, він прокинувся від торохкання в шибку; за вікном стояла тітка Петруниха і гукала:

— Збирайся зараз, підем на роботу — снопи носити! Дістанеш хліб.

Андрій миттю вихопився з хати. Вже як ішли в поле, сусід казав хлопцеві:

— Перебрався б ти до нас! Знаєш, наш синок помер, одно, що — нужда, а потім хвороба пристала. В хаті все однієї душі бракує. Якби схотів, жив би в нас. Не було б тобі сумно одному, і нам веселіше, — подумай!

— Пороблю трохи, тоді перейду.

— От і добре. Дивися ж: ми ждатимем!

— Ще поїду маму шукати...

— Шукати — де? Це не одне село і не одна станція. Сам загубишся. Не їхав би!

— Таки поїду.

— Якби міг, я поїхав би з тобою, та бач: біда.

— Я сам.

Увечері, вертаючися додому, побачили, як в одному дворі з великим клопотом виряджають мертвого на похорон; навкруг метушаться міліціонери і сільрадівці, мов рибалки біля човна — перед бурею.

— Чого вони? — питає хлопець.

— То кара прийшла і правду виказує: на голосному активістові, — сказав дядько. — За зло чоловік і має зло, як цей Корбик, що тепер

хоронять. Був дуже беручий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії. Тихого середняка переслідував, бо ніби лає радянську владу, а того не було! Середняк мав кінну машину і жив як трудовик; крім машини і коней, була в нього корова. Його з синами розкуркулено, — тоді в його хаті активіст забрав собі сало і кожух. Пройшло два роки після того; от він розпух з голоду і вночі в поле вийшов, де кошено хліб. Узяв сніп і вернувся додому: так узяв, як ото кожух попереду. Вилізає з сином на горище і обминає там. А декотрі партійці підгледіли і зразу ж донесли на нього, як він — на середняка. Прийшли гуртом другі активісти, ще докучніші і зліші, ніж він сам. Шукають його скрізь і лізуть на горище, там бачать: обминає крадений сніп. І давай бити Корбика, як злодія. Побили до смерті. Бач, кладуть на віз, і це вже остання дорога: куди відійшов, там нема ні снопа, ні потреби на нього. А гріх зостався невідпокутуваний. Ходім, не треба довго глядіти!

Першими днями немічні хлібороби ступали мляво і втинали небагато; згодом, підкормлені теплою юшкою і кашею, де було трохи вишкварок, випростили плечі і праця сяк-так пішла.

Хоч в'язано дрібніші снопи, ніж колись, вони хлопцеві жили тягли: мов колоди. Підгодувавсь, то, несподівано для себе, значно подужчав, може, не від самого харчу, але також — від пробуджуваних сил, що, з природи, могли зрости. Він тягав снопи запопадливо, спершу обхоплюючи обома руками кругом; потім тільки зачіпав однієї рукою за перевесло, просунувши пальці, другою знизу помагав собі тримати, і сам важко перехилявся.

Хоч робота не пригнічувала тяжкістю, так мучив жах, що відкрився з самого початку. Не могла діяти жниварка, бо всюди мертві лежали: на невеличких відстанях один від одного, ніби відмірених. Видно, кожна конаюча душа, потай прибувши, окремила вже від готових, — лягала осторонь. Їх так багато, що стрічаються без перерви: всіяли землю. Поки не почали приїжджати погребницькі підводи, чорніло ними всюди по світлій стерні, — і тітка сказала хлопцеві:

— Скільки снопів з ниви, стільки людей лягло! Декотрі вмерли давно; несло відтіля разючо, аж нудило женців. Не могли працювати, хоч дихали крізь хустки, обкинуті при обличчі. Петрунова жінка знов подала голос:

— Розвести б огнище треба і сирий бур'ян палити — дим це переб'є. Так ми робили в дев'ятнадцятому році: тоді білі вистрілювали людей і загортали, а червоні коли вернулися, звеліли, щоб полонені би; розкопували ями і виносили мертвих. Такий був дух страшний, як тепер! — аби перебити його, багаття розводили і палили зелені гілки. Потім приходили знов білі і робили так само: наказували відкопувати, кого...

— Тихо, тихо! Ви б, тітко, не договорювали далі, — радять женці, озираючися на доглядачів.

— Вони не чують. Так пасуть очима по людських руках і кишенях, що їм слухати ніколи.

— А все ж! Тепер і в самої стежки очі довгі — Сибір бачать. Учора туди чоловіка на смерть присуджено: за жмутик колосків, що розтер на долоні. Зробим огнище. Хлопче, носи бадилля!

Андрій дістав додатковий обов'язок: завідувати огнищем; це швидко пішло в нього. Збирав сухий бур'ян на розпал, а докидав зеленого — для диму. Повіяв той дим скрізь, ніби на пожарищі: гіркий, але своєю гіркістю чистий, і вже менше чути було нудкого і страшного повію від покійників на полі. В інших місцях також розведено огнища; пішов дим клубучий, обгортаючи всю многість мертвих. Вони між снопами ждали своєї черги на повільній підводі, що тяглася через стерню. Дим завіював і живих, хоч змучених, коли поралися з хлібами. Заходячи їм в очі, виводив сльози. Тітка заплющилась від нього на хвилину, витерла очі і, глянувши навкруги, сказала:

— Таких жнив не було від створення світу і вже не буде.

Спершу робота тяглася, як болісна вагота для душі: з палючою су противністю їй. Повітря навкруг вигріто до тієї міри, що вже ніби пронизує наскрізь, без перерви гонячи піт з кожного, хто рухається. Воно пашить спекою печі, обважнює почуття і заливає тіло зморою: істота от-от знеможеться серед спеки і найважчого диму. Але якраз тоді, всупереч собі самому, треба з зусиллями рухатися по стерні, мов безлічі цвяхів. Це в звичку входить — і трудністю, і заведеним ладом, при якому кожен повинен встигати з своєю працею. Призвичаївся також і Андрій, навіть міг би нудьгувати, якби тепер заборонили йому на жнивах тягти снопи і збирати колосся, розводити вогонь і підтримувати його, носити відро з водою і кухоль для женців; і — що звелять. Волю і думку заповонила робота: від того навіть звіряча туга, якою він довго жив, притихла, ніби скована. Образ матері світився в уяві, але і він, здається, був примирений з турботами жнив.

Для серця ж відкрилася тут сторінка відання, якої не можна знайти і прочитати в шкільних книгах. Люди тут дивовижно відмінні від городських! — такі відмінні, що їхня прикмета враз відкривається для погляду.

В місті люди мов би і не дуже прочувають, що на світі аж доконче потрібні їх заняття, і назверх прибирають надмірну значність.

А тут, при байдужості до життя серед злиднів, люди покладають у слові і вчинку добре значення. Завжди з достойністю, до себе самих і кожного, мов старочасні білі жерці; от і тепер — зрізаючи житини і в'язучи в снопи. Коло хліба роблять, як перед очима Божими! З відчуттям важливості, що має їх праця, — однак без жодного самозвищення.

Андрій не збагне причин всього і зв'язків. Але з природною хлоп'ячою спостережливістю, відразу бачить відміну горожан від всіх тутешніх. Підсумовує собі коротко: "Ці — справжніші".

Тітка була до нього дуже добра; все щось приберігала з'їсти — з свіжої городини. Ніколи не кривдила і не кричала, не лаялась, навіть не мала ніколи гніву на нього. І він почав з довірою дивитись на неї: мов на мамину сестру рідну. Раз, бігши босий по стерні, він сухою надрізаною бур'яниною пробив собі ногу біля пальців, — густо пішла кров. Тітка знайшла в кошику, біля торбинок, чисту тканину і перев'язала виразку: спитала, чи болять.

Через два дні стався подібний випадок: з іншим хлопцем, що працював при своїх батьках на тій самій ділянці. Його мати, сполошена, біжить мерщій перев'язувати. Прихиляється до сина, голубить — гладить поранену стопу і втішає хлопця, заглядаючи йому в очі, ніби хоче взяти його біль собі в серце і перетерпіти самій. Ніяк не може відійти. Припадає до нього, як світлий янгол, що вбрався в полатану одежину і прикрив голову вбогою білою хусткою.

Побачивши це, Андрій став на місці і так зажурився! Згадав свою нещасну маму: вона була для нього — як ця мати для свого хлопця; жаліла і втішала; схилялася до нього, ніби з неба.

І тоді сирота відчув, що нема вже коло нього найкращої душі в світі: його маму. Швидко відійшов з ниви — в зарості, що, глухі, стояли стіною недалеко, і, закривши долонями обличчя, з відчаєм залився гіркими, як ще ніколи в житті, важкими краплями, що ніби аж парували пекучою солоністю. Вже після того він спокою не мав. Кожна хвилина тяглася довго, з глухою забарністю, як зайва, бо віддаляла від сподіваної зустрічі.

Після роботи, коли вечеряли в дворі, прославши ряднину на шпориші, — Андрій сказав:

— Буду маму шукати.

— Де будеш? — питає тітка.

— По дорозі, де ми їхали.

— Як же ти знайдеш: там стільки люду!

— Маму я зразу впізнаю.

Заходили зелені сутінки і бралися чорнотою від високої ночі з чистими зірками. Хлопець був певен, що навіть і поночі, серед найлюдяніших натовпів міста і в його завулках, він при першому ж погляді зауважить маму.

— Чого тобі спішити, — говорить господар, — як досі мати не вернулась, видно, кудись від'їхала далі; на роботу стала, щоб копійку здобути. Потім і вернеться.

— Поїду! — повторює хлопець. — Чи дасте картоплі на дорогу?

— Бери, скільки вміститься в торбині, і хліба спечемо: ти ж заробив. А тільки не раджу їхати в біду. Як же пускати тебе самого, коли такі пропадають скрізь? Ось підожди трохи, по жнивах з тобою поїду. Ні, тобі одному не можна.

— Авжеж, не можна, — ствердила тітка, — і думку викинь! Більше ждав, ще трохи потерпи: до кінця жнив недалеко. Не пущу.

Довечеряли мовчки. Потім скоро ж почали збиратися спати. Господарі були уважні до хлопця. Але смуток наповнював йому серце і, коли погасили світло, прорвався тихим плачем серед темряви. Хлопець підождав, поки господарі, втомлені після цілоденної праці, міцно заснуть. Тоді по-мишачому беззвучно взяв торбинку, з якою ходив на жнива: в ній були сірники, ложка, ніж і трохи хліба. Додав картоплі з мішечка, що в кутку, біля печі поставлений. Прочинив двері так обережно! — без скрипу. Нечутною тінню виступив надвір і навшпиньках подався до воріт, пригинаючись під вікнами.

На вулиці завагався: а що, як мати ввечері прийшла? — могло ж так бути. Дожидатиметься якраз тоді, коли він пішов шукати. В двір заходить — ні, двері замкнуті! Тихо в пустощі, що була рідною оселею. Зорі, крізь безмісячну ніч, мерехтять спокійно, з значеннями таємниці, над близькими могилками.

Він присів біля порога, обпершись об двері: тільки на хвилинку. Але так непомітно напливає дрімота, привіяна свіжістю ночі, а потім — сон: на збореного жнивими.

Все розгорається одне тужливе почування, як окрема сила і як спонука собі самому, неоднакова з денною волею, хоч близька; все ввижається, діє, мов тчеться в просторі, і не може погаснути. Заходячи з різних сторін, привертає увагу до всього, в чому існує якась схожість і знаність, тільки ж ніби замкнута і незбагненна. Душа і сама повинна там бути присутньою. Мучиться, прагнучи, довго терпить і, зрештою, сприймає звідти, мов поблиск, болючість, що ранить, що проноситься близько і несподівано. Коли терпіння від кривди вже незносиме — таке, мов би когось, хто не сподівався, враз потоптано: дужо і різко, серед невидності, як в обведеному блідому-блідому крузі,— по безколірній одежі на плечах. Жах і жаль зростають до безмірності, до зойку з приглушених, мов зв'язаних грудей, до лементу в несвітському зусиллі одного дихання, бо видно, як привидною з'явою хтось рідний заточується серед могильних хрестиків і не може вийти, — хлопець в останньому розпачі пробує гукнути, що сюди, до нього треба йти! І не може здобути крику з свого рота, хоч вся душа зметнулася в порив. Хлопець прокинувся.

Глянув навкруги в темряві і спершу не міг зрозуміти, де він. Пригадавши все, стурбувався: проспав багато часу, і невідомо чи встигне до станції пройти непомітно і поїхати "зайцем", — якщо скоро досвіт. Бо зорі перемістилися в небі далеко. Ще треба гроші взяти на квиток. Відімкнув хату і знайшов сховані серед ганчір'я в підпічці карбованці: від лісного заробітку.

Із села виходив, обминаючи сусідів, іншими вулицями, бо могли з вікон побачити, — виходив, крадучися, як звірець нічний. Замирав від шелесту в пустках. Задихався і пітнів; чув, як серце стукало в ребра і віддавало в скронях. Нерви напружені, аж тремтять.

Ніч, в останні години свої, як стояла чорними стінами, то ними мало і зрушилась; і скоро він, задиханий, стишив крок. Порівнявся з садибою пічника і став: заглянути чи ні? — взнати треба, чи круг над закопаною коштовністю цілий, чи хтось, дізнавши, розрив ґрунт і забрав її.

Сторожко ступає хлопець навколо хати і наближається до самого заповідного місця; бачить при мерехтливому зоряному світлі і торкає пальцями: не зрушене воно! Вкрилося рівними і густими стеблинками трави, недалеко від якої скрізь стали хижі зарості, що затопили низький обвід колишніх грядок.

Втікач перебирав рослини, шукаючи улюбленого зілля; отмов бавлячися, зірвав кілька схожих листочків — ростер пальцями краєць одного з них: тоді враз озвався пахощ м'яти, тонкий і добрий, милий, як хустка матері.

А вже починало трішки світліти, такою гарною синістю, як цей запах м'ятний. Пронісся легенький вітерець на відході ночі, ніби подаючи знак, що — пора в дорогу.

Уява ж сироти затримується, при сутінках передсвітанкових розкриває собі сховок, як видиво: тут, під зеленню і ґрунтом — святиня, про огненну силу якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною! — як в церкві.

Тихенько відступив від таємничого місця і пішов з оселі. Коли віддалявся від околиці, зовсім посвітлішало в крайнебі; стало видніти навкруг: з тією ще не повною яснотою, яка віщує про вихід сонця.

Поспішив хлопець нерівною дорогою, вкритою довгими смугами рослин, на яких, з листкових країв, звисали роси — білі і прозорі. Засвічувалися з них іскри. Коли оглянувся на садибу пічника, — там, над скарбним місцем, підводилося полум'я з такою великою і променистою сполукою ясминної просвітлості, пурпуру, крові, сліпучого горіння, ніби там могутності ненашого життя стали і підносять коштовність, відкриту з глибини землі. Палахкотливий стовп, що розкидав свічення, мов грозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи одні за одними в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінною і непоборимою силою, сходить вона: навіки принести порятунок.

1958—1961